

ś. † p.

JÓZEF PIŁSUDSKI

Pierwszy Marszałek Polski

**Komendant Legionów Polskich, Wskrzesciciel Państwa
Polskiego, Wielkoduszny Opiekun Nauki Polskiej**

zakończył swój ziemski żywot
dnia 12 maja 1935 w Warszawie.

Jego Nieśmiertelnej Pamięci

Hołd Najgłębszy składa

POLSKIE TOWARZYSTWO FILOLOGICZNE

HYMNUS IN APOLLINEM DELIUM QUATENUS AD VITAM HOMERI ILLUSTRANDAM PERTINEAT

scripsit

SOPHIA ABRAMOWICZ

In Homericō qui dicitur hymno in Apollinem Delium¹⁾ versus exstant (147—164), quibus quasi digressio quaedam continetur, qua Iones illum deum celebrantes inducuntur. Chorus ibi puellarum Deliarum prodire videtur, quas poeta summis laudibus extollit atque his verbis alloquitur²⁾:

Χαίρετε δ' ὅμεις πάσαι· ἔμειο δὲ καὶ μετόπισθε
μνήσασθ', ὅπποτε κέν τις ἐπιχθονίων ἀνθρώπων
ἐνθάδ' ἀνείργηται ξείνος ταλαπείριος ἱλθών·
ὦ κοῦραι, τίς δ' ὅμιν ἀνὴρ ᾗδεστος αἰδῶν
ἐνθάδ' ἐπωλείται, καὶ τέφ' ἐρπεσθε μάλιστα;
ὅμεις δ' εὖ μάλα πάσαι ὑποκρίνασθαι ἀφήμως·

172. τυφλὸς ἀνὴρ, οἷκεῖ δὲ Χίῳ ἐνὶ παιπαλοέσσῃ,
τοῦ πάσαι μετόπισθεν ἀριστεύουσιν αἰδαί, κτλ.

Cuius carminis versu 172 auctor, licet nomen suum celaverit, haec tamen vel gravissima de se praeferre voluit, scilicet se caecum esse seque in insula Chio habitare. Cum autem inter omnes constet Homerum luce caruisse Chiumque in numero earum civitatum fuisse, quae natale eius sibi vindicassent, fieri non potest, quin cuique in mentem veniat forsitan ad hanc famam pervulgandam aliqua ex parte hymni versum modo nominatum valuisse. Iam dudum quidem demonstratum est hymnum illum ad Homerum, cui Ilias et Odyssea adscribitur, haudquaquam referendum esse, sed posterioribus demum temporibus exstitisse (etsi, quando id factum sit, accurate constitui nequeat), tamen pro Homericō habitum esse testatur Thucydides III 104, Aelius Aristides κατὰ τῶν ἐξερχομένων 409³⁾, Certamen Homeri et Hesiodi cet.

¹⁾ Remota quaestione, an recte hymnus in Pythium Deliumque dividendus sit. Quam divisionem propter commoditatem tantum sequemur.

²⁾ Secundum editionem Allen-Sikes, The Homeric Hymns, London Macmillan 1904.

³⁾ Cuius testimonium dubium videtur, quandoquidem Thucydides auctoritatem sententiamque sequi potuit (cf. Gemoll, Die hom. Hymnen 1886 p. 114; Higuard, Des Hymnes hom. 1864 p. 215 n. 2; Guttman, De hymn. hom. historia crit. 1869, p. 24).

Quae cum ita sint, mihi quidem hoc modo quaestio instituenda videtur: utrum hymno pro Homero habito singula ad Homerum sint relata traditaque, unde nostra Homeri caeci Chiique notitia originem traxerit — an longe aliter res considerata sit, scilicet hymnum Homero tributum, cum ibi inventa sint, quae aliunde iam comperta et cognita essent. Videamus igitur, quomodo omnium, quae huc pertinent, diligentissime ratione inita subductaque haec quaestio atque nonnullae aliae cum ea connexae solvi possint. Attamen cum de ea re plurima iam a multis viris doctis prolata diversissimeque disceptata sint, nihil paene novi quodque inauditum sit proferre potero, nisi quod uberius fusiusque sententiarum rationibus et fundamentis tractatis examinatisque dubiae adhuc rei maior fortasse auctoritas conciliabitur atque praecipue quaestionis fragmenta tamquam membra in multis libris disiecta, nondum collecta, tandem aliquando in unum quasi corpus redigentur.

Duarum partium iam primam aggrediamur, qua de caecitate agetur. Si quidquam omnino — id certe veteres scire se putabant de Homero⁴⁾ famamque vulgo notam nobis tradidere, ita, ut nunc quoque non solum litterarum expertibus reiue imperitis sed etiam in philologiae studio versatis viris (si modo Homerum unquam vixisse non negent) aliquando contingat, ut pro minime dubio id habeant, cum ne exquirant quidem unde cognitum sit⁵⁾. Quare imprimis investigandum animoque quam accuratissime proponendum esse videtur, an sint ullae causae, excepto hymno, quibus eiusmodi memoria tribui possit; si enim nullae reperientur, necesse est sit alterum de duobus verum.

Ac primum illud sane prae ceteris laudari possit inde nostram rei notionem processisse quod Homerus revera caecus fuisset, sed nondum soluta quaestione, an ille poeta omnino vixisset, non poterit profecto de quibuslibet quae ei propria fuerint, disceptari iudicarive. Quaecumque tamen de Homero ab antiquis tradita sunt, ex posterioribus demum temporibus fluxerunt

4) Plurima testimonia in R.-E. s. v. Homeros p. 2200 leguntur. Sunt quoque, quae illud verum esse negent, ex quibus tamen satis apparet, quam late pervulgatum notumque sit.

5) Cf. Higuardum o. c. p. 222 sq. qui Menardum laudat.

adeoque incerta secumque pugnantia ac inepta sunt, ut prorsus ficta et fabulosa unicuique habenda sint, quicumque in eam rem inquisiverit. In quibus illa vatis caecitas unde originem traxerit, quoque modo pervulgata sit, accuratius considerata esse videtur ⁶⁾.

Atqui moneamus necesse est non deesse qui cuiusdam rei recordationem illic latere suspicentur. Sunt igitur qui quandam nobilis spectatique caeci vatis personam pro Homero olim habitam esse, quaeque illi propria fuissent in hunc transisse putent ⁷⁾. Caecos vates in Graecia sicut ubique terrarum non defuisse Demodocus in *Odyssea* testatur. Quam caecitatem praecipue in Aegypto satis frequentem fuisse monet Fries *Rh. Mus.* LVII 1902, p. 265 sqq., ubi morbi oculorum nostris quoque temporibus haud raro accidere solent. Qui auctor Magni libro „Die antiken Büsten des Homer“ Berlin 1896 adiutus animadvertit in cunctis Homeri statuīs antiquis a medicis diligentissime examinatis trachoma — morbum oculorum — perspicui posse ideoque eam fabulam de caecitate vatis ex Aegypto allatam esse sibi persuasit. At quamquam quaedam vestigia existunt Homerum quodam modo cum Aegypto connexum esse, cum in nonnullis vitis (*Hesychii*, *Scorialensi* II) ⁸⁾ gente fuisse Aegyptius perhibeatur, quod tamen, ut ex vita Romana perspicui potest, causae levi futilique tribuendum est, scilicet viros Homeri oscula sibi dare, qui mos Aegyptius habebatur. Quod autem effigies poëtae attinet, nihil aliud inde statui posse mihi quidem persuasi ⁹⁾, nisi morbum illius caecitatis fuisse causam sculptoresque nimirum, cum id fingere

⁶⁾ In veteribus de morte et de certamine cum Hesiodo narrationibus Homerum nondum caecum apparuisse affirmat Raddatz *R.-E.* s. v. *Homeros* p. 2200, quo ipso omne vestigium verae genuinaeque memoriae excluderetur. Quae res tamen parum certa mihi quidem videtur.

⁷⁾ Welcker, *Der epische Cyclus* 1865 I 159 coniecturam profert Homeridas aliquem inclytum caecum rhapsodum e suorum numero pro Homero simulavisse (ergo fortuito solum accidisse, quod caecus fuisset), sed haec omni fundamento carent.

⁸⁾ Secundum editionem Wilamowitzii „*Vitae Homeri et Hesiodi*“ Berlin 1929.

⁹⁾ Qua specie formae primae Homeri effigies fuerint, veluti Dionysii opus a. 470 Olympiae positum (*Paus.* V 26, 2), ignoramus. Librum Magni quoniam legere non potui, nescio, utrum recentioribus an posterioris aetatis statuīs proprium hoc sit.

vellent, formam morbi sine dubio non solum in Aegypto maxime obvii notique usurpavisse¹⁰⁾. Quae cum ita sint, non est cur veteris cuiusquam facti memoriam ex fonte Aegypto ad Homerum pervenisse arbitremur. Quae vero protulit Fries, adeo firmiore saltem fundamento carent, ut Schmid-Stählin (Gesch. d. griech. Litt. I p. 60 n. 3) iam singulis omissis ea prorsus falsa declaret.

Tali sententia remota licet altera similis ei proferatur cuiusdam alius poëtae veram vel fabulosam caecitatem, ut fama de Homero oreretur effingereturque permagni valuisse. Quae si accuratius considerabimus, solius Stesichori nomen occurrere videbimus de cuius oculorum damno aliquid traditum est. Etenim vita Romana aliis causis caecitatis Homeri allatis unam earum Helenae iram fuisse commemorat, quam poëta in opere suo calumniatus esset. Nempe similia de Stesichori palinodia cognita habemus, quae praeterea cum Homero proxime coniungitur a Platone Phaedr. 243 a „ἔστι δὲ τοῖς ἀμαρτάνουσι περὶ μυθολογίαν καθαρμὸς ἀρχαῖος, ὃν Ὅμηρος μὲν οὐκ ᾔσθετο, Στησίχορος δέ. Τῶν γὰρ ὑμμάτων στερηθεὶς διὰ τὴν Ἑλένης κακηγορίαν οὐκ ᾔγνόησεν ὥσπερ Ὅμηρος, ἀλλ' ἄτε μουσικὸς ὢν ἔγνων τὴν αἰτίαν καὶ ποιεῖ εὐδὴς „οὐκ ἔστ' ἔτμος λόγος οὗτος κτλ.“ cum facillime respondeatur, cur non factum sit, ut Homerus aequae ac Stesichorus sanaretur — plane non exstitisse Iliadis atque Odysseae retractationem, unde sequatur necesse est earum auctorem luminibus orbem remanere debuisse¹¹⁾. Ceterum sunt etiam alia quaedam Stesichoro cum Homero communia. Imprimis illud memoratu dignum est eum ὁμηρικώτατον vocatum esse (περὶ ὕψους 13, 3; Dio II, 32, LV 6 cet.). Suidas vero proprium nomen Tisiam ei fuisse profitetur posteaque Stesichorum semet appellavisse dicit „ὅτι πρῶτος καθαφθία χορὸν ἔστῃσεν“. Cum simillima in cunctis Homeri vitis reperiantur,

¹⁰⁾ Bernoulli, Griech. Ikonographie I p. 13 sq. n. 1, a Magno discrepare videtur cum caecitatem in ipsa faciei natura perspicue reddi non posse moneat, sibi potius de opinione agi persuadeat, qua animi spectantium permoveantur.

¹¹⁾ Quid haec cum fabula de Thamyri a Musis oculis privato (B 595) habeant, ut Raddatzio o. c. p. 2201 placet, nescio, quaeque e Pausania IV 33, 7 minime effici possunt; plane alia est causa, nisi forte omnino de excaecandi poena agatur, de qua saepe narrari solet (cf. Dornseiff, Die archaische Mythenerzählung, Berlin 1933 p. 33).

scilicet primum alio habito nomine (quod nomen autem habuerit, id nostra nihil refert — plerumque legitur Melesigenes) tum demum Homeri nomen a diversis vitae casibus eventisque duxisse, prout quisque sibi istam vocem interpretatus esset.

Quod qui vel obiter tractaverit, rectum esse inveniet si bique facile persuadere poterit notam fabulam de Stesichoro a Helena pro contumeliis in ipsam iactatis multato ad alium poëtam, qui id crimen commisisset, translatam esse et inde originem traxisse.

Verumtamen si de Stesichoro agitur, in dubia tantum et ab omni parte incerta inducimur, quandoquidem parum liquet, quot Stesichori vixerint et ad quem exigua illa quae habemus indicia pertineant¹²). Quae res, quamvis eam amplius exponere nequeam, silentio praetereunda haudquaquam videtur, huc enim omnia de aetate Stesichori redeunt. Nam si Stesichori palinodiam posteriorem hymno Delio evasisse constet, quae modo coniecimus falsa existimanda sint. Quomodo igitur res se habeat, breviter inquiremus necesse est.

Si fides scholiastae ad Lycophronem 832 habenda esset, Hesiodum primum fuisse, qui Helenae εἰδωλον finxisset, ac rursus tres illos versus apud Philochorum servatos (FHG I 417 M):

Ἐν Δήλῳ τότε πρῶτον ἐγὼ καὶ Ὅμηρος αἰδοῖ
Μέλπομεν ἐν νεαροῖς ἑμνοῖς, βράβαντες αἰοδῆν,
Φοῖβον Ἀπόλλωνα χρυσάορον, ὃν τέκε Διτῶ.

Hesiodi genuinos esse ad nostrumque hymnum pertinere putaremus, iam manifestum esset palinodiam eo recentiore fuisse. Atqui multum abest, ut id pro comperto habeamus, nam cum utraque conditio, tum praesertim posterior valde ambigua obicitur. Difficultates igitur permultae offeruntur, tanto graviores, quanto ad eas removendas meris coniecturis niti debemus.

Itaque ante Simonidis Cei aetatem Stesichorum certe vixisse statui posse asseverat Schmid (p. 470 n. 1), ex ipsius enim testimonio patere (fr. 53 β)

οὕτω γὰρ Ὅμηρος ἡδὲ Στασίχορος ἄετι λαοῖς

¹²) Ut apud Wilamowitzium, Sappho u. Simonides p. 238, legimus, qui quendam Tisiam Stesichori nomen sibi assumpsisse celeberrimi sui praecursoris gratia putat.

quamquam mihi quidem Klinger (Eus Suppl. 16 „A propos de la chronologie de Stésichore“ p. 511 sqq.) recte contra Wilamowitzium („Sappho und Simonides“ p. 236) arbitrari videtur non ideo a Simonide Stesichorum una cum Homero commemoratum quod antiquissimus uterque fuisset, sed potius ob argumenti rationisque similitudinem in carminibus expressam, propter quam ille profecto *ῥησινώτατος* vocatus erat; quare neque necesse fuit Simonidem pro filio saltem Hesiodi¹³⁾, summae scilicet antiquitatis vate cum habuisse.

Suidam vero auctorem, qui Stesichorum Alcmane recentiorem fuisse dicit, secutus Schmid aetatem eius in saeculi VII finem VI autem initium incidisse accipit, quod plerumque probatur (Klinger id quidem novo documento e Xenophane adhibito confirmare studet, quem tamen singula non recte comparavisse puto).

Rursus autem hymni quoque nostri aetas incerta manet. Discrepantes diversissimaeque virorum doctorum opiniones ex ea potissimum quaestione pendent, utrum totus hymnus in duo prooemia dividendus sit necne; quoniam pars Pythia nonnullis in rebus Hesiodicae disciplinae vim exemplaque exhibere videtur et alia quaedam ad posteriora tempora pertinentia. Iam illis omissis quae olim Groddeck (De hymnorum Homer. reliquiis, Gottingae 1786), deinde Bethe (Der hom. Apollonhymnus, Leipzig 1931), Altheim (Hermes LIX 1924, p. 430 sqq. „Die Entstehungsgeschichte des homerischen Apollonhymnus“) protulerunt hymnum ex aliquot carminibus iterum iterumque variatis retractatisque conglutinatum esse, ex opinione virorum doctorum, qui in eam rem inquisiverunt, colligi potest Delium hymnum saeculo VII¹⁴⁾ vel etiam extremo VIII, Pythium autem VItribuendum esse¹⁵⁾. Quae communis prope

¹³⁾ Filius esse Hesiodi a Suida, Tzetza, Aristotele (Fragm. ed. Rose 565) dicitur.

¹⁴⁾ Ut Baumeister, Gemoll, Allen-Sikes, Schmid-Stählin, Sinko. Etiam saec. VIII initium esse censet Marx Rh. M. LXXIV 1925 p. 395 sqq. „Die Überlieferung über die Persönlichkeit Homers“.

¹⁵⁾ Wilamowitz, Ilias u. Homer p. 440 sqq.; Sinko, Lit. grecka I p. 181. Matthiae, Animadvers. in hymnos hom. Lipsiae 1800 p. 33 hymnum Pythium prius quam Stesichorum exstitisse arbitratur, qui Etym. Magni testimonio inde narrationem de Typhone hauserit (ita quoque Dornseiff o. c. p. 17 sq.). Nulla quidem re ostenditur ex contrario fieri non potuisse (cf. Allen-Sikes p. 67).

omnium opinio, quamvis a Wilamowitzio neglegatur floccique ducatur, minime contemnenda est, nam inde satis apparet hymnum tamen potius Stesichoro superiorem exstitisse ideoque eum poëtam illius fabulae fontem, qui requiritur, haudquaquam esse potuisse. Quod etiam verisimilius apparebit, si animadvertemus fabulam solito more aliquantum post mortem Stesichori, id est paulo posterius, ortam esse¹⁶). Quare factum est, ut Maas (R.-E. s. v. Stesichoros p. 2461) inter saeculi V Pythagoricos natam esse putaret.

Solus Dornseiff (op. cit. p. 16 sqq.) contraria pro certo affirmare studet, quem tamen cum nimia licentia cuncta indicia argumentaque composuerit, prorsus errare existimo. Qui enim auctor plane non dubitat, quin hymnus in Apollinem universus saeculo VI (590—548) compositus sit, ad quem componendum maxima ex parte carmina lyrica a choris cantata, ad argumentum vero fingendum ipsum Stesichorum multum valuisse eiusque palinodiam aetate priorem esse (circa a. 580) putat. Caecitatem deinde Homeri ex antiqua de proelio ad Sagram commisso fama (exque illo praecepto ὁ πρῶταξ-ιάσεται) ductam esse affirmat, quod tamen tam ambiguo obscuroque modo exponere conatur, ut, quo pacto et haec protulerit et Stesichori palinodiam per iocum caecum Homerum significavisse, qui primus a Helena oculis privatus esset, parum intellegam. Postremo ipsum hymnum opus fuisse opinatur rhapsodi, qui illud carmen cognitum habuisset, quique epicum prooemium Stesichorei generis condere voluisset, cui „sphragin“ illam inclusisset, qua Homerus caecus secundum palinodiam exprimeretur. Posterioribus temporibus, cum iocorum memoria abolevisset, et hymno et ipsi palinodiae graviorem quandam sententiam subiectam esse.

Atqui supervacaneum mihi videtur, ut singula recenseam uberiusque demonstrem, quantum sit hic nimium ficti atque coacti quamque multa et dubia certa et explorata proponantur. Quare reiectis omnibus, quae in hac quaestione prolata sunt¹⁷), iam ad ea, quae supra conclusimus, redeamus necesse est, id est de caeco Homero memoriam prius exstitisse, quam palin-

¹⁶) Wilamowitz, Sappho u. S. p. 241 haesitat, utri Stesichoro palinodiam attribuat: illi qui V saeculo vixerit, an potius superiori.

¹⁷) Cf. *Gnomon* XI 1933, ubi egregia Pfeifferi est censura.

odiae fabulam, cum ea hymno recentior sit. Postquam vero de illo caeco atque de Stesichoro oculis privato mox tamen sanato in communem notitiam fama venit, facile iam animadversum est causam nimirum calamitatis eandem fuisse.

Itaque iam ad reliqua exponenda pergamus.

Maximus Tyrius Philos. 38, 1 (p. 437 ed. Hobein) ad Odysseae VIII 63 de Demodoco verba:

Τὸν περὶ μούσα φίλησε, δίδου δ' ἀγαθὸν τε κακὸν τε·
Ὀφθαλμῶν μὲν ἄμειψε, δίδου δ' ἡδέϊαν ἀοιδίην.

haec dicit: ὁποπτεύω δὲ αὐτοῦ κατὰ <ταῦτα> τὰ ἔπη, ἃ περὶ τοῦ Δημοδόκου λέγει, ὅτι ἦν αὐτῷ πεποιημένα μὲν εἰς τὴν αὐτοῦ τύχην, ἀνακείμενα δὲ τῷ Δημοδόκῳ. A Porphyrio (p. 72 Schrader) ita hic locus illustratur: τινὲς δὲ φασιν εἰς ἑαυτὸν ταῦτα αἰνίττεσθαι τὸν ποιητὴν. Eadem fere verba in scholiis (I 361 Dindorf) inveniuntur. Ex quibus colligi potest fabulam de caecitate exortam esse quod Homerus idem atque Demodocus ab ipso celebratus haberetur. Cuius fabulae eam originem fuisse Düntzer („Homerische Fragen“ Leipzig 1874, p. 31), Bergk („Griech. Literaturgesch.“ I 475), Wiemer („Ilias und Odyssee als Quellen d. Homerbiographien“ 1905, I 19 sqq.), Thiersch („Über das Zeitalter u. Vaterland des H.“ Halberstadt 1832, p. 81) sibi persuaserunt.

In qua re tamen longe alia est mea opinio. Ac primum offertur quaestio, quare factum sit, ut cum Demodoco Homerus confunderetur, nisi quod utrumque caecum fuisse nemo ignorabat? Quod sane motu proprio sine quadam causa aliunde oblata haudquaquam fieri potuit. Nempe exstat in Odyssea etiam Phemius, qui quamquam fortasse minores partes agit, eximius tamen vates videtur quique de se ipso haec plena superbiae locutus est:

Ἀποδίδαντος εἰμὶ, θεὸς δέ μοι ἐν φρεσὶν οἶμας
παντοίας ἐνέφρουσιν... (XXII 347)

a Telemacho vero (I 369) „θεοῖς ἐναλίγκιος αὐδὴν“ appellatur.

Neque ex carminum argumentis, quae ab utroque proferruntur, quidquam certi atque explorati ad nostram rem deduci potest, cum sciamus Demodocum de Achillis cum Ulixē controversia (quod ab Iliade plane abesse manifestum est) et de equo Troiano, Phemium de Achaeorum reditu canere: eaque

omnia in epici qui dicitur cycli carminibus reperiri posse. At simulac homines adducti sunt, ut propter illam caecitatem, quae utrique communis erat, in Demodoco ipsum Homerum agnoscerent, fieri non potuit quin in aliis quoque personis Iliadis ac Odysseae quaedam ad eum pertinentia quaererent. Quare factum est, ut Phemius vitricus tutorque poëtae, Mentor vero, Mentis et alii (in quibus etiam Tychius H 219, aliunde tam mediocris) eximii fautores Homeri haberentur. Cuius rei documenta satis manifesta praebet vita Herodotea, in qua tamen Demodocum non commemorari animadvertendum est. Thamyris quoque hic affertur¹⁸⁾ (B 595) ab iis, qui imprimis cum ingenio poëtico caecitatem saepe coniungi affirmant, sed respici oportet Musas, cum oculis eum privavissent, ingenium ei abstulisse ideoque factum esse, ut caecus redditus vates esse desierit¹⁹⁾.

In vita Romana, quam modo commemoravi, praeter Hele-nae fabulam etiam altera caecitatis causa occurrit: „Ἐλθόντα γὰρ ἐπὶ τὸν Ἀχιλλέως τάφον εὐξασθαι θεάσασθαι τὴν Ἥρωα τοιοῦτον ὅποιος προ-ῆλθεν ἐπὶ τὴν μάχην τοῖς δευτέροις ὕπλοις κεκοσμημένος· ἠφθέντος δ' αὐτῷ τοῦ Ἀχιλλέως τυφλωθῆναι τὸν Ὅμηρον ὑπὸ τῆς τῶν ὄπλων αὐγῆς, ἐλεγεθῆντα δ' ὑπὸ Θέτιδος καὶ Μουσῶν τιμῆθῃναι πρὸς αὐτῶν τῇ ποιητικῇ“. Quae verba Wiemero (op. cit. I p. 24 sqq.) denuo, qua ratione indicia ex operibus Homeri deprompta ad vitam eius enarrandam adhibita sint, ostendere videntur, quod procul dubio ex Iliadis versibus XIX 12 sqq.:

...τὰ δ' ἀνέβραχε δαίδαλα πάντα.

Μορμυδῶνας δ' ἄρα πάντας ἔλε τρόμος, οὐδέ τις ἔτιλη
ἄντην εἰσιδέειν ἀλλ' ἔτρεσαν,

ducta sint. Qui locus scholiis sic explanatur: (Venet. B. ad v. 13) „οἱ δὲ Μορμυδῶνες τὸ χάλλος ἐκπλήττονται ἀντοφθαλμεῖν μὴ δυνάμενοι“; (Victor. ad. v. 14) „πρὸς τὴν αὐγὴν αὐτῶν ἀδυνατοῦντες ἀντοφθαλμεῖν²⁰⁾“.

Sane putabatur Homerus, cum summa colorum varietate arma depinxisset, ipse ea vidisse fulgoreque eorum excaecatum esse, quod damnum ut compensaretur a Musis atque Thetide, mali auctore, poëtico ingenio donatus esse. Non

¹⁸⁾ Allen - Sikes p. 89, Sinko I 1 p. 35.

¹⁹⁾ Düntzer Hom. Fr., p. 31 (Pausanias IV 33, 7 etiam Homero eum opponit).

²⁰⁾ Cf. Scholia ad Tzetz. Exeg. II. ed. Hermann p. 37, 20.

defuit scilicet Homero tempus, antequam oculos amiserat, ut singula quaeque, quibus arma ornata erant, oculis perlustraret! Ineptissimo illo modo quamquam manifeste demonstratur, quanta diligentia adhibita sit, ut saltem in Homeri carminibus quaedam ad vitam vatis pertinentia, etiamsi incredibilia omnique ratione privata essent, requirerentur, attamen de Demodoco illa opinio nullo modo confirmatur excepta fortasse Musarum mentione, cui nihil inest peculiare²¹).

Sed ad alia persequenda nos iam convertamus oportet.

Vitis Homeri et aliquot alijs fontibus diligenter perspectis in suspicionem adducimur fieri posse, ut, quae quaeritur explicatio, ab origine nominis poëtae praebeatur. Cuncta igitur exempla, quae aliquid afferant, perscrutanda sunt. Itaque:

1. Ephorus: apud pseudo-Plut.: „Μετωνομάσθη δὲ Ὅμηρος ἐπειδὴ τὰς ὕψεις ἐπηρώθη· οὕτω δὲ ἐκάλουν οἱ τε Κυμαῖοι καὶ οἱ Ἴωνες τοὺς τὰς ὕψους πεπηρωμένους παρὰ τὸ δεῖσθαι τῶν ὀμυραόντων, ὃ ἐστὶ τῶν ἡγουμένων“.

2. Ps. Herodotus 12: „Ἐντεῦθεν δὲ καὶ Ὅμηρος ἐπεκράτησε τῷ Μελησιγένει ἀπὸ τῆς συμφορῆς· οἱ γὰρ Κυμαῖοι τοὺς τυφλοὺς ὀμήρους λέγουσιν“.

3. Proclus: „...λέγουσιν ...Μελησιγένη ὀνομασθῆναι, δοθέντα δὲ Χίοις εἰς ὀμηρείαν Ὅμηρον κληθῆναι. Οἱ δὲ ἀπὸ τῆς τῶν ὀμμάτων πηρώσεως τούτου τυχεῖν αὐτὸν φασὶ τοῦ ὀνόματος· τοὺς γὰρ τυφλοὺς ὑπὸ τῶν Αἰολέων ὀμήρους καλεῖσθαι“.

4. Scorialensis I: „Φασὶ δ' αὐτὸν Μελησιγένη ἢ Μελησιάναντα κεκληθῆναι, τυφλωθέντα δ' αὐτὸν ὕστερον Ὅμηρον κληθῆναι· οἱ γὰρ Αἰολεῖς τοὺς τυφλοὺς ὀμήρους καλοῦσιν“.

5. Romana: „Ἐκαλεῖτο δ' ἐκ γενετῆς Μελησιγένης ἢ Μελησαγόρας, αὐθις δ' Ὅμηρος ἐλέχθη κατὰ τὴν Λεσβίων διάλεκτον, ἔνεκεν τῆς περὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς συμφορᾶς, οὗτοι γὰρ τοὺς τυφλοὺς ὀμήρους λέγουσιν ἢ διότι παῖς ὢν Ὅμηρον ἐδόθη βασιλεῖ, ὃ ἐστὶν ἐνέχυρον“.

6. Certamen 2: „Σμυρναῖοι... φασὶ κεκληθῆναι πρότερον Μελησιγένη, ὕστερον μέντοι τυφλωθέντα Ὅμηρον μετωνομασθῆναι διὰ τὴν σαρ' αὐτοῖς ἐπὶ τῶν τοιοούτων συνήθη προσηγορίαν“ et 3: „Ὀνομασθῆναι αὐτὸν φασὶ τινες Ὅμηρον διὰ τὸ τὴν πατέρα αὐτοῦ Ὅμηρον δοθῆναι ὑπὸ Κυπρίων Πέρσαις, οἱ δὲ διὰ τὴν πῆρωσιν τῶν ὀμμάτων παρὰ γὰρ τοῖς Αἰολεῦσι οὕτως οἱ πηροὶ καλοῦνται“.

²¹) Et id tantum, si Odysseae 2 63 lectio μοῦσα non μοῖρα eligatur, quae tamen potius eligenda videtur.

7. Etymologicum Magnum: „Ὅμηρος παρὰ τὸ ὀρῶ καὶ τὸ μὴ ἀπαγορευτικόν, μῆρρος· καὶ ἐν συγκοπῇ καὶ ὑπερθέσει ὄμηρος. Ἡ παρὰ τὸ πηρός, ὃ σημαίνει τὸν τυφλόν, γίγνεται ὄπηρος καὶ ὄμηρος... Ὅμηρος παρὰ τὸ συνεῖναι τοῖς λαμβάνουσιν, οἷον ὁμοῦ συνών“.

8. Scholia ad Lucianum Gall. 6—9 (p. 89 ed. Rabe): „Ἰστοροῦσιν Ὅμηρον οἱ μὲν καὶ ἀπὸ γενεᾶς τυφλόν καὶ τὸ σύμπτωμα ὄνομα τούτῳ γενέσθαι ὁμήρους καλῶσύντων Δωριέων τοὺς τυφλοὺς. Ἡρόδοτος μέντοι κτλ.“.

9. Eustathius ad Il. προοίμιον 4 (ed. Stallbaum): „...Ὅμηρος... ἢ ἀπὸ τοῦ μὴ ὀρᾶν ὠνόμασται, ὡς οἶονεῖ μῆρρος καὶ κατὰ μετὰ-θεσιν Ὅμηρος ἢ ὡς αὐτὸ τοῦτο γενόμενος ὄμηρος, ὁποῖους τοὺς ἐπὶ εἰρήνῃ διδομένους εἰς ἐνέχυρον οἷδαμεν... κτλ.“.

10. Tzetzes Exeg. in Iliadem (p. 36 ed. Hermann): „Ἐτέροις δέ τισι Ὅμηρος κληθῆναι δοκεῖ, διὰ τὸ τυφλὸς εἶναι καὶ μὴ ὀρᾶν· οἱ γὰρ Αἰολεῖς τοὺς τυφλοὺς ὁμήρους φασίν...“.

11. Schol. ad Lycophr. Alex. v. 422 (p. 105 ed. Kinkel): „...ὄμηρον δὲ τὸν τυφλόν· ὅθεν καὶ τὸν ποιητὴν Ὅμηρον καλεῖσθαι ἄμεινον ἢ Μελησιγενῆ“.

Ex quibus satis manifestum fit nomen Ὅμηρος ancipitem in modum explanatum esse: „caecum“ atque „obsidem“. Quae vis eius vocis saepe in litteris Graecis occurrit, pro vocabulo τυφλός vero eam semel tantum apud Lycophronem Alex. 422 invenimus, quem Hesychius quoque laudat. Sane haud dubium est, quin, si ὄμηρος nonnumquam τυφλόν — caecum significaret, certam exploratamque fabulae originem haberemus et ita quaestio nostra solveretur. Quae quidem examinanda atque investiganda sunt.

Sola vita Plutarchea docet eam notitiam auctore niti Ephoro. Testimonia igitur de nominis vi in duas partes dividi possunt: quarum altera (vitas et scholia complectitur) in quadam dialectorum Graecarum vocem ὄμηρος caecum significavisse confirmat, cum non explicet, unde hoc profectum sit (praeter Ephorum, qui ab ὁμηρεύειν id deducit), altera (Etymol. Magnum et Eustathius), quae neglecta dialecto originem vocis ὄμηρος a μὴ ὀρᾶν vel πηρός ducit; denique quasi in medio positus est Tzetzes, qui utraque commemorat.

A prima parte incipiamus necesse est. Excepto Ephoro in omnibus testimoniis non legitur nisi de Aeolis, diversa quidem ratione: apud ps. Herod., Procl., Scor. I et Tzetam Αἰολεῖς, in Certamine Αἰολεῖς et Σμυρναῖοι, in v. Romana Λέσβιοι. Epho-

rus tam mira incongruaque coniunxisse videtur cum „οἱ Κυμαῖοι καὶ οἱ Ἰωνεῖς“ dicit, ut persuasum facile habeamus „καὶ οἱ Ἰωνεῖς“ a nescio quo, forsitan ab ipso Plutarcheae vitae auctore interpolata esse²²⁾, certa vero et genuina sola verba Κυμαῖοι cet.haud temere prolata esse. De quibus tamen infra dicendum mihi proposui.

In scholiis quidem in Lucianum diversam lectionem „Δωριέων“ habemus, sed hic quoque in uno codice, licet deterior existimetur²³⁾, vera certe lectio „αἰολέων“ invenitur. Quam ob rem convenire omnia testimonia inter se in dialectum Aeolicam affirmari potest, non tamen sine quadam varietate, nam in universum Aeoli, deinde Cumaei, Smyrnaei, Lesbii occurrunt. Iam qui quaesierit, unde omnia, quae iis testimoniis continentur, hausta sint, ex Ephoro una communique omnium doctorum opinione sumpta esse inveniet²⁴⁾. Quod tamen diligentissime probandum est.

Quamvis quam modo animadvertimus discrepantia contra id esse videatur, tamen admoneamus scholia in Lucianum Herodotum potissimum auctorem appellare, licet pro Herodotea lectione Κυμαῖοι — Αἰολέων exhibeant. Ex quibus satis apparere puto, qua ratione latiora pro angustioribus valeant. Et profecto invicem contraria, quod ad Lesbios pertinet, fieri posse facile intelligitur. Neque praetereundum est vitam Romanam, cui haec vox inest, Ephorum alio quodam loco laudare ideoque eum procul dubio cognitum habere, quod certe novo documento esse potest quanta licentia fontibus vitarum scriptores usi sint. In Certamine simul Smyrnaei et Aeoli exstant, quo magis coniunctas proximasque notiones inter se misceri permutarique plane ostenditur.

Praeterea in omnibus vitis cum nomine aliae quaedam res connexae sunt, quae quin ab Ephoro fluxerint dubitari nequit, ut ipsa Homeri origo, eius cum flumine Melete coniunctio, pristinum Melesigenis nomen, similia; quae praesertim in Certamine et in Herodotea, quae dicitur, vita tam perspicue obiciuntur, ut communis eorum fons vel primo aspectu

²²⁾ Eadem probat Jacoby, Hermes LXVIII 1933, p. 114 n. 3.

²³⁾ Vaticanus 942.

²⁴⁾ Düntzer, Zeitschrift f. d. Altertumswiss. 1836 Nr. 131 „Homeresches“; Bergk Gr. Lit. I 447; Marx p. 397; Raddatz p. 2200.

pateat. Singulis accuratius perspectis minores vitas e maioribus contractas congestasque esse apparet, ita ut eas sive ex ipso Ephoro, sive ex eius excerptoribus sumptas esse nemo negare possit²⁵⁾.

Inde fit, ut nostra testimonia in solum Ephorum eiusque „Cumaeos“ contrahantur. Num eum fide dignum putemus? Originem vocis ab eo allatam tantum prodesse existimat Bergk op. cit. I 447 n. 11, ut si quis asseverare vellet in qualibet dialecto aegrotum, cum medico egeret „ἰατρὸν“ appellari. Neque tamen falsa deducta origine idcirco rem ipsam fieri non posse demonstratum est. Quod comprobandum Birt („Über Ὅμηρος u. den Namen Homer“ Philologus LXXXVII 1932, p. 376 sqq.)²⁶⁾ sibi proposuit qui operosa ratione plurimis argumentis e moribus variorum populorum collatis atque etiam linguarum scientia adiutus ostendere studet vocem „ὁμηρος“ continuo cum altero quodam connexum significavisse, sicuti caecum cum duce. Et sane quoddam vestigium talis interpretationis in Etym. Magno exstare negari nequit, quamvis ad „obsidis“ vim, non „caeci“ spectet. Attamen vocem „ὁμηρος“ pro voce „coniunctus“ usitatam ne unum quidem testimonium invenitur. Birt putat pro voce „τυφλός“, quae etymologica ratione obscura fuisset, vocabulum „ὁμηρος“ usitari quidem coepisse neque tamen propter ambiguitatem, cum „obsidem“ quoque significaret, pervulgatum esse. Quae tamen vix credi possunt, ut nullis documentis confirmata. Accedit, quod Ephori testimonium tam parum verisimile videtur, ut, quoniam nusquam talis dialectica significatio inveniatur (excepto Lycophrone, qui sine dubio eam multo post e notis iam nobis fontibus hausisset, nisi forte Ὅμηρον non ὁμηρον iocose intellegi voluisset), dum certissima „obses“ sit, difficile sit

²⁵⁾ Si quis praeterea mentionem de Lesbii in vita Romana veram esse vellet, rogari posset, quare nulla fabula, quae Homerum cum ea insula coniungere studeret, ficta esset. Ipsi Lesbii profecto inter civitates prodirent, quae de Homero contendebant. Attamen in ea re nihil omnino accipimus; quod quoque fortuito accidisse nemo certe existimare potest, cum id Hellanicus (cf. Certamen 3), ipse Lesbius, ne uno quidem verbo commemoret.

²⁶⁾ Lauer, Geschichte d. homerischen Poesie, Berlin 1851 p. 109 satis habet docere Ephori auctoritatem plane aspernandam non esse.

summo omnium consensui²⁷⁾ non assentiri, quo Ephorus ficta protulisse existimatur (qui Cumaeorum dialectum parum novisse putari certe non possit!). At quid eius interfuerit quaeri potest. — Nempe utpote Cumaeus ipse Homerum patriae suae vindicare idque firmissimo documento evincere cupiebat. Quare simul optime mirum illud „Κυμαῖοι“ explanatur, cum vix credi possit ita nisi solos Cumaeos nec universos Aeolos vel saltem totam gentem quandam Aeolicam locutam esse; et profecto iam patet si dixisset Αἰολεῖς, nihil Ephoro profuturum fuisse, quoniam sic Homerus qualibet alia urbe Aeolica ortus esse videretur.

Eorum autem scriptorum, qui cum alia plurima, tum haec quoque ex eo sumpsere, quia nihil referebat nisi Homerum omnino Aeolum fuisse, (nam vocabuli „δμηρος“ originem investigatam ad Aeolorum postulata redire ex omnibus vitis clare apparet²⁸⁾) satis habebant Αἰολεῖς vel Αἰεθιοῖσι dici.

Num tamen Ephori sententia, quamvis a nostra opinione plane sit aliena, tota ficta tantumve ad arbitrium excogitata putanda est neque quidquam veri ei subesse suspicemur?

Si recte monere Birtium aliqua ex parte iudicemus, fortasse conici possit Cumaeos reapse solitos esse nomen Homeri hac ratione explicare suaque fama id traditum habuisse, quod Ephorus sic interpretatus sit, quasi omnino „δμηρος“ pro „caecus“ locuti essent.

Neque praetermittenda est altera explanandi nominis species, quae in Etym. Magno, apud Eustathium atque Tzetzam obicitur, (nam verbis μη ὄραν etymologice tantum usum esse Tzetzam pro certo affirmari licet, quod ni ita esset, iterationem afferret inutilem „τυφλὸς εἶναι“, quae verba sufficebant ad nomen explanandum. Vox vero „πρωσιῆναι“ alterius etymologiae significatio videtur).

(Res porro tractabitur.)

²⁷⁾ Düntzer, Zeitschrift Nr. 131 p. 1; Bergk I 447 n. 11; Wilamowitz, Ilias u. H. p. 438; Raddatz p. 2200; Marx p. 397; Jacoby p. 13 n. 2.

²⁸⁾ Argumenta uberiora apud Ludwichium Rh. M. LXXI 1916 p. 225 „Homerische Gelegenheitsdichtungen“ reperiuntur.

PODSTAWOWE MONOPOLE PTOLEMEJSKIE W ŚWIECIE PAP. TEBT. 703

napisał

FRANCISZEK SMOLKA

Zajmiemy się tylko temi ustępami papirusu, które poruszają sprawę monopolów: olejnego i tekstylnego, ujmując rzecz w formę pytania: Czy i co nowego wnosi ten papirus do naszej dotychczasowej znajomości tego zagadnienia?

Lecz zanim do rzeczy właściwej przystąpimy, godzi się poświęcić słów parę genezie i treści tego doniosłego dokumentu. Doskonale się stało, że jego wydanie z komentarzem na str. 66—102 wymienionego tomu powierzono Rostowcewowi, bo któż dziś jest kompetentniejszy do opracowania papirusu o treści ekonomicznej od autora pomnikowej monografii o wielkiej własności w Egipcie III w. a. C.?

I istotnie opracowanie to wypadło ponad wszelkie pochwały! Tem samem papirus stanął godnie obok takich swoich poprzedników jak: słynny Papyrus Revenue, pap. Tebt. 5, Halensis 1 i inne. Toteż delectuje się nim Wilcken, pisząc w swem sprawozdaniu z treści Tebt. III 1, co następuje: „Doch eile ich zu dem Juwel, der langersehnten Nr. 703 mit dem Kommentar von Rostowtzeff... Das ist in der Tat etwas ganz Ausserordentliches!“

Papirus nasz, zatytułowany przez wydawcę „Instructions of a dioecetes to a subordinate“, jest kopją długiego (około 280 wierszy obejmującego) memorandum (ὑπόμνημα), zawierającego szczegółowe instrukcje, dotyczące zarządzania różnemi działami królewskich dochodów. Autorem tego — że się tak wyrazimy — vademecum młodego urzędnika był przypuszczalnie diojketa aleksandryjski. Przemawia za tem nietylko to, że memorandum prawie wyłącznie zajmuje się królewskimi dochodami, ale i to, że autor jest równocześnie tym, który świeżo mianowanego urzędnika wysyła na prowincję. Co się tyczy osoby owego urzędnika, to był nim przypuszczalnie przedstawiciel resortu skarbowego w powiecie a więc ojkonomos. Treść naszego memorandum zbiega się z zakresem działania ojkonomosa egipskiego z III w. a. C. W tej dziedzinie specjalnie pouczającemi dla nas są papirusy Petriego III 32 a—g. Na podstawie ich oraz na podstawie treści papirusu naszego nabieramy wyobrażenia o tem, jaki jest ogrom funkcij ojkonomosa. A nie zapominajmy, że w pap. 703 niema wzmianki

o tzw. *στασιμωδία*, która także należy do jego mniej miłych funkcji. Specjalnie z wierszy: 87—117 naszego aktu przekonujemy się, ileto potrzeba było ojkonomosowi wiadomości specjalnych, które dziś załatwiają fachowi referenci. A poza tem wszystkim jest on szefem administracji skarbowej powiatu.

Zdaje się nie ulegać wątpliwości, że akt pochodzi z III w. a. C; Rostowcew przypuszcza, że powstał on za Euergetesa I, do którego należy odnieść kilka innych papirusów z tego kartonażu. Co więcej: zarówno w stylu jak i w treści, memorandum ściśle nawiązuje do tekstów III w. a. C. a specjalnie do tekstów z czasów Ptolemeuszów: II-go i III-go; równocześnie różni się ono od podobnych dokumentów z II w. a. C.

Jasno sformułowane wskazówki ujęte są w formę krótkich zdań bez zabarwienia retorycznego.

Badając dokument bliżej, odnosi się wrażenie, że autor instrukcyj notował je sobie tak, jak mu one przychodziły na myśl wzgl. stawały się aktualnemi, nie troszcząc się następnie ani o ich uporządkowanie ani o literackie opracowanie. Tem się tłumaczy przeskakiwanie z jednego tematu na drugi, sąsiadowanie ze sobą ustępów o treści zupełnie różnej i wracanie to tematu poprzedniego. Prawdziwe *mixtum compositum*! Niema niestety w całym akcie żadnych wzmianek, odnoszących się do jakiegoś określonego faktu historycznego, są tylko aluzje do niego. Mianowicie wzmianka o tem, że tzw. *μάχμοι* zbiegli i że wydano specjalne instrukcje w celu ich schwytania a następnie odesłania do Aleksandrii, wskazywałaby na to, że chodzi tu o pewną chwilę przed lub po ważnej wojnie. Jeżeli więc papirus pochodzi rzeczywiście z czasów Euergetesa I, to tym czasem niepokojów byłby czas po wojnie syryjskiej, od której miał Euergetes zostać odwołany przez powstanie w Delcie¹⁾. Do tegoż czasu mogłyby się odnieść nadzieje nacjonalistów egipskich, że stolica państwa będzie przeniesiona do Memfis²⁾. Wszelako i data, bliższa bitwy pod Rafją za Filopatora, mogłaby też wchodzić w rachubę.

W kilku miejscach papirus nasz jest określony jako *ὑπόμνημα*. Jest to termin, stosowany często do dokumentów,

¹⁾ Bouché - Leclercq: Hist. des Lagides I 253.

²⁾ Struve w Raccolta Lumbroso p. 280.

wychodzących od lub adresowanych do króla i wysokich urzędników. Sprawą tą zajął się Collomp i określił *ὑπόμνημα*, jako petycję³⁾, zapomniał jednak dodać, że *ὑπόμνημα* w oficjalnym języku Ptolemeuszów oznacza nie tylko petycję do urzędnika, ale ma jeszcze szereg innych znaczeń. Faktycznie jest memorandum przypomnieniem, że się ma coś w przyszłości zrobić, lub odnosi się do tego, co już było; może jednak być także pismem do kogoś, by mu zwrócić na coś uwagę. Przykładów na to ostatnie dostarcza korespondencja Zenona.

Ale są także hypomnemata, pisane nie do człowieka na wyższym stanowisku przez niższego czy też do urzędnika przez osobę prywatną, przeciwnie: wychodzi ono z ręki ludzi o pozycji wyższej lub równej; są to memoranda, które w rzeczywistości są prośbami, rozkazami lub instrukcjami, skierowanymi do kolegi lub podwładnego. Takie właśnie memoranda są na porządku dziennym w korespondencji Zenona np. pap. Cairo - Zen. 59.048.

Przed odkryciem pap. Tebt. 703 mieliśmy szczupłe informacje, dotyczące hypomnematów tego ostatniego typu. W grę mogły tu wchodzić co najwyżej: Hib. 77, SB 5675, Tebt. 27. Bardziej pouczającym jest pap. UPZ 110 z roku 164 a. C., wydany prawdopodobnie po wewnętrznych zamieszkach, kiedy to król obawiał się, czy cała tzw. *γῆ βασιλική* zostanie uprawniona. I wtedy wydał *πρόσταγμα περὶ τῆς γεωργίας*. Wtedy i diojketa wydał odpowiednie zarządzenia swoim podwładnym a także długą instrukcję i list, dotyczący opublikowania królewskiego dekretu. Istnienie więc hypomnematów, zawierających oficjalne instrukcje, było powszechnie znane; mimo to Tebt. 703 jest rewelacją.

W istocie dokument ten jest rodzajem *va demecum* dla ojkonomosa, jak wynika z końcowego zdania, zawierającego wskazówkę następującą: *ἔχειν τὰ ὑπομνήματα διὰ χερὸς καὶ περὶ ἐκάστων, ἐπιστέλλειν καθὰ συντέτακται*.

Jeżeli mówimy, że Tebt. 703 jest w swoim rodzaju unikatem, to jest to prawdą jedynie w odniesieniu do epoki ptolemejskiej. Analogicznym dokumentem z rzymskiej epoki jest dobrze znany *Γνώμων ἰδίου λόγου* (Bgu V 1), memorandum, które pierwotnie wyszło od Augusta do idjologa. Ono przeżyło w skrócie, dokonany dla użytku urzędników lo-

³⁾ Recherches sur la chancellerie diplomatique des Lagides, str. 18.

kalnych, ale ma formę zupełnie różną od Tebt. 703. Podczas gdy Tebt. 703 jest zbiorem rozporządzeń, wydanych bezpośrednio przez jednego urzędnika drugiemu z bardzo nielicznymi cytataми innych dokumentów — to Gnomon składa się ze zwiezłych oświadczeń w połączeniu z cytataми z różnych cesarskich konstytucyj i z innych źródeł.

Wedle zapatrywania Rostowcewa Tebt. 703 jest jedną z licznych kopij sztandarowej instrukcji diojkety do ojkonomów. Podobnie jak gnomon, tak i te instrukcje zmieniał od czasu do czasu nowy diojketa. Podobne instrukcje były bez wątpienia wydawane przez dioketę i do innych podwładnych. Wydaje się prawdopodobnem, że pewne części tych instrukcyj były wspólne wszystkim a zwłaszcza te o charakterze ogólnym, które reprezentowały — żeby się tak wyrazić — filozofję biurokracji⁴⁾.

Ogólny przegląd treści pap. Tebt. 703.

Pierwsze 28 wierszy są w takim stanie uszkodzenia, że nie da się z fragmentów zrekonstruować jakiś ustęp ciągły.

Ustęp 1 (ww. 29—40) zajmuje się sprawą nawadniania gruntów oraz sprawą kanałów rzecznych.

Ustęp 2 (ww. 40—48) dotyka trwałej bołączki, mianowicie szykanowania tzw. βασιλικὸι γεωργοί przez organa administracji wiejskiej.

Ustęp 3 (ww. 49—57) daje wyraz trosce o należyte obsianie gruntów i w związku z tem wzywa do kontroli zasiewów.

Ustęp 4 (ww. 57—63) mówi o zasiewie przepisanych rodzajów zboża, a zarazem daje wyraz mądrej zasadzie polityki skarbowej, polegającej na tem, żeby podatnika nie doprowadzać do ruiny materialnej.

Ustęp 5 (ww. 63—70) mówi o rejestracji bydła rolnego.

Ustęp 6 (ww. 70—87) porusza sprawę transportów zbożowych drogą lądową i wodną.

Ustęp 7 (ww. 87—117) zajmuje się monopolem tekstylnym. Z tych instrukcyj przebija skrajny etatyzm a zarazem specjalne podkreślenie potrzeby niezwykle ostrej kontroli.

Ustęp 8 (ww. 117—134). Treść jego stanowią kalkulacje dochodów.

⁴⁾ Por. wstęp do komentarza Tebt. 703, str. 71.

Ustęp 9 (ww. 134—164). Instrukcje w sprawie monopoli olejnego.

Ustęp 10 (ww. 165—174) zajmuje się sprawą pastwisk.

Ustęp 11 (ww. 174—183) poleca szczególniejszej uwadze przestrzeganie taryfy maksymalnej na towary.

Ustęp 12 (ww. 183—191) omawia sprawę obór dla cieląt oraz pokarmu dla nich.

Ustęp 13 (ww. 191—211) poświęcony jest sprawie sadzenia drzew dla ochrony nasypów i grobli. Uderza w tym ustępie szczególnie troska o drzewo w tym kraju, tak niebogatym w ten artykuł.

Ustęp 14 (ww. 211—214) omawia sprawę rezydencji królewskich i ogrodów.

Ustęp 15 (ww. 215—234) zawiera instrukcje, jak potraktować dezercerujących tzn. *μαχημοι* i *ναῦται*. Zaleca uspokajające wpływanie na ludność.

Ustęp 16 (ww. 234—257) poświęcony jest ogólnym uwagom, dotyczącym korespondencji oficjalnej; kończy się apelem do lojalności obywateli wobec państwa.

Ustęp 17 (ww. 257—280) można zatytułować: Jak powinien urzędnik spełniać swoje obowiązki? (Ten ustęp pojawił się już w „Kwartalniku Klasycznym“ 1934 z. 4).

Przystępując do rzeczy właściwej, podam przedewszystkiem przekład tego ustępu, który ma być przedmiotem naszych rozważań. Otóż brzmi on, jak następuje: „Wypada, byś zajął się wszystkimi sprawami, wymienionymi w instrukcji, ale przedewszystkiem temi, które dotyczą wytwórni olejów. Jeżeli bowiem będziesz dawał należyte na nie baczenie, zwiększysz niemało sprzedaż ich w powiecie i położysz kres kradzieżom. To zaś może nastąpić wtedy, gdy przy każdej sposobności będziesz kontrolował lokalne wytwórnie oraz magazyny produktów zarówno suchych jak płynnych i je opieczętowywał. Bacz na to, czy ilości surowca, dostarczone wytwórcom olejów, nie przekraczają tej ilości surowca, która może być przez prasy, w wytwórniach się znajdujące, wytłoczona. Dołóż starań i w tym kierunku, żeby — o ile możliwe — wszystkie prasy były w ruchu; jeżeli to niemożliwe — to jak największa ich liczba; nad resztą rozciągnij kontrolę tak ścisłą, jaka tylko jest w twej mocy. (C. d. zepsuty). Nad-

liczbowe prasy, które nie są w ruchu, należy zebrać na jednym miejscu w magazynach i opieczetować je. Gdybyś wykazał w tem zaniedbanie (?), bądź pewny, że poza (karą pieniężną?) ściągniesz na siebie niezwykłą pogardę, którą usunąć nie przyjdzie ci łatwo". (Koniec ustępu zdefektowany).

Co dotąd wiedzieliśmy o monopolu olejnym? Wiadomo, że podstawą naszych wiadomości w tym względzie jest Grenfella wydanie sławnego pap. Revenue z roku 1896, którego kolumny: 38—72 zawierają rozporządzenie Ptolemeusza Filadelfa z roku 259/8 a. C., dotyczące monopolu olejnego. Z powyższego więc dokumentu, dowiedzieliśmy się następujących istotnych szczegółów:

1. Monopol ten był monopolem i produkcji i sprzedaży; w tym drugim charakterze jednak był niepełnym o tyle, że wprowadzie konkurencja prywatna była wykluczona, ale świątynie miały przywilej wytłaczania oleju sezamowego dla własnego użytku najwyżej przez 2 miesiące w roku, naturalnie pod ścisłą kontrolą. Zato jako monopol sprzedaży jest monopolem pełnym, bo nawet kapłanom nie wolno było tego oleju sprzedawać.

2. Uprawa roślin olejnych pozostaje pod ścisłą kontrolą króla. Na podstawie urzędowego stwierdzenia rozmiarów konsumcji olejów w Aleksandrii i w kraju obliczano dokładnie, ile arur w każdym powiecie ma być obsianych nasionami olejnymi.

3. Zdobywanie surowca, który rolnicy mogli sprzedawać jedynie królowi po cenach, przez niego ustanowionych i to zarówno zasiew jak i żniwo, pozostawały pod stałą kontrolą królewskich urzędników i dzierżawców monopolu.

4. To samo dotyczy i produkcji olejów w królewskich wytwórniach, których zaopatrzenie w inwentarz należy do obowiązków oikonomosa. Na czas kiedy nie pracowano, a więc w nocy i święta, prasy musiały być opieczetowane pod grozą kary.

5. Sprzedaż wyprodukowanego oleju odbywa się w ten sposób, że koncesje monopolowe, rozsiane po miastach i wsiach całego kraju, są nadawane w drodze licencji jako dzierżawa drobnym kupcom, którzy mają kwoty, uzyskane ze sprzedaży, odprowadzać do kasy oikonomosa.

6. Po jakiej cenie mają być sprzedawane różne rodzaje olejów — to ustalał corocznie król.

7. Żeby monopol przynosił królowi spodziewane korzyści, musiała być wzbroniona konkurencja nie tylko krajowa ale i zagraniczna. Toteż import olejów zagranicznych był wzbroniony wzgl. utrudniony przez cła ochronne. Import olejów zagranicznych dla celów sprzedaży był obłożony konfiskatą towaru i wysoką karą pieniężną; import dla własnego użytku był dozwolony za opłatą cła, wynoszącego 25⁰/₀ ceny najlepszego oleju krajowego.

W przewidywaniu, że mimo wszelkie zakazy i represje będzie kwitł szmugiel wzgl. będzie istniała tajna produkcja prywatna — dzierżawcy monopolu otrzymali prawo przeprowadzania rewizyj domowych i konfiskowania majątku szmuglerów. Ale słyszymy, że to ukrócanie dochodów skarbowych pociągało za sobą i surowsze kary jak: ukrzyżowanie⁵⁾ lub obcięcie rąk⁶⁾. W tym drugim wypadku chodzi o monopol tkaninowy.

8. Przeprowadzenie w praktyce ustaw monopolowych ciążyło w pierwszej linii na dzierżawcach monopolu, którzy funkcjonują pod ścisłą kontrolą urzędową tzw. antigrafeusa, wyznaczonego przez ojkonomosa.

Tyle najistotniejszych szczegółów, wydobytych ze słynnego pap. Revenue. Po nim drugi wielkiej doniosłości dokument: Tebt. 5 (ww. 172—3) poinformował nas o pozycji społecznej pracowników, zajętych w wytwórniach olejów; znana korespondencja Zenona rzuciła światło na import oleju z oliwek zagranicznych⁷⁾, i na kilka innych drobnych szczegółów⁸⁾, kilka wreszcie rozprószonych dokumentów, opublikowanych w chrestomatji Wilckena pod l. 300—304 mówi o sprzedaży olejów a w związku z tem o nadużyciach, popełnionych przy tej sposobności.

Co przyniósł nam w tej materji pap. Tebt. 703? Instrukcje, podane wyżej w przekładzie, zalecają ojkonomosowi, co następuje:

1. kontrolować wytwórnie olejów oraz magazyny i opieczętować je;

2. mieć pod ścisłą kontrolą ilość surowca, dostarczanego wytwórniom;

⁵⁾ UPZ 119, 37 i n.

⁶⁾ PSI 442, 9.

⁷⁾ Cairo - Zen. 59.012 i 59.015.

⁸⁾ Cairo - Zen. 59.375 i 59.412.

2. uruchamiać jak największą liczbę pras olejnych;
4. opieczętowywać prasy nieczynne;
5. trzymać w bezpiecznem miejscu prasy nieczynne.

Jak tedy widzimy z treści omawianego ustępu, Tebt. 703 sprawił nam pewien zawód; do tego, co wiedzieliśmy dotąd, nie przydał nic nowego, ani nie rozszerzył treści szczegółów już znanych.

Mimoto nie można być niesprawiedliwym i twierdzić, że można nad nim przejść do porządku; tak się złożyło dlań nieszczęśliwie, że dużo informacji przyniósł nam o tym monopolu już pap. Rev., wobec czego informacje pap. 703 wypadły nikło. Ale zważmy, że wystarczyłoby, gdyby kolejność odkrycia i opublikowanie obu dokumentów były odwrotne, a wtedy jak wysoko w górę poszedłby właśnie nasz papirus!

Toteż nie można o nim powiedzieć, iż nie przedstawia żadnej wartości; kładzie bowiem szczególniejszy nacisk nie na szczegóły, o których wyczerpująco mówi pap. Revenue, ani na stosunek robotników do państwa, lecz na sposoby zwiększenia dochodów i zapobiegania niedozwolonej fabrykacji olejów i niedozwolonej sprzedaży. A zatem jeszcze większy położył tu diojketa nacisk na charakter fiskalny instytucji monopolu, jak zresztą przystało na ministra skarbu.

Jeden jednak szczegół zasługuje na podkreślenie. Oto charakterystyczną jest obawa ojkonomosa nie o to, że surowiec może być dostarczony w ilości zbyt szczupłej lecz o to, że go będzie za dużo. Wynikałoby z tego, że rząd nieraz był oszukiwany skutkiem zмовы między urzędnikami i dzierżawcami monopolu zarówno przy dostawie surowca jak i przy rejestracji pras do tłoczenia oleju.

Inaczej przedstawia się w naszym papirusie sprawa z monopołem tkaninowym. O tym monopolu dowiadujemy się z Tebt. 703 znacznie więcej nowego aniżeli o poprzednim. Ale — jak powiedzieliśmy wyżej — to czysto przypadkowa zasługa. Ponieważ mianowicie bardzo dużo dowiedzieliśmy się o monopolu olejnym z pap. Revenue, więc niewiele pozostawało do uzupełnienia innemu papirusowi; o monopolu tkaninowym natomiast niewiele stosunkowo dowiedzieliśmy się z pap. Revenue, tem więcej więc pola do popisu pozostało dla papirusu innego.

Ale zacznijmy od brzmienia instrukcji.

„Odwiedzaj — pisze minister — również tkalnie, w któ-

rych wyrabia się płótno, i bardzo wielką energję rozwinąć w tym kierunku, aby jak najwięcej warsztatów było czynnych tak, iżby tkacze mogli dostarczyć pełnego kontyngentu haftowanych materyj, przepisanego dla powiatu. Jeżeli którzy z nich zalegają z dostawą nakazanych sztuk, mają zapłacić ceny, ustalone rozporządzeniem dla każdego rodzaju. Również zwróć szczególną uwagę na to, żeby płótno było dobre i ażeby miało przepisaną liczbę nitek. Zwiedź również baseny, gdzie len się płucze i sporządź listę... i donieś tak, żeby można dostarczyć oleju rycynowego i saletry do płukania.

Zestawiaj zawsze miesięczne zapotrzebowanie płótna, wyprodukowanego w danym miesiącu najbliższym a to w tym celu, by proporcjonalne ilości mogły być przydzielone do rachunków Skarbu i dzierżawców monopolowych. O ile się okaże jakaś nadwyżka w stosunku do tego, co zarachowano w pierwszym miesiącu, każ ją zarachować na rachunek najbliższego miesiąca jako część zapotrzebowania miesięcznego. Warsztaty nieczynne mają być wszystkie przetransportowane do metropolii powiatu, złożone w magazynach i opieczętowane“.

Tyle mówi instrukcja.

A co wiedzieliśmy dotąd o tym monopolu na podstawie pap. Revenue, Tebt. 5, Magdola 36 i Hib. 67? Że mamy tu przed sobą monopol napewno — tego dowiódł już Wilcken w Griechische Ostraka I 267 na podstawie fragmentów kolumn 87—107 pap. Revenue. Uprawa lnu pozostawała tak samo pod kontrolą urzędową jak uprawa roślin olejnych. I tu król ustala zapotrzebowanie, i tu król ustala ceny zarówno surowca jak i jego przetworów a więc ubrań, poduszek, ręczników itp. I tu zabija się konkurencję zagraniczną przez zakazy importu oraz cła ochronne. Na podstawie tego uzasadniony był domysł, że i tu sprzedaż przysługiwała królowi, choć na to dowodów bezpośrednich właściwie nie mamy.

Co się jednak tyczy produkcji, to już napis z Rosette pozwala wnosić, że w niej uczestniczyły i świątynie, które za to musiały królowi dawać pewien ekwiwalent w materjach wzgl. w gotówce.

Nowych danych w sprawie przemysłu tkaninowego, uprawianego przez świątynie, dostarczył nam Tebt. 5, w szczególności ten jego ustęp, który mówi o warsztatach tkackich, będących w posiadaniu prywatnem, który to fakt stwierdziły

już dawniej papirusy: Magd. 36 i Hib. 67. Że jednak praca i w tych warsztatach wykonywa się wyłącznie na rachunek monopolu — na to wskazuje tak charakterystyczny szczegół, że posiadacze warsztatów tkackich muszą prosić władzę o pozwolenie, aby można dokonać ich naprawy.

Dla świątyń i to dla ich wewnętrznego użytku zastrzeżony był wyrób najwytworniejszych materij tzw. *βύσσινα*. Wszelka sprzedaż jednak była świątyniom zakazana.

Nowym momentem w porównaniu z monopolem olejnym jest ten, że król pozwalał prywatnym fachowcom tkąć materje, naturalnie z obowiązkiem sprzedawania ich tylko królowi i to po cenie, przez niego ustanowionej. Byli oni zatem w służbie monopolu, jako tacy zaliczają się do kategorii tzw. *ὑποτελεῖς*, ale nie pobierają za swą pracę wynagrodzenia, *μισθός*, lecz sprzedają królowi swoje fabrykaty. Te tzw. *λινυφαντεῖα* były prawdopodobnie ich własnością prywatną, co stwierdzają poza Tebt. 5, 238 także Hib. 67, 68 i Magd. 36. Otwartą mimoto pozostaje kwestja, czy obok tych *λινυφαντεῖα* w prywatnem posiadaniu istniały jeszcze królewskie tzw. *ἐργαστήρια*, czy też cała fabrykacja tkanin — o ile nie była prowadzona przez kapłanów — dokonywała się w owych *λινυφαντεῖα*. To pewne, że sekwestratorowi, noszącemu tytuł praktora, nie wolno tych warsztatów ani konfiskować ani licytować.

Przemysł płócienny odgrywa wielką rolę w gospodarce państwa, co świeżo stwierdził Tebt. III 1. 769, gdzie pewien hodowca lnu wyraża się o jego produkcji: *ὁ τῶν ἀναγκασιότατων ἐστίν*. O ile chodzi o pap. Tebt. 703, to na nieszczęście środkowa część odnośnego ustępu, która zawiera instrukcje w sprawie tego monopolu, jest zachowana źle; niemniej ogólny sens ustępu jest jasny dostatecznie. Jak widzieliśmy z odczytanego przekładu, mamy tu postanowienia następujące: 1) że jak największa liczba warsztatów tkackich ma być w ruchu; 2) że mają być tkane przepisane gatunki płótna; 3) że państwu ma być dostawiona przepisana ilość, w przeciwnym razie ma być zapłacona za ilość niedostarczoną odpowiednia gotówka; 4) że płótno ma być dobrej jakości.

Jak widzieliśmy w dalszym ciągu, instrukcja zawiera detaliczne wskazówki, jak ma być prowadzona rejestracja wyprodukowanego płótna, które miało być rozdzielone zgodnie z jego wartością między państwo i dzierżawców monopolu. 5) Wreszcie mamy w instrukcji postanowienie, że wszystkie

nieczynne warsztaty mają być skonfiskowane i opieczętowane trzymane w specjalnych magazynach. Treść tego ostatniego ustępu nastrocza największej trudności. Bo zważmy tylko, ile niejasności powstaje, gdy zestawimy to wszystko, czego się z aktów dowiadujemy! A więc: czy obok warsztatów tkackich, które są prywatną własnością tkaczy, istniały tzw. ergasterja państwowe? Dlaczego tkacze nie mieliby dostarczyć przepisanej ilości materyj? Czy tkacze mogli pracować na swój rachunek, gdy spełnili swój obowiązek wobec państwa? Kiedy warsztat zostaje przez władzę uznany za nieczynny?

Odważmy się na próbę rozwiązania powyższego zagadnienia! Przedewszystkiem wychodzimy od ogólnego stwierdzenia, opartego na tem, co wiemy o monopolach eg., że nie są one zorganizowane wszystkie na jedną modłę. Już zestawienie dwóch najlepiej nam znanych tj. olejnego i tkaninowego wykazuje, że w przeciwieństwie do monopolu olejnego pracownicy monopolu tkaninowego nie pobierają za swą pracę wynagrodzenia, *μισθός*, lecz sprzedają swe fabrykaty królowi po cenie, oznaczonej przez niego. Dalej: o ile przy pracownikach monopolu olejnego było to nie do pomyślenia, żeby pracowali na warsztatach, będących ich prywatną własnością — to przy monopolu tkaninowym ma to pełne zastosowanie, co stwierdzają Magd. 36 i PSI 599. Na to zresztą naprowadzają liczne znane nam kontrakty tkaczy z czeladnikami.

Owóż rozwiązanie trudności wyobrażam sobie przy przyjęciu następującej organizacji tego monopolu: Warsztaty tkackie są prywatną własnością tkaczy. Zarówno tkacze jak i warsztaty są zarejestrowane przez władzę i pozostają pod jej ścisłą kontrolą i w każdej chwili mogą być opieczętowane i przewiezione do państwowego magazynu. Wobec tego odpada racja istnienia tzw. ergasterjów państwowych. Każdy tkacz otrzymuje od państwa pewną ilość surowca, który ma przerobić na materję. Pracuje on tylko na rachunek monopolu, sprzedając materję wzgl. fabrykaty rządowi po cenie, oznaczonej przez króla. Ponieważ jednak ta cena nie opiera się na żadnej uczciwej kalkulacji kupieckiej, lecz jest dowolnie narzucona, możliwem jest, że tkacze część surowca nielegalnie zużytkowują na swój rachunek, te fabrykaty sprzedają następnie nielegalnie za cenę wyższą, wobec czego opłaca

się im nawet zapłacić królowi karę za niedostarczoną ilość materyj. Możliwość legalnego pracowania na rachunek prywatny odrzucam. Za „nieczynny“ uznawała władza warsztat z tą chwilą, gdy przepisana ilość surowca została przetworzona wzgl. gdy manco zostało zrekompensowane przez gotówkę, poczem go opieczętowrywano, przewożono ze wsi do metropolji i przechowywano w magazynie aż do następnej kampanji.

O nieścisłość kontroli niema obawy, skoro ona idzie tak daleko, że — jak to czytaliśmy przed chwilą — instrukcja poleca ojkonomosowi zbadanie, czy płótno ma przepisaną liczbę nitek!

Lubo ustęp ten nie jest zwięzły i ma na celu jedynie pouczenie ojkonomosa o najważniejszych i przypuszczalnie najbardziej spornych punktach, z którymi będzie miał do czynienia codziennie, niemniej daje on przedewszystkiem więcej lub mniej zwarty rzut oka na organizację płóciennego przemysłu w ptolemejskim Egipcie, podczas gdy kilka innych dokumentów, które mamy, są bądź bardzo fragmentaryczne, jak pap. Revenue, kol. LXXXVII, bądź zajmują się sprawami specjalnemi. Równocześnie pap. nasz dostarczył kilku informacji, które nie mogły się znaleźć nawet w nowych specjalnych monografiach, dotyczących rzemiosła jakoto: Reil: Beiträge zur Kenntnis des Gewerbes (str. 107 i n.), Wilcken, Grundzüge, str. 247 i UPZ str. 378, wreszcie Chwostow, którego to dzieła tytuł znany mi jest tylko w przekładzie i brzmi, „Organizacja przemysłu i handlu w Egipcie grecko-rzymskim“.

Nowe dane, wydobyte z naszego papirusu, dotyczą szczegółów następujących:

1. Ścisła kontrola, wykonywana nad przemysłem płóciennym, polegająca na tem, że wszystkie warsztaty tkackie i sami tkacze są zarejestrowani.

2. Dowiadujemy się o istnieniu specjalnego tzw. *διδρασμα ὁδομηρίας* czyli ceduły, na podstawie której rozdzielano pracę między tkaczy, oznaczano ceny różnych gatunków i określano jakość płótna.

Dalej zawdzięczamy naszemu papirusowi:

3. Rozporządzenie o płaceniu za niedostarczone płótno odpowiedniej gotówki.

4. Stwierdzenie istnienia specjalnych dzierżawców.

5. Szczegółowe przedstawienie zasad obliczania.

WPŁYW TACYTA NA POWIEŚCI RZYMSKIE CHOIŃSKIEGO

napisał

STANISŁAW PILCH

Do cyklu polskich powieści historycznych z dziejów Rzymu, osnutych na tle konfliktu między światem pogańskim i chrześcijańskim, a powstałych pod wpływem lektury dzieł Tacyta i poznania potężnych ruin Romy Cezarów, należą, prócz J. I. Kraszewskiego *Capreä i Roma* oraz *Rzym za Nerona* i H. Sienkiewicza *Quo vadis*, również utwory Teodora Jeske-Choińskiego (1854—1920): *Gasnące słońce, powieść z czasów M. Aurelego* (Warszawa 1895, 2 tomy; wydanie nowe w Poznaniu, księg. św. Wojciecha 1916, i *Ostatni Rzymianie, powieść z czasów Teodozjusza Wielkiego* (Warszawa 1897, 2 t.).

W pierwszym ze swych utworów przenosi nas powieściopisarz w czasy współrzędów Lucjusa Verusa i Marca Aureliusa (161—180), adoptowanych synów cesarza Tytusa Antonina Piusa, którego panowanie (138—161) uważać należy za szczyt pomyślności w całym szczęśliwym okresie dziejów rzymskich, poczynającym się od Nerry. Za jego następców słońce Rzymu zaczęło tracić powoli blask dawny, bo chrześcijaństwo, mimo ustawicznych prześladowań, krzewiło się stopniowo, zyskując coraz więcej wyznawców nie tylko wśród maluczkich i uciśnionych, ale również wśród wojska i między dostojnikami, a ludy barbarzyńskie z północy coraz groźniej napierały na granice imperjum. Obaj władcy nie sprostali swemu zadaniu, bo Lucius Verus (161—169), oddany życiu hulaszczemu, był władcą pod każdym względem miernym, a brat jego przybrany, filozof na tronie, nie miał potrzebnej energii, jakkolwiek sprawami państwa zajmował się czynnie i ciągle, z głębokiego poczucia obowiązków.

Oba te czynniki podważały stopniowo podwaliny państwa i zbliżały jego upadek. Ludy germańskie, wyuczywszy się sztuki wojennej i organizacji politycznej od Rzymian, przy których boku oddawna już walczyły oddziały Germanów, wtedy pierwszy raz ośmieliły się wdrzeć w posiadłości cesarstwa. Po przełamaniu linii obronnej Dunaju, wpadli Germanie do pro-

wincyj Noricum i Pannonji, zadali klęskę legionom rzymskim i przekroczywszy Alpy, pojawili się w Italji półn., która od czasów napadu Cymbrów nie widziała obcego najeźdźcy. Cesarz, podążwszy sam nad Dunaj, z wielkim trudem odparł najazd ludów barbarzyńskich i dopiero po paru latach zdołał ich zmusić do uległości i pokoju.

Oba te konflikty, z jednej strony chrześcijaństwa z pogaństwem, z drugiej świata rzymskiego z germańskim zalewem, odtworzono w powieści z wielką wyrazistością. Treści dostarczyły autorowi głównie biografje M. Aurelego i L. Verusa, przypisywane Capitolinusowi, jednemu z 6 historyków, których puścizna literackałączona jest w tzw. zbiorze *Scriptores historiae Augustae*. Żyli oni prawdopodobnie na przełomie z w. III na IV. Lecz w obrazie rzymskiego świata pogańskiego widoczne są pewne rysy i szczegóły, przejęte z Tacyta *Annałów*, opis zaś ludów germańskich, ich życia i obyczajów opiera się na Germanji¹⁾. Tacyt był także prawdopodobnie czynnikiem inspiracyjnym, bo jak świadectwo jego o pierwszych chrześcijanach pobudzało wyobraźnię do odtworzenia konfliktu dwóch światów, chrześcijańskiego i pogańskiego, tak opisy wojen Rzymian z Germanami (*Ann.* I i II oraz *Germania*) mogły też wpłynąć na plan przedstawienia niebezpieczeństwa, grożącego Rzymowi z północy.

W charakterystyce postaci, występujących w powieści, można się dopatrzyć pewnych rysów, przejętych z portretów, skreślonych rylcem Tacyta. Lucius Verus, myślący tylko o zabawach i biesiadach a nie troszczący się o sprawy państwa, wraz ze swem otoczeniem przypomina poniekąd Nerona i jego dwór, jakkolwiek przyznać trzeba, że to podobieństwo wynika również stąd, że na tronie cesarskim nieraz powtarzał się pewien typ, okrutnego szaleńca jak Caligula lub rozwiązłego i krwawego tyrana, jakim był Neron. Wprowadzenie filozofów, dysputujących i kłócących się z sobą o za-

¹⁾ Do tego źródła przyznaje się sam autor, gdy w usta Tulii Kornelji wkłada następujące słowa, skierowane do Serwjusza, prefekta jazdy germańskiej (wyd. z r. 1916, t. I r. 4, s. 112): „W waszych lasach nie zmieniło się podobno nic od czasów Tacyta, a wiemy od niego, że małżeństwo jest u was związkiem świętym“ lub gdy o bohaterce powieści pisze w II t. 6 rozdz. s. 99: „Mucja znała opis Germanji Tacyta, sądziła jednak, że od owego czasu zmienił się wygląd ziem, przylegających do cesarstwa“.

sady dla zabawienia uczestników biesiady, wydanej przez L. Verusa (II t. rozdz. 12. s. 150 n.), jest motywem, przyjętym niewątpliwie z Tacyta *Ann.* XIV 16, gdzie o Neronie tak czytamy: „etiam sapientiae doctoribus tempus impertiebat post epulas, utque contraria adseverantium discordia frueretur. Nec deerant, qui ore vultuque tristi inter oblectamenta regia spectari cuperent“²⁾).

Wesoły pretor Marek Kwintyljusz, brat stryjeczny Publjusza, życiem swem i zasadami przypomina w części Petronjusza. Typem Rzymianina starej daty jest Publjusz Kwintyljusz Warus. Dzielny w boju, utrzymuje żelazną karność w legjonach, z którymi jednak dzieli wszelkie trudy, strzeże obyczajów przodków, dla ‘świętego Rzymu’ wszystko gotów poświęcić. Takim był teść Tacyta, Agricola, takim Corbulo Domitius, jeden z najznakomitszych wodzów za Claudiusa i Nerona, zwycięzca Partów w latach 58 i 63 po Chr., takim wnuk Augusta Germanicus, którego postać otoczył Tacyt aureolą młodości i cnót rzymskich.

Prefekt jazdy germańskiej przy legjonach naddunajskich, Serwusz Klaudjusz Kalpurnjusz, który, wychowany w cywilizacji rzymskiej, uważa Róme za swą matkę przybraną, a następnie, mszcząc się za krzywdę osobistą i za krzywdy swych ziomków, podnosi sztandar buntu przeciw imperatorom, ma swój pierwowzór w tych potomkach naczelników plemion gallickich czy germańskich, którzy od czasów Augusta często w Rzymie się wychowywali i w obronie kultury rzymskiej, którą się przejęli od młodości, krew swą przelewali na polowiskach, lecz nieraz obracali swój oręż przeciw dawnym panom. U Tacyta często są wzmianki o takich naczelnikach

²⁾ Na posiedzeniu Wydziału filologicznego Towarzystwa Naukowego we Lwowie 14 XI 1932 po referacie moim o wpływie Tacita na powieść polską, prof. Witkowski zwrócił uwagę na powieść Jerzego Ebersa *Der Kaiser* (Roman in 3 B. — Stuttgart-Leipzig-Berlin-Wien, bez daty. Przedmowa zawiera datę 2 XI 1880), przypuszczając wpływ jej na *Gasnące słońce*, w szczególności na charakterystykę Luciusa Verusa. U Ebersa występuje późniejszy cesarz Lucius Verus jako wesoły praetor, który w razie potrzeby, gdy chodzi o stłumienie rozruchów młotchu aleksandryjskiego lub w czasie pożaru pałacu okazuje niezwykłą odwagę. Jako cesarz rządzący Rzymem wraz z Markiem Aurelim, w powieści Choińskiego oddany jest wyłącznie zabawom. Dokładne porównanie obu powieści stwierdza niezależność polskiego powieściopisarza od Ebersa.

plemion. Takim był również Arminius, sławiony w pieśniach obrońca wolności germańskiej.

Narzekańia Serwjusza (w I t. rozdz. 3 i i.) na krzywdy, wyrządzane jego rodakom przez kupców, poborców danin lub prokonsulów, są echem tych rozdziałów, w których Tacyt, opowiadając o powstaniach plemion germańskich, jako powody wymienia rozliczne nadużycia urzędników rzymskich, np. *Ann.* IV 72—74 opis powstania Fryzjów.

W rozmowie Mucji i Tullji Kornelji z Publjuszem o wychowaniu ówczesnego pokolenia (wyd. z r. 1916, t. I r. 7, s. 207) pobrzmiewa echo dziełka Tacytowego *Dialogus de oratoribus*, szczególnie w słowach: „...matki współczesne (mówi Mucja) nie wychowują dzieci wcale, powierzają je bowiem nasamprzód niewolnikom, a następnie, gdy nadejdzie czas nauki, niewolnikom greckim“; tym słowom odpowiada początek rozdz. 29 *Dialogu*: „At nunc natus infans delegatur Graeculae alicui ancillae, cui adiungitur unus aut alter ex omnibus servis“...

O astrologach częste są u Tacyta wzmianki. Nazywa ich *mathematici* lub *magi*. W Rzymie było ich wielu, mimo że *senatus consulta* nieraz nakazywały im opuszczenie Italji, np. *Ann.* II 32. Cieszyli się wielkiem wzięciem i byli utrzymywani przez cesarzy i przez bogatych Rzymian. Takiego astrologa znajdujemy u Tulji Kornelji w t. I rozdz. 8.

W t. II rozdz. 8, w opisie buntu legionu naddunajskiego, który uspokaja wysłany przez imperatora Publjusz, jest wiele reminiscencyj z *Ann.* I 16—49, gdzie Tacyt z dramatycznym napięciem przedstawił bunty legionów w Pannonji i Germanji. Z końcem rozdz. 5 t. II przenosi nas autor do obozu Germanów, którzy pod dowództwem Serwjusza powstałi przeciw Rzymianom. W tej części dzieła zaznacza się silnie wpływ *Germanji* w opisie życia i obyczajów plemion germańskich. Gdy czytamy (Bibl. dzieł wybor. Nr. 380 s. 85), że Serwusz „podniósł tarczę do ust i zaśpiewał pieśń Arminjusza“, przypomina się nam *Germ.* 3, gdzie mowa o pieśni wojennej Germanów, zwanej *barditus*, której ton potęgują *przez przytknięcie do ust tarcz — obiectis ad os scutis*. — W rozdz. 6 t. II (s. 90 n.) słowa: „Mieszkania Germanów stały samotne wśród lasu na polankach, lub nad brzegami rzek, dalekie od sąsiadów“ odpowiadają *Germ.* 16: „colunt discreti ac

diversi, ut fons, ut campus, ut nemus placuit“ — W tymże rozdz. t. II nieco dalej czytamy: „Ubożsi Germanowie zakopują się na zimę pod ziemię, chroniąc się przed mrozem, który przenika ściany z drzewa. Pod ziemią im ciepło, zwłaszcza, gdy przykryją się z wierzchu mierzwą“ — temu odpowiadają *Germ.* 16 słowa: „solent et subterraneos specus aperire eosque multo insuper fimo onerant, suffugium hiemis et receptaculum frugibus, quia rigorem frigorum eius modi loci molliunt“...

Karę, jaką według *Germ.* 12 stosowano względem tchórzów, niewieściuchów i wszeteczników — „ignavos et imbelles et corpore infames caeno ac palude, iniecta insuper crate, mergunt“ — Serwjusz wymierza lichwiarzowi Fabjuszowi (t. II rozdz. 10 s. 153); każe go bowiem żywcem pogrzebać w dole i przysypać z wierzchu chróstem i ziemią³⁾. W t. II r. 10 s. 148 nn. opis zebrania Germanów, którzy, mając broń pod ręką, popijają piwo, grają w kości i wszczynają kłótnie a nawet bójkę, opiera się na *Germ.* 22: „tum (po śniadaniu) ad negotia nec minus saepe ad convivia procedunt armati. Diem noctemque continuare potando nulli probrum. Crebrae, ut inter vinolentos rixae raro conviciis, saepius caede et vulneribus transiguntur“.

Słowa *Germ.* 24: „aleam, quod mirere, sobrii inter seria exercent, tanta lucrandi perdendive temeritate, ut, cum omnia defecerunt, extremo ac novissimo iactu de libertate ac de corpore contendant. Victus voluntariam servitutem adit: quamvis iuvenior, quamvis robustior alligari se ac venire patitur. Ea est in re prava pervicacia; ipsi fidem vocant“ — dały podstawę do ustępu (s. 154 n.), opowiadającego o dwóch Germanach, z których jeden przy grze w kości stracił wszystko a wkońcu przegrał wolność osobistą i oddał się w dobrowolną niewolę, choć „mógł się jednym uderzeniem pięści pozbyć znacznie słabszego pana, mógł siłą odzyskać, co mu nieżyczliwy los odebrał...“

Rozkaz Serwjusza (t. II rozdz. 11 s. 178), wydany Rudlibowi, by ociągających się z przybyciem na miejsce zborne powiesić kazał jako zdrajców, odpowiada słowom *Germ.* 13: „proditores arboribus suspendunt“.

³⁾ O tej hańbiącej karze pisałem w artykule *De ignominioso apud antiquos Germanos supplicio*, Eos XXXIV 1932/3, s. 391 nn.

Na *Germ.* 19: „paucissima in tam numerosa gente adulteria, quorum poena praesens et maritis permissa: abscisis crinibus nudatam coram propinquis expellit domo maritus ac per omnem vicum verberare agit; publicatae enim pudicitiae nulla venia“: — opiera się ustęp (II t. rozdz. 11 s. 15), opisujący karę, wymierzaną za wiarołomstwo niewiasty: „Mucja podcięła konia. Gdy zrównała się z tłumem, ujrzała na jego czele młodą, zupełnie nagą kobietę, prowadzoną na postronku przez starego Germanina. Szła z głową opuszczoną, owiana płaszczem złocistych włosów, pokryta błotem i ranami. Zewsząd sypały się na nią kamienie, grudy ziemi, klątwy, obelżywe słowa i grube śmiechy. Kto mógł dosięgnąć, siekł ją różgami. Nawet psy czekały na nią zajadle...“

Mowa Serwjusza do senatorów, wysłanych pod oblężoną Akwileję w poselstwie do króla Markomanów Wadomara, aby go obietnicami pozyskać i skłonić do zaprzestania wojny, jest echem mowy, jaką w *Agr.* 30—32 Calgacus wygłasza do ludów brytańskich, które powstały przeciw najeźdźcom rzymskim. W obu tych mowach nutą przewodnią jest skarga na zaborczość Rzymian, na nienasyconą żądzę podbojów i krwi rozlewu, na deptanie słabych, na łamanie przysiąg, składanych w razie niebezpieczeństwa ⁴⁾.

W drugiej powieści, noszącej tytuł *Ostatni Rzymianie*, przenosi nas autor w lata 391—394, w końcowe lata rządów Teodozjusza Wielkiego (379—395), ostatniego odnowiciela jedności cesarstwa rzymskiego. Od r. 375—392 rządził wspólnie z Walentynjanem II, który rezydował w Wiedniu nad Rodanem. Mieszkańcy cesarstwa załrzcili w sobie już dawno ducha wojennego; od czasu Dioklecjana i Konstantyna wojsko rekrutowało się przeważnie z ludów germańskich, które stały się tarczę i ramieniem cesarstwa. Ich naczelnicy

⁴⁾ W nowem wydaniu tej powieści (Poznań 1916. Nakł. księg. św. Wojciecha) zauważyłem nieco usterek (częściowo drukarskich), z których kilka przytaczam: T. I s. 22 i 24 zam. „kuralnem“ ma być „kurulnem“ lub „kurjalnem“ (=senatorskiem); s. 70 i 85 jest mowa o termach Młnerwy na polu Marsowem, jakkolwiek w podręcznikach topografji Rzymu niema o nich wzmianki; s. 100 ma być „murr(h)yińskiej“, nie „murrzyńskiej“. — W. t. II s. 40 czytamy: „Na Kapitołu, pod więzieniem Mamertyńskim, zebrał się tłum ciekawych“ zamiast: „U stóp Kapitolu...“; s. 41 znajdujemy: „przed karceresem“, s. 42 i 45 „do karceresu“ zam. „przed karcerem“, „do karceru“.

dochodzili do najwyższych godności, pracując jako wodzowie i mężowie stanu dla dobra i potęgi państwa.

Zachodnie cesarstwo było pod rzeczywistą władzą naczelnika sił zbrojnych zachodnich prefektur, Arbogasta, króla Franków. Gdy po bezskutecznej próbie uwolnienia się od tej opieki Walentynjan II zakończył nagle życie, Arbogast obwołał cesarzem dawnego retora Eugenjusza i poprowadził pogan do walki z chrześcijaństwem. Z nim złączyli się ostatni Rzymianie, w których odżyły tradycje starej Romy, ale bez sił, potrzebnych do obrony dawnych bogów. Do tego sojuszu skłonił ich edykt cesarza Teodozjusza (389), nakazujący zamknięcie wszystkich świątyń pogańskich, zabraniający składania ofiar bogom i obchodów na ich cześć. Burza i zdrada jednego z wodzów Arbogasta dopomogła wojskom chrześcijańskim do zwycięstwa pod Akwileją w r. 394. Eugenjusz popadł w niewolę, Arbogast zaś pozbawił się życia. To zwycięstwo dało Teodozjuszowi sposobność do zupełnego wyłączenia pogaństwa.

W ten konflikt historyczny wpleciona jest opowieść o miłości gorliwego chrześcijanina, Winfryda Fabricjusza do westalki Fausty Ausonji. Fabricjusz, syn naczelnika Allemanów, wysłany przez cesarza Walentynjana II, przybywa do Rzymu jako naczelnik legionów italskich, aby wprowadzić w życie edykt cesarski o zamknięciu świątyń pogańskich.

W obronie starego porządku podjęło zrazu cichą, potem otwartą walkę stronnictwo patryjotów rzymskich, tem zarządzeniem dotknięte boleśnie w swych uczuciach. Na czele tego stronnictwa stoją Nikomachus Flavianus, prefekt pretorium Illirji, Italji i Afryki oraz konsul z r. 391 Kwintus Aurelius Symmachus, znakomity mówca i pisarz. Jakkolwiek w żyłach tych patryjotów rzymskich płynęła krew przeważnie nierzymska, jednak odżyły w nich tradycje starej Romy, dawna *virtus Romana*, której Rzym zawdzięczał niegdyś swoją wielkość, obudziło się w nich gorące przywiązanie do starych bogów, którzy mieli mniej czcicieli.

† Jak przy innych powieściach, opartych na konflikcie świata pogańskiego z chrześcijaństwem, tak i tu lektura Tacyta mogła być czynnikiem inspiracyjnym, podniecią do przeciwstawienia triumfu chrześcijaństwa tym czasom, w których wyznawcy nowej prawdy kryć się musieli w katakumbach. Tacyt wpłynął

też niezawodnie na koncepcję świata rzymskiego w tych ustępach, które upadek moralny za cesarstwa przeciwstawiają dawnym czasom i opowiadają o zabiegach patryjotów rzymskich, zmierzających do odrodzenia społeczeństwa rzymskiego, do rozbudzenia w nich dawnej tężyzny moralnej i fizycznej. Historyk ten jest jednym z ostatnich przedstawicieli ducha rzymskiego, zawiera w swych dziełach podniosłe wyrazy dla skargi nad poniżeniem ojczyzny i dla miłości ideałów, a oprócz postaci okrutnych, przewrotnych, w jakie epoka cesarstwa obfitowała, znajdują się u niego również zrównoważone, szlachetne osobistości.

To też dla patryjotów rzymskich z końca IV w. po Chr. Tacyt był nauczycielem starych cnót rzymskich. To jego znaczenie podkreśla sam powieściopisarz, gdy w usta Porcji, młodocianej siostry senatora Kajusa Juljusza Strabona, gorącego zwolennika dawnych czasów, wkłada następujące słowa (Bibl. dzieł wybor. Nr. 641, rozdz. 6, s. 72): „Nie zważacie na mnie, bo jestem dla was ciągle dzieckiem, ale ja chwytam każde wasze słowo i zapisuję je głęboko w pamięci. Bo ten Rzym, któremu zagraża złość nowych ludzi, jest i moją kołyską, bo w tych świątyniach, które mają ustąpić kościołom Galilejczyków, modlili się i moi przodkowie. Cóż dziwnego, że chciałam się dowiedzieć o przyczynach naszego nieszczęścia? Mówiła mi to Fausta Auzonia, że wielki Tacyt nauczy mnie czuć i myśleć po rzymsku. Czuć i myśleć po rzymsku nie potrzebowałam się uczyć, w żyłach bowiem moich płynie tak samo, jak w twoich, krew Juljów, ale odkryłam w Tacycie źródło naszego upadku. Teraz wiem, iż cierpimy za winy ojców, którzy poświęcili dobro wspólne dla swoich spraw osobistych“.

Na świadectwie Tacita *Ann.* XV 49. 53 i 60 opierają się następujące zdania z opisu pałacu Lateranów (Bibl. dzieł wybor. Nr. 640, rozdz. 4, s. 108): „Była to niegdyś siedziba wielkiego rodu patrycjuszowskiego, który zawadzał imperatorom, jak wiele innych. Neron, zamordowawszy słynnego z cnót obywatelskich Plaucjusza Lateranusa, pozbawił równocześnie jego spadkobierców majątku“.

Echo mowy Calgacusa, wodza powstania w Britanii (*Agr.* 30—32), pobrzmiwa w słowach starej markietanki, towarzyszącej wojsku Arbogasta (Bibl. dzieł wybor. Nr. 642, rozdz. 11,

s. 108 n.): „Jak niegdyś... dawno temu, tak dawno, iż tylko stara pieśń zachowała pamięć tej... hańby... jak przed wielu, wielu wiekami... rodzili się nasi przodkowie z obrozą na szyi, z kajdanami u nóg, i rośli na to, aby zabawiać śmiercią okrutną motłoch rzymski, tak giniecie teraz wy na polach bitew dla chwały tego nikczemnego narodu, który już miecza i tarczy sam dźwignąć nie potrafi. Głupcy! Kiedyż zrozumiecie nareszcie, że nie imperator jest panem cesarstwa, lecz wy...“.

Pomysł obu powieści jest rozległy, tło zakreślone szeroko, wypadki dziejowe odtworzone wiernie. Akcja jest żywa, bogata, pełna momentów dramatycznych, szczególnie w *Gasnącem słońcu*. Postacie stają przed nami w żywym ruchu, odznaczają się wielką wyrazistością i jednolitością.

Jak *Quo vadis*, tak również powieści T. Jeske-Choińskiego, zwłaszcza *Gasnące słońce*, doczekały się kilku wydań i wczesnie przełożone zostały na wszystkie niemal języki europejskie (czeski, rosyjski, niemiecki, szwedzki, włoski i węgierski, w niektórych nawet po kilka razy). Cieszą się wśród obcych wielkiem powodzeniem. Odegrały więc razem z *Quo vadis* niemałą rolę w obudzeniu zainteresowania do literatury polskiej wśród obcych narodów i zarazem w pogłębieniu uczuć religijnych wśród społeczeństw chrześcijańskich.

Zbierając w całość powyższe wywody, należy stwierdzić, że podobnie jak dla Kraszewskiego i Sienkiewicza, tak i dla Choińskiego Tacyt był czynnikiem inspiracyjnym do przedstawienia konfliktu dwóch światów, pogańskiego i chrześcijańskiego. Na nim opiera się głównie obraz świata rzymskiego za czasów Tyberjusza i Nerona, dla odtworzenia zaś czasów późniejszych użycza również wielu rysów i szczegółów.

Wymienione powieści ukazywały czytelnikom obraz chyłcej się do upadku potęgi materialnej i blasku kulturalnego świata rzymskiego, obok przeciwstawiającej się mu siły moralnej i duchowego piękna chrześcijaństwa, które zdobywało sobie najlepsze dusze. W tym kontraście, w tym triumfie nowej wiary nad rzymską potęgą państwową, dusza polska znajdowała odbicie własnych losów. Położenie bowiem Polaków, prześladowanych po upadku powstań, podobne było do położenia pierwszych chrześcijan: jedni i drudzy walczyli za świętą sprawę. Toteż wymienione powieści wywarły wielki

wpływ na społeczeństwo nasze. Stawiając bowiem przed oczy czytelników nieugiętość pierwszych chrześcijan, którzy męczeństwem stwierdzali wyznanie nowej wiary, i głosząc triumf sprawiedliwości, dodawały otuchy społeczeństwu, nękanemu uciskiem zaborców, podtrzymywały nadzieję, że niespożyty duch narodu odniesie zwycięstwo nad siłą materialną, jak krzyż zapanował nad światem, którym dawniej władał Rzym pogański. Spełniały więc te powieści to zadanie, jakie Henryk Siemiradzki w kilkanaście lat po Kraszewskim określił swym *Pochodniom Nerona*, powstałym również pod wpływem lektury Tacyta. Sławny mistrz pendzla pragnął także pokrzepić dusze polskie, przeciwstawiając blaskom i potędze Cezara milczące męczeństwo jego ofiar, które w swych duszach i w swym heroizmie kryły siłę niezwyciężoną⁵⁾.

⁵⁾ Tendencję powieści Kraszewskiego *Rzym za Nerona* określił zwięźle M. Piekarski w pracy: *Józefa Ignacego Kraszewskiego Życie i dzieła* (Lwów 1912, Bibl. Macierzy Polskiej Nr. 75, s. 127—139). Główny cel powieści Kraszewskiego i Sienkiewicza *Quo vadis* omówił M. Mann w dziele: *Dzieje literatury pięknej w Polsce cz. II (Encyklopedia Polska t. XXII, dział XVIII, Nakł. Akad. Umiej., Kraków 1918, s. 160, nadto B. Chlebowski: Literatura polska 1795—1905 (Lwów-Warszawa-Kraków 1923, s. 384), przyczem zwrócił także uwagę na obraz Siemiradzkiego. Natomiast Choińskiego zbywają krótkimi wzmiankami, nie oceniając go tak, jak na to zasługuje. Podobnie i T. Sinko w swym przeglądzie motywów klasycznych w literaturze polskiej (*Hellada i Roma, w Polsce*, Lwów 1933, s. 100) wymienia powieści Choińskiego jako „pozycję bibliograficzną“.*

MOŻLIWOŚCI REALIZACJI PROGRAMU ŁACINY W KLASIE I-SZEJ

napisał

MIECZYŚŁAW ROZMARYNOWICZ

Statut gimnazjum państwowego postanawia w § 5: „pod względem programowym gimnazjum jest w zasadzie jednolite i obejmuje naukę języka łacińskiego. Mogą być jednak tworzone również gimnazja bez nauki języka łacińskiego lecz tylko w miejscowościach, posiadających już gimnazja z nauką jęz. łacińskiego“.

Postanowienie to jest bardzo doniosłe dla nauki filologii klasycznej. Co ono oznacza? Zasięg j. łacińskiego zostaje w zasadzie rozpostarty na wszystkie prawie szkoły średnie ogólnokształcące. Nauka jęz. łacińskiego i korzystny wpływ kultury klasycznej na ducha jednostki i tworzenie się obywatela państwa zostaje rozszerzony w widoczny sposób. Może ktoś teraz zapytać, czy to powiększenie zasięgu jęz. łacińskiego wszczepi w parze z zasięgiem wglądu, czy ta, że się tak wyrażę, popularyzacja j. łacińskiego da materiał podatny do nauki j. łacińskiego i kultury klasycznej?

Na to odpowiada program na s. X: „Wychowanie i wykształcenie ogółu odbywa się niemal wyłącznie w szkole powszechnej“. Następnie na s. XI: „Dla jednostek odpowiedzialno uzdolnionych ustrój szkolny przewiduje jako drugi poziom nauczania: a) gimnazja ogólnokształcące, b) szkoły zawodowe“. Podkreśla tu program zagadnienie selekcji, które jest jedną z podstaw konstrukcji nowego szkolnictwa, a przy realizacji programu powinno też znaleźć swoje urzeczywistnienie.

Nauczyciel szkoły średniej ogólnokształcącej dzisiaj przechodzi sam siebie, daje więcej niż dać może, bierze mniej niżby mu z jego przygotowania, kwalifikacji i jego posłannictwa w społeczeństwie wypadało, czyni wprost heroiczne wysiłki, żeby podołać wciąż rosnącym zadaniom nauczania i wychowania, wciąż mnożącym się wymogom pracy w czasie i ilości, programy mamy coraz lepsze, coraz szersze, dokładniejsze, a mimo to wyniki nie są może tak pomyślne, jakby stąd spodziewać się można.

Materiał uczniowski w ogólności nie jest coraz lepszy, nie przychodzi ze szkoły powszechnej coraz bardziej wyrobiony i przygotowany, coraz odpowiedniejszy do gimnazjum ogólnokształcącego, jak tego wymaga program. Dzisiejsza nauka w gimnazjum zaczyna się w 12 roku życia dziecka, ale zwracają na to niekiedy uwagę, że to dziecko jakoś nie zawsze i nie wszędzie stoi na wyższym poziomie umysłowym i fizycznym niż dawny 10 letni kandydat do dawnej I klasy gimnazjalnej. Tu jest właśnie zagadnienie selekcji, które w praktyce może jeszcze zamało jest realizowane i akcentowane a zasadnicze. Gimnazjum, i to dawniejsze i te pierwsze klasy poczynającego się nowego, ciągle jeszcze są uważane popularnie za dalszy ciąg tej samej szkoły powszechnej, do której każdy bez ceregieli musi iść i musi przejść i musi ukończyć, skoro tam raczył wejść. A program wyraźnie powiada na s. XII... „gimnazjum winno zaspokoić bardzo silnie odczuwaną potrzebę społeczną dania pewnemu, dość znacznemu odsetkowi młodzieży takiego wychowania i wykształcenia ogólnego, któreby stanowiło zamkniętą całość przydatną w życiu...“.

Program wyraźnie zaznacza, że do gimnazjum ogólnokształcącego niemają iść wszyscy, kto tylko chce i byle chce, ma być pewien procent, znaczny ale odpowiednio uzdolniony.

Dzisiaj klas prawdziwie selekcyonowanych nie mamy, może wyjątkowo gdzieś, chyba bardzo mało. Tam praca może się toczyć w warunkach wyjątkowo pomyślnych, które właśnie są podłożem każdego programu. Przeważnie zaś toczy się w warunkach z tego lub owego względu niezupełnie pomyślnych, gdzie materiał uczniowski w wielu wypadkach, jak stwierdzają uczy, zwłaszcza na prowincji, jest pod poziomem wymagań programu.

To jest najważniejsza trudność realizacji każdego planu naukowego, poza nim i realizatorami leżąca. To w rozważaniach naszych, na praktyce opartych, trzeba zapewne uwzględnić, bo to jest materiał, na którym ma się budować nauczanie i wychowanie. A więc potrzebna jest w pierwszym rzędzie racjonalna selekcja, jako pierwszy warunek pomyślnej realizacji programu, selekcja przede wszystkim w dopuszczeniu do klasy I a potem w przechodzeniu dalej. Toby

była jedna trudność i okoliczność, tłumacząca tu i ówdzie niepomyślne wyniki doskonałego programu i pracowitego, wykształconego nauczyciela.

W drugim rzędzie słyszymy z poważnych stron pewne utyskiwania na obniżenie poziomu nauki. Co wytykają? Brak egzekutywy pracy, pobłażliwość dla niedomogów, ograniczanie materiału, braki w wiadomościach, charakter nauki niezawsze poważny, przechodzący zbyt często w ton zabawny i schlebający, raz metody freblowskie, to znów uniwersyteckie, wreszcie przeciążenie ucznia — nie pracą — lecz zajęciami pozaszkolnymi, kółkami, ćwiczeniami, różnymi zawodami, ciągłymi rozrywkami itp. trzymającymi go poza domem. Program na s. XXI powiada: „Rozbieżność bowiem w zamierzeniach oraz brak koordynacji poczynań oddziałują zawsze destruktywnie na organizm szkolny“...

Widocznie jeszcze odczuwa się gdzieś tam brak ogólnej koordynacji na terenie szkoły, na terenie domu i terenie pozaszkolnym, który nie zawsze idzie w parze z kierownictwem i wymogami szkoły.

Problemem, który dziś jeszcze zajmuje lekarzy, wychowawców i rodziców, jest zagadnienie miary w stosunku między wychowaniem umysłowym i moralnym a wyrobieniem fizycznym. I to nie nowe; te same wątpliwości podnosił Platon w *Politei* w ks. III, r. 15, 17 i 18. Na przesadę i manjactwo żalił się Tacyt (*Dial.* 29) i Plinusz Mł. w *Listach* (IX 6).

Program dąży do wychowania jednostki świadomie i celowo do życia społecznego i obywatelskiego; na s. VII zaznacza: „Wymaga to wyrobienia odpowiedzialności jednostki za czyny i przyzwyczajenia jej do karności“, na s. VIII: „szkoła daje wydadne miejsce... przygotowaniu do życia praktycznego... z rzetelnie wykonywaną pracą na każdym odcinku społecznym“.

A dalej: „szkoła przygotowuje młodzież, która w przyszłości potrafi w sposób obywatelski pracować w trudzie codziennego życia i walczyć w niem o nowe zdobycze“.

Potem zaś: „szkoła kładzie nacisk na wyrobienie wytrwałości, hartu i zdolności pokonywania trudności“.

A na s. XXVII: „Nauczanie winno się opierać na jak najbardziej czynnej postawie ucznia... Zgodnie z zasadą samodzielności należy przytem tak postępować, aby uczeń zdobył

możliwie jak najwięcej własnym, osobistym wysiłkiem, aby jak najbardziej samoistnie pokonywał nasuwające się trudności i rozwiązywał zagadnienia, występujące w toku nauki...“.

Postawiwszy zasadę selekcji, wymaga teraz program od ucznia: samodzielności, odpowiedzialnej pracy, rzetelności wysiłków i wytrwałości jako zasadniczych cech, potrzebnych dla przyszłego obywatela.

To wszystko brzmi bardzo wzniosłe i prawdziwie po męsku. Zachodzi jednak pytanie, czy praktyka idzie z tem zawsze i wszędzie w parze, czy niema gdzieś gdzieś jakiej niekonsekwencji i braku koordynacji? Zachodzi pytanie czy w praktyce jest na miejscu właśnie zbytnie ułatwianie wszystkiego, zdaleko czasem posunięta pobłażliwość i miętkość w postępowaniu, obniżanie poziomu nauki, żeby uczniowi się podobało i dogadzało i bawiło go na każdym kroku, żeby się nie wysilał właśnie i nie brał zbyt do serca poważnej pracy, której potem od obywatela będzie się wymagało na każdym kroku w wyścigu pracy.

Powiedziano gdzieś właśnie, że dziecko nie chce przy nauce być brane na plewy, że właśnie chce, żeby nauka była poważna.

Trzeba więc i to brać w rachubę przy nauczaniu i wychowaniu, pamiętać o mierze i metodzie.

Wychowanie obywatelsko-państwowe jest podkreślane i akcentowane przy każdej sposobności w programie i realizowane przy każdej sposobności w szkole. O wychowaniu wogóle napisano tomy, odbyto bezliku zjazdów i kongresów, ale czy to wpłynęło i w jakiej mierze na poziom wychowania? On, zwłaszcza po wojnie, właściwie się obniża i rozprzega, niepokojąc wychowawców i rodziców. Wychowanie obywatelskie nie może się opierać tylko na egzaminach z historii i literatury, na obrazach z życia starożytnych Rzymian i Greków. Trzebaby je oprzeć na głębszych fundamentach, a temi może być rzetelne wychowanie domowe i rodzinne, poczucie karności i odpowiedzialności, poszanowanie starszych i posłuch dla prawa, choćby na razie sformułowanego w autorytatywnych i jednolitych przepisach szkolnych, których brak dotkliwie odczuwają i wychowawcy i rodzice. Bo jakże może być karnym obywatelem ten, kto za młodu nie przywykł uznawać autorytetu rodziców i przełożonych, kto nie ma poszanowania dla

miejsca i podniosłej chwili, kto lekceważy przepisy i zwyczaje towarzyskie, kto okazuje, że mu nie zależy na miłym nastroju współpracy ze szkołą i nauczycielem, a wszystko to i raz i drugi, tu i ówdzie, uchodzi mu wolno? Oczywiście, wypadki takie zdarzają się wśród starszej młodzieży, w niższych klasach chyba mogłoby to być rzadkim wyjątkiem.

Co do nauczyciela powiada program na s. XXV: „Jednym z podstawowych obowiązków nauczyciela jest poważna i stanowcza egzekutywa tj. wymaganie i przestrzeganie, aby przewidywany na dany czas zasób wiedzy był rzetelnie opracowany, a sprawności należycie rozwinięte i wyćwiczone“.

Dalej na s. XXVIII: „W miejsce szablonowej rutyny, stosowanej z dnia na dzień i zmechanizowanej techniki nauczania, należy dążyć do urozmaicenia postępowania dydaktycznego... Trzeba stosować różne formy nauczania...“.

A poniżej:

„Nauczyciel powinien przygotowywać się do każdej lekcji. Plan jej jednak powinien być na tyle ogólny i elastyczny, by można go było w szczegółach dostosować do naturalnego a często zmieniającego się toku pracy podczas lekcji“.

Stwierdziwszy tych parę myśli wytycznych i zasad ogólnych programu, przejdziemy do nauki języka łacińskiego.

Przewodnią ideą programu jest Polska i jej kultura. Kiedy mamy mówić o kulturze polskiej, zmuszeni jesteśmy sięgnąć bezpośrednio do rzymskiej a przynajmniej pośrednio do helleńskiej. To, co określamy jako głębszą kulturę, nie jest do pomyślenia bez uświadomienia sobie pierwiastków z przeszłości.

„Przeniknięcie się podłoża polskiego z greckiem i rzymskim jest w naszej literaturze gruntowniejsze niż gdzieindziej, bo takiej syntezy Hellady i Polski jak u Słowackiego i Wyspiańskiego nie znajdziemy w żadnym innym kraju, a i posługiwanie się motywami i obrazami greckimi i rzymskimi dla propagandy idei patriotycznych i społecznych jest u nas częstsze niż zagranicą. Muzy klasyczne, przybywszy nad Wisłę, przybrały nie tylko polską szatę, ale i polską duszę“. Tak pięknie i trafnie wyraża się prof. Sinko o łączności tych kultur w bardzo zajmującej książce pt. *Hellada i Roma w Polsce* (Kraków 1933).

Program nauki j. łacińskiego obejmuje wyraźnie 3 działy: cel, materiał nauczania, wyniki.

I. Cel i charakter nauczania j. łacińskiego:

Cele są dwa: język i kultura.

„Pierwszem zadaniem nauczania j. łacińskiego jest doprowadzenie do rozumienia tekstu... Od samego zatem początku jest to nauczanie języka i nie przestaje niem być na żadnym stopniu, zachowując przytem aż do końca swą rolę w formalnem kształceniu umysłu. Rozumienie bowiem tekstu polega nietylko na ogólnem ujęciu jego treści, lecz także na wniknięciu w myśli i uczucia, zawarte w treści i formie słownej, oraz na znalezieniu ich odpowiedników w języku polskim...”

Bardzo dodatnią stroną programu jest to położenie nacisku na wyrobienie językowe. Celem nauki języka jest: żeby ludzi rozumieć i siebie dać zrozumieć. Tego uczy praca nad tekstem, do tego prowadzi interpretacja filologiczna, to jest doniosłem znaczeniem i korzyścią nauki języków klasycznych. „Drugiem zadaniem... jest wprowadzenie w kulturę starożytnych Greków i Rzymian tj. w ich życie domowe, polityczne, społeczne, umysłowe, artystyczne i religijne. Realizujemy to zadanie jednocześnie z pierwszym”. W pierwszych dwu latach, do 1 półrocza III roku, większość wysiłku trzeba zużyć na naukę języka, natomiast od 2-go półrocza klasy III-ciej po opanowaniu morfologii i przewyciężeniu pierwszych trudności przy lekturze oryginalnych tekstów przesunie się wysiłek w kierunku poznawania umysłowości i kultury.

W związku z tem drugim zadaniem kształcimy uczucia, a także dajemy przyczynki do wychowania przyszłego obywatela państwa, rozwijając na odpowiednio dobranym materiale lektury poczucie obowiązku obywatelskiego.

„Nauczanie języka łacińskiego ma zatem zadania poważne i niełatwe do wykonania w 14 $\frac{1}{2}$ godzinach, przeznaczonych na ten przedmiot w kursie gimnazjalnym” powiada program na s. 224, „dlatego też nauczyciel łaciny winien nieustannie pamiętać, że nie wolno mu tracić czasu na rzeczy z punktu widzenia celów nauczania nieistotne... musi oddzielać momenty ważne od mniej ważnych, częste od rzadziej spotykanych, pożyteczne od mniej pożytecznych, i uwzględniać przedewszystkiem pierwsze, pomijając w razie braku czasu drugie; równie ostrożnym powinien być nauczyciel w wyborze metod, aby w trosce o osiągnięcie celów poznawczych (tj. przyswojenia

języka i wprowadzenia w kulturę) nie zaniedbać kształcenia umysłu i wychowania“.

II. Materiał nauczania w klasie I-szej rozróżnia materiał rzeczowy i gramatyczny, na podstawie czytanki, obejmującej: a) ustępy łacińskie i krótkie ustępy polskie do przekładu, b) dłuższe ustępy polskie, związane treściowo z łacińskimi. (Zasadnicze wiadomości z fleksji i prymitywne wiadomości ze składni, s. 10—12).

Realizacją tego planu ma się zająć podręcznik elementarny. Podręcznik na razie był niestety tylko jeden i dlatego nie było możliwości wyboru ani lepszego ani najlepszego. Musieliśmy się zadowolić i mozolić nad tym, który jest, który nie zawsze idzie w parze z wymogami i doskonałością programu.

Podręcznik powinien być zwłaszcza w pierwszym stadium nauczania podstawą, punktem wyjścia dla ucznia i nauczyciela. Z łatwego tekstu powinny wynikać przede wszystkim zjawiska językowe, powinny wylaniać się paradygmaty gramatyczne. Jeżeli podręcznik niezupełnie tylko temu odpowiada, realizacja programu i wyników staje się trudna.

Pierwsze ustępy z natury rzeczy poznawania pierwszych zjawisk językowych nie mogą i nie muszą zawierać bogatej treści, zapowiedzianej do tego wiele mówiącym tytułem. Narazie zapoznają z początkami języka na zdaniach o prymitywnym sensie i jakiej takiej łączności, więc o treści z konieczności sztucznej i niekoniecznie interesującej; treść bogatszą, kulturalną mogą śmiało odłożyć na później, kiedy będą mógł ją odpowiednio podać i wyrazić zasobem językowym. Cel gramatyczny a nie moment treściowy postawiony jest w programie, jako główna wytyczna dla tego stopnia nauczania.

Pod tym względem niedomaga realizacja programu na podręczniku *Puer Romanus* i utrudnione jest metodyczne i systematyczne wprowadzanie w naukę języka, jak to zresztą zauważono i na naukowych posiedzeniach Krak. Koła PTF i zawodowych zebraniach nauczycieli filologii klasycznej. Często zdarza się, że paradygmat jednej deklinacji jest rozdrobniony na kilka ustępów. To nie jest uzasadnione niczem, chyba tem, że tak bywa w podręcznikach zagranicznych. Być tam może, ale naszym uczniom, przyzwyczajonym do końców-

wek i 7 przypadków w języku ojczystym, nie sprawia dziwu ani trudności poznawanie i przyswojenie sobie odrazu systematycznej całości paradygmatu deklinacyjnego w sing. a następnie w pluralis. Są z tem oswojeni z gramatyki ojczystej.

Niekiedy nietylko zasadniczy paradygmat jest rozdarty na kilka ustępów, ale nawet są braki w skompletowaniu całości. To już jest niezupełnie na miejscu przy nauce języka łacińskiego i utrudnia nauczycielowi metodyczną naukę i ujmowanie skoncentrowanych całości lekcyjnych.

Na niektóre zjawiska gramatyczne jest za mało przykładów, natomiast dużo słów, zużytych na sztuczny dialog, nie przedstawiający treści, lub zdania, nie wyzyskujące zręcznie sposobności do uczenia zjawisk językowych czy gramatycznych, mających być właściwym środkiem dydaktycznym lekcji.

Autorzy, mimo bezsprzecznie dobrej woli, w braku czasu i w zbytnim zapale do podania treści, nie mogli mieć dostatecznych względów dla zagadnień dydaktycznych i metodycznych pierwszorzędnej wagi dla nauczyciela, chcącego dobrze uczyć i nauczyć języka, czyli dojść pod tym względem do pożądaných wyników.

Pozatem podręcznik ten nie wszędzie jest łatwy, styl czasem dość sztuczny, operujący zwrotami często bezużytecznymi dla lektury lub przenośnemi znaczeniami, utrudnia miejscami naukę na tak elementarnym stopniu nauczania. Trudności takie, zwłaszcza dla początkującego nauczyciela, przedstawiają orzech niełatwy do zgryzienia. Toteż dbający przeważnie o dobre widoki powodzenia programu nauki w I klasie dyrektorzy powierzają ją wytrawniejszym siłom nauczycielskim.

Nasuwa się tu organicznie kwestja stosunku gramatyki do czytanki. Właściwie w pierwszym stadium nauki przy racjonalnie ułożonym podręczniku gramatyka jako książka byłaby zrazu zbędną. Później możnaby jej użyć dopiero do pokazania zestawień form, paradygmatów czy zbiorów części mowy. Tymczasem przy dotychczasowej czytance poprostu czasem z musu nasuwa się droga odwrotna: najpierw trzeba by wziąć podręcznik gramatyki, dany wzór przerobić, a potem z tem przygotowaniem iść do tekstu czytanki.

Pozatem materiał gramatyczny w ogólności odpowiada wymogom programu w nauce morfologii i daje dostateczny substrat do zjawisk składniowych na tę klasę przeznaczonych,

a strona treściowa przedstawia różnorodność i może rozbudzić pewne zainteresowanie, ilość zaś i jakość ilustracji odpowiada chęci ożywienia tekstu środkami pokazowymi. Można by zapytać tylko, czy konieczne są ustępy z podań z mitologii greckiej, nie przewidziane w programie (centaur Chiron, Achil i Odys, Atalanta). Poza to jest znaczna ilość ustępów, odnoszących się do życia sportowego, a i nie brak przyczynków do nawiązania do idei wychowania humanitarnego i obywatelskiego.

Pozostaje zagadnienie ustępów polskich do ćwiczeń, polecanych zresztą przez program. Mogłyby one ściślej wiązać się z systemem nauki i być stosowanem zaokrągleniem czy uzupełnieniem ustępów łacińskich. Nie przyłączyłbym się do zdania, że tego rodzaju ćwiczenia, jako nadto trudne, należałoby nawet całkiem wykluczyć. Są one zastosowane do przerobionego materiału i poziomu nauki, są pewnym sprawdzianem nabytych wiadomości i sprawności operowania niemi w odwrotnym kierunku. A poza to są pożądanem ożywieniem nauki, wykazując żywotność języka łacińskiego, mogącego wyrazić treść podaną w nowożytnym języku oraz przygotować ucznia do zrozumienia hasła, że język łaciński jest jedynym żywym organem — nie sztucznym fabrykatem — mogącym umożliwiać porozumienie się narodów.

Podobnie nie przerażałbym się tem, że program wymaga we wszystkich klasach zadań piśmiennych klasowych, zostawiając zresztą ilość ich uznaniu nauczyciela według bieżących potrzeb dydaktycznych. Na okres nauki elementarnej przewidziane są tłumaczenia z j. polskiego na łaciński. Znowu będą one zastosowane przeciw do przerobionego materiału i poziomu nauki, więc mają dać nauczycielowi możność zorientowania się w stanie wiadomości i stopniu wyćwiczenia uczniów. Są więc sprawdzające i ćwiczące. Powinny mieć dla ucznia charakter samodzielnej i odpowiedzialnej pracy już na tym stopniu elementarnym. Nie wynika z tego, że te prymitywne zadania same dla siebie nie mają być klasyfikowane, dając przez to wskaźnik miary współudziału ucznia w pracy nauczyciela i stopień postępu na drodze do wymaganych wyników.

Powiedziane jest tylko, że one „nie mogą być jedyną decydującą podstawą klasyfikacji“, oczywiście okresowej. A za-

tem same dla siebie zadania mogą i powinny nawet być klasyfikowane, jeśli mają stanowić dla ucznia przedmiot poważnej pracy i zainteresowania, oraz być siłomierzem jego postępu.

A zresztą jest to przepisane i praktykowane i w innych przedmiotach bez niczyjej szkody. A w przyszłości czeka ucznia tyle jeszcze zadań piśmiennych nawet klauzurowych, że to małe łamanie się ze słabością za młodu raczej może być przydatnem.

Pozatem ćwiczenia łacińskie w *Czytance* mogłyby być ujęte w dłuższe, metodycznie ułożone ustępy według grup treściowych, podanych w *Programie*, z czym znowu wiązałyby się odpowiednie ustępy z części polskiej *Czytanki*, utrzymane na odpowiednim poziomie nauczania.

Jak słyszałem, zwolennikiem takiej koncepcji był doc. Dr. St. Skimina, znany praktyk i teoretyk, znawca dydaktyki i metodyki języków klasycznych, kiedyto na ten temat toczyła się dyskusja na posiedzeniu Krak. Koła PTF dnia 26 I 1934 po moim referacie pt. *Język łaciński w projekcie nowego programu*.

Czytanka polska, której treść zresztą przewidziana jest granicami programu, nie ma być jakimś kompletnym podręcznikiem kultury klasycznej; ma być skromnym komentarzem i uzupełnieniem ćwiczeń łacińskich i ma zająć się przepisaniem działami w zakresie pojęć elementarnych, dostępnych dla ucznia klasy pierwszej czy drugiej. Jeżeliby ktoś natrafił na specjalnie zdolną klasę ze szczególnie ambitnymi uczniami, może w razie zbytu czasu pozwolić na sporządzenie krótkich, a rozszerzających wiadomości, referacików z takich pięknych książek, jak Parandowskiego *Mitologia* lub Szczepańskiego *Kultura klasyczna w zarysie* (Wydanie nowe), Lenkowskiego *Z życia kultury antyku*, czy wielu innych, nadających się do użytku szkolnego.

Chodziłoby o to, jak nauczyciel, zwłaszcza początkujący, ma i może sobie radzić, żeby mimo niekorzystnych warunków zdążyć do pomyślnych, przynajmniej w większej części, wyników swej pracy. Zbiór cennych wskazań znajdzie przede wszystkim w bogatym ustępie *Uwag do całości Programu* na str. 222.

§ 37. Statutu gimn. państw. powiada: „Podręcznik służy do porządkowania, utrwalania a także zdobywania wia-

domości i sprawności oraz do orjentowania się ucznia w całości materiału. Środki pomocnicze, zależnie od przedmiotu, w którym są stosowane, służą w stosunku do poszczególnych zagadnień kursu nauki tym samym celom, co i podręcznik“.

W początkowym stadium takiej systematycznej nauki, jaką stosuje się w języku łacińskim, elementarz powinien być punktem wyjścia, substratem do zdobywania wiadomości leksykalnych, językowych i treściowych. Ale co ma robić nauczyciel, kiedy mu podręcznik nie wystarcza dla jego szczegółowych celów w realizacji programu? Ma przecież pewną swobodę, może od czasu do czasu pewne drobne a celowe zmiany, uproszczenia czy rozszerzenia podjąć, może parę wyrazów, czy jakieś ze względu na cel danej lekcji zbędne zdanie skreślić, może natomiast gdzieś indziej jakiś wyraz czy potrzebną mu formę czy nawet jakieś krótkie zdanie z pożądanym przykładem uzupełnić, nie zmieniając głównej struktury i treści ustępu oraz nie ujmując niczem powagi podręcznika.

Widzieliśmy to na lekcjach pokazowych w Krakowskim Ognisku filologicznym i było to bardzo na miejscu.

III. Wyniki.

W dotychczasowych programach nie było tej trzeciej a ważnej i nowej części, określającej wyraźnie wymagania, jakie musi się mieć od ucznia, przerabiającego daną klasę.

Uniknąć się powinno przez takie jasne postawienie tej sprawy rozbieżności i niedomagań w decydowaniu o promocji z klasy do klasy. Tak postawiony program nowego gimnazjum daje wyraźnie selekcję uzdolnień i pracy uczniów i niezawodnie jednostki, które mu nie będą odpowiadały, muszą ulec racjonalnej eliminacji.

W uwagach ogólnych „o przeprowadzeniu egzaminu dojrzałości“ (Poradnik 1933, zes. 4) zaznaczone jest: „egzamin dojrzałości jest tylko w nieznaczej mierze środkiem selekcji, która powinna być przeprowadzona zwolna i systematycznie w ciągu lat nauki szkolnej... przy zastosowaniu ścisłej egzekutywy i skrupulatności w promowaniu“.

Dobre wyniki zresztą mogą być osiągnięte tylko na dobrym, normalnym materiale przede wszystkim. Przeciążenie szkoły i liczbą uczniów w klasie i materiałem, nie stojącym

na poziomie wymagań programu, nie stanowi podatnego podłoża dla jego pomyślnej realizacji w ogólności.

Czegoż wymagają „wyniki“ w kl. I-szej?

Przyswojenia wiadomości o życiu Rzymian w ramach przerobionego materiału. Następnie opanowania około 300 wyrazów oraz pewnej ilości zwrotów, umiejętności rozróżniania części składowych i form fleksyjnych, wprawy w tworzeniu form i znajomości poznanych przymiotników, zaimków i przysłówków. Pozatem analizy zdania rozwiniętego i orjentowania się w funkcjach przypadków i form konjugacyjnych, wprawy w używaniu łacińskiego orzecznika rzeczownikowego oraz przedmiotu po przeczeniu. Wreszcie sprawności w tłumaczeniu przerobionych ustępów.

Program jeszcze stanowczo i wyraźnie określa znaczenie i doniosłość dat, podanych przy każdej klasie jako oficjalne wyniki. Na s. XXIV powiada: „wyniki nauczania charakteryzują wymagania, którym odpowiadać winien uczeń w zakresie wiadomości i sprawności po przejściu kursu danej klasy, jeśli jego postępy w nauce mają być uznane za dostateczne...“ — A dalej: „należy sobie uświadomić, że wyniki nie są tzw. minimalnym programem i że ich osiągnięcie nie uwalnia od przerobienia wszystkiego, co jest wymienione w materiale nauczania. Materiał wskazuje to, co powinno być opracowane, wyniki zaś to, co winno być opanowane“.

W Referacie, wygłoszonym na posiedzeniu Rady oświecenia publ. 29 listopada 1934 (*Oświata i wychowanie* 1934 nr. 8—10, s. 461) p. nacz. Balicki dodaje: „Materiał, ograniczony do należytej miary, ma być przyswojony gruntownie. Dlatego też ustalono dla każdego przedmiotu i każdej klasy „wyniki“ jako minimum materiału, który pod grozą obniżenia poziomu kultury musi być opanowany, i do tego wymiaru dostosowano plan godzin... Tą drogą zabezpieczyły programy realizację tych postulatów ustawy, które dotyczą kształcenia i jak najwyższego wyszkolenia przyszłych obywateli“.

A w szkole jest tak szeroka skala ocen dodatnich dla pracowitego i odpowiedniego ucznia, że postawienie oceny ujemnej jest największą ostatecznością dla nauczyciela!

Powstaje teraz zagadnienie, czy materiał programu I klasy

da się wyczerpać w 2 półroczu kl. I-szej tj. w $4\frac{1}{2}$ miesiącach, do końca maja. Ze swej praktyki zeszłorocznej mogę powiedzieć, że się da wyczerpać nawet na utrudniającym pracę nie całkiem metodycznym podręczniku. Chyba że ktoś natrafia na specjalnie niekorzystne warunki w materiale uczniowskim, co byłoby bardzo zrozumiałe, lub na inne lokalne czy czasowe niekorzystne warunki. Podręcznik bądź co bądź wyczerpuje materiał, chodzi więc o to, żeby sobie plan tak skonstruować, aby z góry w teorii uporać się z nim do 1 czerwca.

Trudności oczywiście będą powstawały w toku realizacji. Program na s. XXV zaznacza: „Sposób posługiwania się podręcznikiem zależy od stopnia nauczania i przedmiotu... Rzeczą nauczyciela jest odpowiednio pokierować pracą ucznia przy pomocy podręcznika“.

Pozatem program uwzględnia swobodę wyboru metody, stosowania treści i sposobu nauczania do warunków środowiska.

W razie pomyślniejszych warunków możnaby wyczerpać przed dniem 1. czerwca. Nie liczymy prócz urzędowych ferij dni przepadających z powodu konferencji rejonowych, zawodów szkolnych, wycieczek, obchodów, rekolekcji itp. oraz nadzwyczajnych, nieprzewidzianych okoliczności, vis maior, jakkolwiek Statut określa co najmniej 205 dni nauki szkolnej. Zdarzy się, że przez to kilka lekcji odpadnie, nauczyciel musi czy powinien sobie tak radzić z podręcznikiem, żeby materiał programu wyczerpał.

Z początku nauka idzie wolno. Główną trudność sprawia czytanie. Można je wprowadzić lekko i zgrabnie, prawie że mimochodem, na znanych uczniom zdaniach lub wyrażeniach, od których można zacząć naukę j. łacińskiego. Pamiętam przytem czytać *t* zawsze jak *t*, *s* zwłaszcza po spółgłoskach jak *s*. Potem czytamy z podręcznika pierwsze ustępy. Nauczyciel czyta, uczeń powtarza, czyta się i chórem. W teorii to pięknie wygląda, ale w praktyce po paru tygodniach jeszcze są tacy, co czytają *amikāe amicā-e*, tamkwuam, *amikās*, tercja, pulzat. Trudno uczniów przyzwyczać do tego, coby wydawało się tak prostem: powtórzyć podany wyraz w brzmieniu i z akcentem, wygłoszonym przez nauczyciela. Przy przejściu do czytania drukowanych ustępów w książce możnaby wyjaśniać uczniom, zaciekawionym znakami w książce nad literami,

pokrótce różnice języka polskiego i łacińskiego pod względem prozodji, natomiast podobieństwo jego do języka niemieckiego. Wyjaśniam więc znaczenie i użycie oznaczeń długości i krótkości i związek ich z akcentem i czytaniem. Taby miało dotychczasowej pamięci słuchowej dorzucić pomocnicze siły pamięci wzrokowej, a odpowiednie ruchy ręki jeszcze przyczyniłyby pamięć ruchową.

Ważną rzecz stanowi nawiązywanie zjawisk językowych do języka ojczystego i wykazywanie podobieństwa i różnic. Zdawałoby się, że uczniowie, zaprawieni na obserwacji matematycznej i nauk przyrodniczych, powinni w lot chwycić znamiona różnic, a przede wszystkim mieć wyczucie i znajomość zjawisk swego języka. W praktyce okazuje się, że to nie jest psychologicznie tak proste i napotyka na nieprzewidziane trudności, np. czytamy: *Cur novam pallam non monstras?* uczeń tłumaczy: *Dlaczego nie pokazujesz nowego płaszcza?* Dobrze, ale zapytany, czy tu nie widzi różnicy wysłowienia i jaką, nie potrafił żaden w klasie odpowiedzieć, żaden nie zdawał sobie sprawy, że po polsku użył sam po przeczeniu 2. przyp. To usuwa się z pod jego świadomości językowej!

A dalej: *Te et tuas amicas ornas* — *zdobisz ciebie i twoje przyjaciółki*. Na pytanie, czy tak się mówi po polsku, czy inaczej, znowu zalega cisza, sporo czasu upływa, nim po różnych niedorzecznych odpowiedziach doprowadzi się do użycia właściwego zaimka po polsku. A zdawałoby się, że w tej klasie uczeń powinien to mieć, jak to się mówi, na końcu języka. To samo jest i w innej dziedzinie. Zrazu przy analizie zdania posługiwano się pytaniami polskimi. Potem, kiedy po kilku lekcjach poznano zaimki pytajne łacińskie, próbujemy pytać po łacinie z lekcji na lekcję. Tutaj spotykamy się znowu ciągle z brakiem poczucia liczby pojedynczej a mnogiej. Uczniowie w przeważnej części bez zastanowienia pytają się — i to jeszcze potem przez długi czas? *quis sunt?* *quis properant?*

Albo np. po przerobieniu II deklinacji i odmiany rzeczownika *discipulus* z przymiotnikiem *bonus* (znanym zresztą z poprzednich lekcji w formach żeńskich przymiotników: *nova*, *pulchra*, *necessaria*) więc *bonus discipulus* — *dobry uczeń*, chłopiec zapytany przy powtórce, czego się nauczył, odpowiada: odmiany rzeczownika II deklinacji; a jak wygląda ten rzeczownik: *bonus*. Inny przykład z preparacji do ust. V-go przerabia-

my i piszemy na tablicy: *Publio equi clari sunt*. Teraz chcę naprowadzić na poznany już zwrot: *est mihi palla* z ustępu III-go, no i pytam: co się nam przypomina przy tem wyrażeniu? po przerwie do namysłu zapytany odpowiada bez zająknięcia: „Strona bierna“.

Z dalszej praktyki mały przykładzik, ale może on świadczy raczej o tem, jak często pomoc domowa nie idzie w parze z nauką szkolną i jak uczeń nie przejmuję się tem, czego się go w szkole uczy. W ust. VIII już występuje nazwisko poety Vergilius. To nazwisko powtarza się potem w klasie II-giej, a ni stąd ni zowąd uczeń jeden i drugi zaczyna mówić Virgilius, Virginius, albo np. uczennica II klasy pisze podyktowany jej wyraz *pauca* przez: *pałca* lub *iuenis* przez *juwenis*. A nie widziała nigdzie w tekście łacińskim ani *ł* ani *w*!

Te parę przykładów, wziętych z żywej praktyki, trafiają się każdemu i dowodzą, na jakie trudności pedagogiczne natrafia nauczyciel w realizacji planu lekcji, która w ten sposób nie może iść gładkim i szybkim sposobem, jak to teoria przedstawia. Zapewne prawdziwe odczucie i zrozumienie dla tego może mieć przeważnie tylko ten, kto sam wprzagnięty w praktykę codziennej, żmudnej pracy szkolnej przechodzi to wszystko we własnem doświadczeniu.

Podstawą nauki języka łacińskiego ma być język polski, można nawiązywać i do niemieckiego i do francuskiego w skromnym zakresie, ale to opieranie się na języku ojczystym przychodzi — jak widać — często z trudnością, przy nauce łaciny filolog musi łamać się z trudnościami ucznia w języku ojczystym. Ma to oczywiście swoje znaczenie dla kształcenia językowego w ogólności, ale obarcza filologa podwójną pracą i opóźnia realizację jego celów swoistych.

Kulą u nogi filologa — jak widzimy — u początków nauki jest brak wyrobienia i świadomości języka ojczystego u uczniów; to się wlecze za filologją przez całe gimnazjum, że przy języku łacińskim i greckim filolog musi walczyć z tą nieudolnością wysłowienia się u starszego jeszcze ucznia we własnym języku a uczyć myśleć, wyrażać się i zdawać sprawę z przeczytanej w obcym języku rzeczy poprawnie i z sensem po polsku. To spotyka się równie dobrze przy lekturze Cyce-rona i Platona oraz Wergiljusza czy Horacjusza i Homera czy Sofoklesa.

Przy sposobności mała dygresja o tłumaczeniu. Osobiście jestem za tem, żeby przekład na stopniu elementarnym był jak najdosłowniejszy, żeby nie odbiegać zbytnio i bez potrzeby od formy i tekstu łacińskiego, ale nie pozostawać w sprzeczności z konstrukcją i stylem polskim. Oczywiście trudność tekstu danego podręcznika nie sprzyjałaby temu postulatowi, wyszukane zwroty nie dadzą się wyrazić odpowiednikami polskimi. A przekład polski w zasadzie powinien się pokrywać z tekstem łacińskim i jego formą. W szczególności jestem za tem, żeby — o ile się da — wyrażać *passivum* łacińskie przez polską stronę bierną. Jest ona w polskim języku rzadsza czy całkiem rzadka, ale jest i niema powodu bez istotnej potrzeby zubożać języka. A więc powtarzam — jeśli tylko stylistycznie się da — użyć *passivum* w przekładzie lub w drugim rzędzie strony zwrotnej a dopiero w trzecim rzędzie zwrotu, odbiegającego od tekstu. Ma to znaczenie dla zrozumienia form tego rodzaju w dalszej nauce w tekście przy przekładzie *in crudo* i zapobiega fałszywym tłumaczeniom jak np. *signum spectabatur* — przed posągami (!) widzieli (!), *quibus designabantur* — które (!) oznaczali (!). Widzimy tu skutki dezorientacji w formie czasownika i dezorientację w przypadku. Uważam, że ważniejsze jest prowadzenie do dobrego tłumaczenia niż poprawianie bezmyślnie wygłoszonych fałszów i błędów, wynikających z braku orientacji w formach i pobieżności pracy nad przekładem, która właśnie stanowi tak doniosłą stronę nauki filologii klasycznej, jak dokładność pracy i odpowiedzialność wysławiania się.

W teorii, w tomach drukowanych metodyk wszystko ślicznie wygląda, chlubią się zwłaszcza Niemcy bajecznym tokiem lekcji i bajecznymi wynikami. Widzimy w praktyce na żywych lekcjach pokazowych, jak to wygląda w życiu, że myśl dziecka niezawsze idzie drogami praw logiki i psychologii, że nauczyciel spotyka się tu z nieprzewidzianymi przeszkodami w wykonaniu planu lekcji i realizacji wyników.

Podręcznik w indeksie podaje materiał fleksyjny i składniowy, łączący się w danym ustępie. Z tego jednak, że indeks orientujący nauczyciela podaje tzw. etykiety składniowe, nie wynika, żeby nauczyciel musiał zaraz od początku w2-gim czy 3-cim tygodniu nauki wpajać w młodzież terminy gramatyczne jak: *dativus*, *potentialis* czy *dubitativus*, itp.; wystarczy,

jeśli wyjaśni istotę zjawiska, przerobi dany zwrot a dopiero później, nawet w wyższej klasie może przy zebraniu większej ilości przykładów na wyższym stopniu nauki podać terminy techniczne z gramatyki.

Omówiliśmy więc już stosunek podręcznika do programu i możliwości czy trudności realizacji programu na znanym podręczniku. Poruszyliśmy zagadnienie rozkładu materiału i w połączeniu z tem szczupłość czasu na ewentualne zadania klasowe i ustępy z kultury klasycznej. Zaczepiliśmy nieco o kwestję korelacji; jest ona szeroko i rzeczowo omówiona i należycie postawiona w programie, jako korelacja przez podbudowę a następnie okolicznościowa. Sztucznego układania mechanicznych szablonów, w któreby się gwałtem wtłaczało materiał różnych i to prawie wszystkich przedmiotów, jak to gdzieś usiłowano niezgodnie zresztą z ideą i treścią programu wprowadzać, wypadaloby unikać, gdyż to nie przyczynia się do normalnej realizacji planu naukowego. Korelacja powinna być uważana za jeden ze środków dydaktycznych w ręku nauczyciela a nie być celem nauki, bo to kłóciłoby się z celami pojedynczych przedmiotów i treścią ich, podanemi w Programie, a z drugiej strony szablon taki mógłby tamować żywy tok nauki i swobodę twórczej pracy nauczyciela w związku z bieżącemi potrzebami jego przedmiotu.

Pozostawałoby jeszcze poruszyć parę zagadnień praktycznych w związku z wynikami i programem. W referacie, wygłoszonym na posiedzeniu Rady oświecenia publicznego dn. 29 listop. 1934 (*Oświata i wychowanie* rok VI. zeszyt 8—10. s. 455) powiada p. nac. Juliusz Balicki: „Nowe programy są w całym tego słowa znaczeniu nowością — wymagają więc przed ostatecznem ustaleniem na dłuższy przeciąg czasu pewnego okresu próby i to próby życiowej... są one teorią, która domaga się koniecznie konfrontacji z praktyką. Nie ulega wątpliwości, że konfrontacja taka nasunie szereg cennych spostrzeżeń, wysunie konieczność wprowadzenia pewnych modyfikacji, przesunięć, zmian, ulepszeń. Nie może się to jednak stać dorywczo. Trzeba na to czasu...“.

Rozumiemy doniosłość reformy i programu i tem chętniej zabieramy głos na naszych zresztą skromnych podwórkach, może wyłoni się z naszej praktyki myśl, która dołoży cegiełkę do udoskonalenia naszej szkoły w myśl powyższych wywodów.

Statut określa w §11, że liczba uczniów w oddziale nie powinna przekraczać 45. Natomiast pozwala przy nauce fizyki, chemii i przyrody, wymagających prowadzenia zajęć w pracowniach, dzielić klasy, liczące nie mniej niż 30 uczniów, na 2 grupy. Nauczanie i osiągnięcie pomyślnych wyników, przy 45 i więcej uczniach w klasie, nie jest i przy nauce języków klasycznych, przy nowoczesnych metodach, momentem dodatnim. Pomyślniejszym byłoby ograniczenie liczby uczniów do 30 po przezwyciężeniu trudności kryzysowych.

Słyszymy, że są szkoły, które najbardziej ubogo się przedstawiają pod względem środków pomocniczych, wymaganych przez program już dla I klasy. Istotnie pod względem tego zaopatrzenia są braki, wypadałoby temu zaradzić tak, żeby jak największa liczba szkół była zaopatrzona równomiernie w pewną liczbę zasadniczych pomocy naukowych. Niezależnie od tego można domowemi środkami — w razie chętnych amatorów — sporządzać tablice konspekcyjne do nauki języka, napisy, kopje ilustracyj. Wymaga to pewnego zapasu dobrej woli ze strony uczniów i pewnego nakładu kosztów; nie zawsze można się spotkać z należytem ich zrozumieniem dla tej ważnej dla nauki dziedziny. Zatraciła się dziś u wielu uczniów szlachetna emulacja w dziedzinie wiedzy i postępów oraz ambicja pierwszeństwa w nauce. Stoi to w związku z obniżeniem i poniżeniem wartości kultury duchowej w dzisiejszych powojennych społeczeństwach. Przypominają się słowa Tacyta (*Dial.* §. 29) gdzie też narzeka na upadek wychowania rodzinnego i intelektualnego w cesarskim Rzymie. Są rodzice dobrej woli, świadomi celów wychowawczych i państwowych, żeby dzieci wyrobić w myśl wskazań programu na obowiązkowych, moralnych i karnych obywateli, ale znaczny procent jest takich, którzy straszą dzieci szkołą i nauczycielami, a w szkole przyczyniają się do pobłażania i pokrywania opieszałości swych dzieci i niekarności, którym nie zależy na wyrobieniu charakteru i zdobyciu wiedzy, z takim mozołem udzielanej uczniowi przez nauczyciela, lecz aby jakimbądź sposobem prześlizgnął się przez gimnazjum. Są i tacy, którzy nie cofają się przed niezbyt godnymi środkami, jak anonimy i pogróżki, zamacając i zatruwając tem atmosferę pracy i życia szkoły. A nasi *blandi doctores* używają wszelkich sztuk dydaktycznych z największym zapasem dobrej woli, cierpliwości i zapału, żeby i ratować

powagę szkoły i naukę zbliżyć do umysłów i zainteresowań młodzieży, żeby jej udzielić elementów wiedzy potrzebnych dla kulturalnego człowieka i wychować obywatela przydatnego dla państwa.

Tablice konspekcyjne i ilustracje aktualne powinnyby na pewien czas być wywieszane w klasie, aby uczniowie mieli sposobność się w nie wpatrzeć i wbić je sobie w pamięć. No, ale i tu trzeba, żeby nie trafił się jakiś kolega, który każe uczniom te „środki naukowe“ usunąć i one poniewierają się za piecem lub pod katedrą.

Z praktyki wysuwają się i inne zagadnienia, które teoretycznie poruszone były już po zaznajomieniu się filologów z projektami programów, a teraz na nowo przychodzą do głosu na podstawie wielostronnych doświadczeń.

Pierwszem jest pytanie, czy nie byłoby wygodniej i korzystniej wprowadzić już w klasie I cały paradygmat konjugacyjny: mianowicie indicativus słowa sum a pozatem ograniczyć się tylko do 2 pierwszych konjugacyj. To stworzyłoby większą swobodę i możliwość w wyrażaniu się językowym i dawałoby jakiś całokształt. W szczególności operowanie tylko jednym czasem przeszłym i to niedokonanym odbywa się często z pogwałceniem sensu i języka oraz krępuje niesłychanie ewentualne operowanie językiem w razie pomyślnych warunków nawiązania konwersacji. Staćby się zaś to mogło na tym elementarnym poziomie bez szkody dla zapasu leksykalnego.

Drugą, często poruszaną też, jest kwestja jeszcze głębsza i szersza: czy nie możnaby rozpoczynać nauki języka łacińskiego od początku I klasy np. w 3 godzinach tygodniowo. To też jest ciekawe zagadnienie. Powiadają, że nauka języka łacińskiego powinna się móc wystarczająco oprzeć na podbudowie języka ojczystego w 6-cio czy 7-mioletniej szkole powszechnej. Język zaś niemiecki czy francuski możnaby zaczynać w V klasie szkoły powszechnej, jak to praktykowane jest jeszcze okolicznościowo na Śląsku. Odpowiadałoby to i celowi szkoły powszechnej i miałoby podatny grunt w umyśle 10-letniego dziecka, a kto wie, czy nie wyszłoby prawdziwie na korzyść polskiego społeczeństwa. — Zagadnienie to poruszają i poloniści, którzy z ich punktu widzenia z powodu zmiany liczby godzin w ciągu roku z 6 na 3 mają trudności w normalnem prowadzeniu 3 działów nauki swego przedmiotu.

Jeżeli zaś od nauczyciela filologii klasycznej wymaga się szerzenia znajomości kultury klasycznej i pogłębienia swej wiedzy, to należałoby w tym względzie coś zrobić dla niego, mianowicie ułatwić mu wszelkimi środkami poznanie zabytków kultury antycznej u źródła, na miejscu, przez organizację tanich wycieczek, stypendja, subwencje, popierające indywidualne wyjazdy itd. Taby się mogło waleńe przyczynić do podniesienia duchowego i intelektualnego nauczyciela filologii klasycznej. Nic nie zastąpi tej miłości i zapału do świata starożytnego, którą zdobywa się tylko przez autopsję kraju i pomników. Tego nie dadzą żadne podręczniki, najbardziej metodyczne. Głównem więc źródłem będą tu dla nauczyciela podróże i to najczęstsze w świat Greków i Rzymian i te kraje, gdzie ślady tej kultury przetrwały burze dziejowe i coraz więcej wydobywane są na światło dzienne z pod piasków pustyni czy lawy Wezuwjusza. Kto raz zobaczył cud słonecznego Akropolu czy przyrodę Olimpij, tego zawsze tęsknota rwać będzie pod błękity południowego nieba, gdzie żywiej bije serce filologiczne Polaka, tak żywo związanego ze światem antycznym. — Przepięknym owocem takiej podróży w kraj bogów i herosów jest książka prof. Sinki pt. *Od Olimpu do Olimpij* (Lwów-Warszawa 1928).

Studjum języków starożytnych to m. i. praca nad wyrobieniem językowem młodzieży. WYROBIENIE to bez wyjątku potrzebne jest wszystkim, którzy mają organizować życie społeczno-kulturalne. Przenikanie poprzez wysłowienie do myśli człowieka z przed 2000 lat, człowieka, który myślał innemi kategorjami niż dzisiejszy Europejczyk, wynajdywanie — może nawet mozolne — polskich odpowiedników zarówno pojęciowych jak i uczuciowych przyczynia się w wysokim stopniu do wzbogacenia i wysubtelnienia własnego wysłowienia i myślenia.

„Nie obojętną rzeczą jest tutaj również sama metoda pracy filologicznej, która m. i. wyrabia w wychowanku poczucie odpowiedzialności za słowa w stosunku do myśli swojej i cudzej a przez to uodpornia go przed pięknie nieraz brzmiącemi a nic nie znaczącemi frazesami“. (S. Seweryn: *Podstawowe założenia szkoły średniej ogólnokształcącej w nowym ustroju*, Ośw. i wych. 1933 z. 4, str. 248).

Wskazywać na to, że w tym celu należy przede wszystkim dobrać odpowiednie materiały i metody, to jest rzecz oczywista i nie wymaga specjalnego podkreślenia.

Satyryk Iuvenalis powiedział w ks. IV. Sat. 10: *orandum est, ut sit mens sana in corpore sano*. — Wyrwane z tego zdania słowa właśnie zostały fatalnie zniekształcone i fałszywie propagowane jako rzekoma myśl rzymskiego autora, którego nie można posądzić o jednostronność i ciasnotę tendencji. Myśl jego w przekładzie oryginału jest taka: „Modlić się trzeba o to, żeby zdrowy Duch przebywał w zdrowym ciele. Domagaj się dzielnego Ducha, wolnego od lęku przed śmiercią, któryby najdalszy okres życia zaliczał do darów natury, któryby potrafił znosić jakiekolwiek trudy, nie umiał unosić się gniewem, nie miał żadnych pożałdliwości, a utra-pienia Herkulesa oraz srogie trudy uważał za godniejsze niż miłość uczt i puchy Sardanapala“.

Uwagi na ten temat wypowiedziałem już przy referacie na konferencji rejonowej (dnia 16 listopada 1934). Taka myśl zgadza się i z ideą programu s. VII „Podłożem całej pracy szkoły winna być wiara w potęgę czynnika moralnego, mocą którego jednostka sama może się przetwarzać i wydobywać ze siebie utajone i nieznane siły. Szkoła winna rozwijać te siły i pielęgnować nieprzemijające wartości etyczne, kierujące nimi i górujące nad zmiennym biegiem życia, grą interesów i namiętności“.

W rezultacie więc naszych rozważań, na praktyce oraz na dyskusjach kolegów opartych, stwierdzamy, że program języka łacińskiego w kl. I szeroko i dokładnie obmyślany, rozwijający 3 działy: cel, materiał i wyniki, nie jest przeładowany i da się wyczerpać w zasadzie w przeznaczonym czasie. Pomyślnie momenty będą stanowiły: stosowny rozkład pracy przez nauczyciela, możliwość oparcia się o naukę języka ojczystego, metodyczny podręcznik, racjonalna selekcja, unikanie zbyt wysokiej liczby uczniów w klasie, zaopatrzenie w pomoce naukowe. — W niepomyślnych mogą zająć pewne niedociągnięcia, zrozumiałe zwłaszcza w mniej kulturalnych ośrodkach, ale staraniem nauczyciela zawsze jest włożyć jak najwięcej pracy i osiągnąć jak najlepszy możliwie wynik w danych warunkach.

Program przedstawia pięknie ideologję nowego ustroju szkolnego, będącego rezultatem długiego rozwoju szkolnictwa polskiego. Autorowie projektu zrazu skromnie zastrzegali się, że praktyka dopiero ma wykazać trafność ich idei. Dziś już

reforma ta jest w pełnym toku realizacji, wypada więc z całego serca życzyć sobie, żeby praca nasza w nowej szkole wydawała ludzi o wielkiej wiedzy i mocnych charakterach, jak chlubnej tradycji szkoła małopolska, która stała „na straży narodowego pamiętek Kościoła“, wychowując pod maską lojalizmu dla obcej państwowości młodzież w duchu narodowym, przygotowując szeregi przyszłych budowniczych i bojowników państwa polskiego.

ZAGADNIENIE AKTUALIZACJI W NAUCE JĘZYKA ŁACIŃSKIEGO

napisał

BENEDYKT GÜNTZBERG

I

Aktualizacja materiału nauczania stanowi jedną z naczelných zasad naszej reformy szkolnej. Ma ona na celu uwytklanie wszelkich momentów o wartości społecznej i obywatelsko-państwowej we wszystkich przedmiotach nauki. Podkreślanie tych momentów, według słusznego zdania twórców reformy, wpłynie odpowiednio na psychikę młodzieży w kierunku rozwoju należytego zrozumienia i należytego poczucia obowiązków tak ogólnoludzkich, jak w szczególności obywatelsko-państwowych. Takie zaś wyniki stanowią ostateczny cel współczesnej szkoły, a temsamem i ostateczne zadanie uczących. Nauczyciel powinien więc zawsze mieć przed oczyma to swe zadanie i przygotowywać młodzież na gruncie swego przedmiotu do tego, czego wymagają od niej potrzeby życiowe, a przede wszystkim — do spełniania obowiązków, które będą na niej ciążyć jak na obywatelach i członkach polskiej wspólnoty państwowej.

Aktualizacja jest obecnie w pedagogice hasłem, które powstało w związku z wielkimi przemianami we współczesnem życiu i z nowemi jego potrzebami. Tem większem staje się jego znaczenie u nas, gdzie mamy prowadzić młodzież do spełnienia wielkich zadań odradzającego się Państwa: nie tylko ku obronie i zachowaniu obfitą krwią i wiekowem cierpieniem zdobytej niepodległości, lecz także ku temu, aby czynami swemi i twórczą pracą młodzież ta podtrzymywała i potęgowała mocarstwowy rozwój Państwa Polskiego. W związku z tem szkoła ma wzmocnić psychiczne podłoże i usprawnić ducha młodzieży, która historycznie jest spadkobierczynią szeregu pokoleń, wychowanych w warunkach nienormalnych. Jest to ostateczny cel aktualizacji we współczesnej polskiej szkole a zarazem najwyższe zadanie wychowawcze tych, co w szkole tej uczą.

Z natury rzeczy szkoła i nauczanie wogóle nie jest niczem innem jak przygotowywaniem do życia i jego potrzeb. Lecz takie już są losy wszelkich ludzkich poczynañ, że każde z nich,

tworząc tylko jedno koło w całym systemie wielorako ząbiających się stosunków, nabiera z czasem cech i nawyczek autarkicznych, t.j. usamodzielnia się i odchyła od normalnego kierunku swego przeznaczenia. Tak właśnie ułożyły się stosunki między szkołą a życiem, między przysłowiowym „scholarem“ a człowiekiem praktyki życiowej, człowiekiem zainteresowań i potrzeb społecznych. Dlatego też się okazało, że droga między nauczaniem jako środkiem a życiem jako celem zbytnio się wydłużyła i skomplikowała tak, że środek i cel jakby wzajemnie straciły się z oczu.

W tej oto sytuacji, a szczególnie w związku z potrzebami przeżywanego przez nas historycznego momentu, kiedy nie ma miejsca dla zbytkownych dygresyj, aktualizacja wszelkiego materiału nauczania w szkole staje się konieczną właśnie w celu skrócenia drogi, która prowadzi od nauki do jej przystosowania w życiu i do zajęcia w niem należytej czynnej postawy.

Odnosi się to szczególnie do materiału natury historycznej, za co uważać należy także nauczanie starożytnego języka i kultury narodu, który język ten stworzył i w nim się wyżył. Tutaj właściwie najbardziej grozi niebezpieczeństwo całkowitego usamodzielnienia się i zamknięcia się w ramach zainteresowań, tylko ku sobie zwróconych. Musimy więc przełamać tę dążność do świetnego odosobnienia się i zaprząć także nauczanie tego przedmiotu do służby dla potrzeb społeczno-państwowych teraźniejszości.

Niezmiernie urozmaicony kulturalno-historyczny materiał, z którym spotyka się młodzież przy nauce języka łacińskiego, musi więc także być wyzyskany i wykorzystany dla ostatecznego celu współczesnej polskiej szkoły — dla wychowania podrastającego pokolenia w duchu obywatelsko-państwowym. Droga wzbogacenia rzeczowego jego wiedzy i kształtowania formalnego jego umysłów musimy wyzwolić z psychicznych pokładów tej młodzieży i akumulować w jej psychicznych zbiornikach ładunkowych pewne kompleksy uczuciowe, które uczynią z tej młodzieży zastępy ludzi i obywateli nietylko świadomych swego zadania, lecz także przejętych potrzebą jego realizacji i żądzą czynu, ku niemu prowadzącego.

Aktualizacja staje się wobec tego momentem emocjonującym przy nauczaniu, gdyż ma ona prowadzić mło-

dzień od zdobyczy intelektu do porywów uczucia. Drogę tę nazwałby, oczywiście, Sokrates i wszyscy ludzie sokratyczni — drogą naopak, gdyż dla nich przedstawia się naturalnym tylko kierunek odwrotny — od emocji do rozumu. Ale właśnie ta zasadnicza zmiana, którą przygotowały także pewne współczesne prądy filozoficzne, jest znamiem czasu i jego potrzeb.

Umysł, intelekt w ostatecznym swem powołaniu tworzy, krytykując i burząc; pozostawia on innym siłom zadanie budowy i odbudowy, siłom, które potrafią odważniej i głębiej wrzynać się w zależale warstwy gleby życiowej i przeorać ją gruntowniej. Nasza epoka wprawdzie pozostaje jeszcze na uwięzi burzącego rozumu, ale jednocześnie porywa się bohatersko i do budowy. Dlatego tętno pędu życiowego bije teraz mocniej, niż kiedykolwiek — i siły emocjonalne nie dają się już hamować i upokarzać przez rozum, lecz unoszą go na swych falach i... wynoszą na nich. Życie emocjonalne, chociaż tylko misera tribuens potentia w oczach dumnego racjonalisty, występuje teraz w prawdziwej swej roli — jako potęga, która dźwiga.

Rozum i intelekt przestaje być tylko i wyłącznie panem; w najlepszym razie pozostaje panem — sługą, jak królowie za czasów oświecenia. Ale jednocześnie ludy biorą teraz tego króla za słowo i upominają się uporczywie i gwałtownie o to, żeby on służył właśnie im. One żądają władczo, gdyż ich ustami przemawiają potrzeby i konieczności życiowe mas i narodów — i w tem, być może, tkwi istotne demokratyczne podłoże naszej pozornie niedemokratycznej epoki. I otóż w potężnym chórze głosów ostrzegawczych w stronę przewagi intelektu słyszymy też głos współczesnej pedagogiki. Woła i ona o przeszerzeganie jej frontu i dlatego też wysuwa jako hasło — emocjonującą aktualizację przedmiotów nauczania, aby zbliżyć szkołę do życia i w miarę możliwości stworzyć bardziej bezpośrednie przejście od niej do potrzeb społeczeństwa i państwa.

II

Te nowe żądania współczesnej pedagogiki, które nie są zgodne z nawykami, a może nawet z przykazaniami pedagogiki dnia wczorajszego, nie mogą jednak być zastosowane w praktyce szkolnej z prostolinijnym rozmachem. Nie należy

zapominać, że chodzi tu o momenty emocjonalne, które z natury rzeczy absorbują, szczególnie młodzież, i które mogą wobec tego zalać i ujednolicić wszystkie te różnice poziomów, konturów i jakości, nad rozróżnieniem i rozdzieleniem których nieustannie się mozolił rozum ludzki — też dla potrzeb życiowych i społecznych. Dlatego czynniki emocjonalne, chociażby skierowane w stronę najwyższych celów, nie mogą być zawsze i wszędzie przyciągnięte w codziennej praktyce szkolnej i w sposób zbyt widoczny ujawnione. Przecież nigdy nie ujawniamy bez potrzeby i nie wystawiamy stale na pokaz ukrytych sprężyn zakłamanego mechanizmu, które tworzą jego istotę. To nietylko mijałoby się z celem, ale mogłoby też zaszkodzić, jako prosta droga do profanacji tego, co powinno być dla nas najwyższą wartością. Dlatego ograniczyliśmy się już na początku do zaznaczenia, że emocjonującą aktualizację należy przede wszystkim uważać za zasadę, którą uczyć powinien zawsze mieć przed oczyma, gdyż ona właśnie pomoże mu rozwiązać jego wychowawcze zadanie. Nie należy więc jej uważać za coś takiego, co daje się ująć i stosować jako pospolity i codzienny szkolny pokarm. Oczywiście nauczanie i wychowanie polega na stałych i jednakich psychicznych dawkach, które wprowadzamy w organizm młodzieży. Ale ma to właśnie być niewidocznym i dyskretnym kierowaniem a nie zewnętrznym i mechanicznym zabiegiem, stosowanym jakby *deus ex machina* w toku samej akcji — i przerywającym ją.

Przedewszystkiem chodzi tu o utrzymanie starej zasady, w myśl której ten, kto dąży do pewnego celu, powinien natężyć swą wolę w kierunku środków, ku niemu prowadzących w nie mniejszym stopniu, niż w kierunku celu samego. Kto tego nie będzie przestrzegał i w obliczu zadania aktualizacji zlekceważy wchodzący tu w grę środek ku niemu prowadzący, to jest dany przedmiot nauczania, prześlizgując się ponad nim, — ten podważy pod sobą grunt, podkopując się wogóle pod istotę nauczania. Z tem znowu związana będzie groźba ponownego wprowadzenia plagi, z którą pedagogika już dawno walczy, a mianowicie plagi odnowionego werbalizmu, prawda innego rodzaju, niż dawny werbalizm intelektualistyczny, ale przeto nie mniej szkodliwy. I nareszcie w ten sposób upowszedni się w oczach młodzieży to, co

w myśl naszych dążeń i zadań powinno zająć w jej psychice miejsce sublimowane, a to przecież napewno mija się z celem emocjonującej aktualizacji. Dlatego też aktualizacja w kierunku ostatecznych celów wychowawczych powinna być uskuteczniiona ostrożnie i ogłędnie i tylko w wypadkach i w momentach szczególnie ku temu się nadających, aby przy pomocy danego materiału można było zapalić w duszy młodzieży prawdziwy i trwały ogień na ołtarzu służenia Państwu i społeczeństwu.

III.

Obfitość nadającego się do emocjonującej aktualizacji materiału przy nauczaniu języka łacińskiego, szczególnie w związku z czytaniem antycznych autorów i z historią starożytnej kultury, nie może ulegać żadnej wątpliwości. Rzucało się to w oczy każdemu filologowi jeszcze, zanim wypłynęło na powierzchnię interesujące nas teraz zagadnienie. Obecnie jest to już *communis opinio*, nad którą niema potrzeby zbytnio się zastanawiać. Chcielibyśmy tylko wskazać, że pod tym względem program gimnazjum starego typu przedstawia grunt szczególnie podatny, gdyż tutaj czyta się całkowite utwory rzymskich autorów lub obszerniejsze z nich wyimki, tworzące pewną całość. Możemy więc tutaj dać obrazy bardziej naturalne i bezpośrednie — i wczytywanie się w takie pełnokrwiste teksty — choć być może nieco trudniejsze i powolniejsze — może stworzyć pełnowartościowe, pozbawione wszelkiej sztuczności przeżycia. Na tym gruncie powinny też próby emocjonującej aktualizacji dać pożądane wyniki.

Wchodzą tu w grę, według programu przeważającego typu gimnazjum humanistycznego, zarówno nieco, być może, prymitywne biografje Neposa, które dają wzory bohaterskiej służby dla ojczyzny i państwa, — jak i tętniące siłą i wiarą w swe powołanie Cezarowe opisy walk protoplastów zachodnio-europejskich narodów o swą wolność i samodzielność państwową. Dalej, bogate pole dla naszych celów dają tak typowi dla „grand siècle“ rzymskiej historii pisarze jak Cycero i Horatius, z których jeden występuje w obronie zanikającego ustroju, chociaż zawsze sub specie dobra narodu i państwa, w ramach ogólnych i zawsze aktualnych teoretycznych rozważań, — drugi zaś występuje jako apologeta przewrotu poli-

tycznego, który uratował tonący okręt rzymskiej państwowości, jako herold sprawcy tego przewrotu i piewca dokonywującej się sanacji moralnej (Ody Rzymskie). I nareszcie niemniej pouczające są postacie i przemówienia niejednej z historycznych osobistości, występujących w *Ab urbe condita*, nie mówiąc już o ogólnych ciekawych politycznych rozważaniach, w które się czasami zapuszcza Liwjusz, jak na przykład, w pierwszych rozdziałach II księgi swego dzieła.

Co się tyczy gimnazjum nowego typu, to przedwcześnie właściwie w danej chwili zabierać głos w tej sprawie, gdyż w tym kierunku narazie nie posiadamy jeszcze konkretnego materiału do osądu; jeszcze w większym stopniu da się to samo powiedzieć w stosunku do przyszłych klas licealnych. Z natury rzeczy jednak wynika, że w liceum pod tym względem warunki będą co najmniej takie same, jak w wyższych klasach gimnazjum starego typu. W starszych zaś klasach właściwego gimnazjum, ze względu na szczupłą ilość godzin, przeznaczonych na łacinę, zdaje się, że najbardziej odpowiadającą drogą dla zapoznania młodzieży z oryginalnymi utworami rzymskich autorów będzie ułożenie podręcznika typu chrestomatji. To da możność ugrupować wyimki z różnych autorów — i to nie tylko dotychczasowych szkolnych — około poszczególnych zagadnień, mających aktualne znaczenie. Będzie to odpowiadało formalnym żądaniom programu, ułatwi w znacznym stopniu technicznie zadanie uczącego i da także treściowo bogatszy i bardziej urozmaicony materiał. Trzeba jednak zaznaczyć, że takiego bezpośredniego kontaktu ze starożytną rzeczywistością, jaki można osiągnąć w klasach licealnych, tutaj nie będzie. A właśnie tylko przy takim kontakcie aktualizacja emocjonująca może się okazać bardziej bezpośrednią, naturalną i skuteczną. Dlatego też, ze względu na spreparowany charakter poszczególnych całości, wymagany będzie tutaj ten umiar i ta rozważa przy aktualizacji, o której mowa była wyżej.

Co się zaś tyczy początków nauki łaciny w klasach I i II, to zadanie emocjonującej aktualizacji powinno być w tych klasach uskutecznione w formie uproszczonej i elementarnej na dostępnych w tym wieku przykładach, jako przygotowanie do tych wpływów wychowawczych, które intensywnie wystąpią w klasach wyższych. Przepisane podręczniki *Puer Romanus*

i *Iuvenis Romanus* zawierają szereg odpowiednio ułożonych **ustępów**, nadających się do emocjonującej aktualizacji, jak na przykład, ustępy o wyścigu pracy i o Heraklesie w podręczniku dla kl. I. — i ustępy o Cezarze i Auguście w podręczniku dla kl. II-ej. Można tutaj zaliczyć także opowiadania o zawsze aktualnej treści ogólnoludzkiej. Są jednak i takie ustępy, widocznie przeznaczone do aktualizowania, których ze względu na poruszone tam zagadnienia nie można uważać za odpowiedni materiał dla naszych celów na poziomie tych klas. Mamy na myśli te paragrafy w podręczniku *Iuvenis Romanus* (§§ 4, 5, 13.) w których przeciwstawia się — i to w niedość przejrzystej formie — ideał partyjno-polityczny Pompejusza — ideałowi należycie ujętej myśli państwowej Cezara. Zbyt mało mają dzieci zrozumienia dla takiego ogólnikowo ujętego tematu, abyśmy mogli na jego gruncie należycie wypiełgnować w ich duszy pożądane kompleksy uczuciowe. W ramach takich tematów w niższych klasach nie należy też dla uczących stwarzać pokusy do aktualizowania.

IV.

Ten krótki przegląd materiału lektury z języka łacińskiego, jak i wszystkie poprzedzające go rozumowania — wykazują pewien widoczny brak. Nie było mianowicie dotychczas mowy o funkcji porównywania materiału nauczania z teraźniejszością, co, zdawałoby się, stanowi podstawę aktualizacji. Rzeczywiście, na porównywania przeważnie się kładzie nacisk i w literaturze i w dyskusjach, kiedy jest mowa o aktualizacji. Niema potrzeby szczególnie podkreślać, że autorzy starożytni i kultura antyczna dają obfity materiał do aktualnych porównań; znajdziemy go także w omówionych podręcznikach dla kl. I i II. Jak daleko przy tem się idzie w stosowaniu tego środka, świadczy np. ten fakt, że jeden z autorów, omawiając to zagadnienie, pokazał, jak można drogą porównawczego aktualizowania przerobić przy czytaniu I księgi *Liwjusza*, gdzie jest mowa o powstaniu państwa rzymskiego, omal że nie cały kurs tak aktualnej nauki jak socjologia. Nietylko więc traktuje się zagadnienie porównywania w związku z aktualizacją, ale nawet utożsamia się go z nią lub — jeszcze częściej — miesza się aktualizację porównawczą z tem, cośmy nazwali aktualizacją emocjonującą.

Możnaby to zjawisko objaśnić psychologicznie, gdyż rzeczywiście przejście od przeszłości do teraźniejszości lub od materiału szkolnego do materiału aktualnego — bez porównywania nie jest możliwe. Jednak fakt ten nie upoważnia nas jeszcze do uznania tej psychologicznej konieczności za psychologiczną cnotę. Chcąc należycie wyświecić zagadnienie aktualizacji, aby wiedzieć, jak należy tę aktualizację stosować w praktyce szkolnej, szczególnie przy materiale treści historycznej, musimy uzasadnić konieczność tego związku, który bez takiego uzasadnienia przedstawia się jako nielegalizowane połączenie dwóch różnych, nawet heterogenicznych momentów. Nie może chyba ulegać wątpliwości, że porównywanie samo przez się jest zasadniczo funkcją czysto poznawczą, a więc intelektualną, podczas gdy nas interesują obecnie czynniki emocjonalne. Przejście więc od jednego do drugiego jako μεταβασις εἰς ἄλλο γένος musi być przedtem usprawiedliwione, zanim się na nie zgodzimy. W przeciwnym razie zajdzie pomieszczenie pojęć, które oczywiście, nie przyczyni się do wyświecenia zagadnienia.

Właśnie dla uniknięcia tego mówiliśmy dotychczas tylko o takiej aktualizacji, którą można nazwać emocjonującą w myśl zasadniczych dążeń współczesnej pedagogiki, przejętej przez twórców naszej reformy szkolnej. Wychodziliśmy z założenia, że porównywanie samo przez się nie tworzy istoty tych dążeń i jest zasadniczo aktem czysto poznawczym na bodźcach poznawczych. Logicznie jego odrębność pozostaje zawsze niezmienną, niezależnie od tego, czy później znajdziemy motywy dla przejścia od porównywania do emocjonowania, czy nie. Wprawdzie porównywanie samo przez się budzi w nas także uczucie, a mianowicie wyzwala w nas emocjonalny moment zainteresowania, ale jest to emocja innej natury, niż ten emocjonujący czynnik, który mieliśmy na myśli dotychczas. Zainteresowanie może przecież powstać obok emocjonującej aktualizacji i niezależnie od niej i może z tą ostatnią współżyć. Dlatego też należy odróżniać emocjonujący czynnik wychowawczy, jako prowadzący do ostatecznego celu współczesnej szkoły, o którym była mowa, — od emocji zainteresowania, która nie jest celem lecz tylko środkiem nauczania i ma wobec tego charakter wybitnie dydaktyczny. Tem bardziej konieczne jest to rozróżnianie, kiedy się mówi

o tym poznawczym zabiegu, który powoduje u młodzieży powstanie emocji zainteresowania, tj., kiedy chodzi o samo porównywanie jako takie. Z tych właśnie względów musimy odróżniać aktualizację emocjonującą od aktualizacji poznawczej, która ma charakter dydaktyczny. Czyniąc to, odróżniamy zadanie wychowawcze w ścisłym znaczeniu tego słowa od zadania czysto dydaktycznego. Tylko świadomość logicznej różnorodności tych dwu zadań uchroni nas od dezorientującego ich pomieszania i zabezpieczy nam później drogę należytego i świadomego ich połączenia. Kiedy więc przedtem mowa była o emocjonującym charakterze aktualizacji, miało się na myśli zagadnienie wychowawcze. Jeżeli teraz wchodzi w grę aktualizacja porównawcza, przechodzimy tem samem, oczywiście, na teren czysto dydaktyczny.

O ile więc chodzi o cele poznawcze, należy zaznaczyć, że przez aktualizujące porównania pomagamy młodzieży poznawać zjawiska, zbliżające obce jej treści do treści jej znanych. Apelujemy wtedy do teraźniejszości, do otaczających nas zjawisk i aktualnych przeżyć, aby przez nasuwające się kojarzenia pomóc rozpoznawać w nieznanem i dalekiem to, co jest nam bliskie i znane — i wyświetlić dawno minione jako jeszcze żyjące, jako współczesne. Nie będzie to więc aktualizacja, która z kopalń minionych czasów wyprowadza nas na światło dzienne teraźniejszości i przypomina nam o jej nakazach, lecz — odwrotnie — jest to aktualizacja, która wnosi światło dzienne w podziemne piętra i uczy nas rozpoznawać w mroku bliskich nam ludzi i zrozumiałe dla nas rzeczy i stosunki. Materiał nauczania nie przypomina nam tutaj potrzeb dnia, lecz — odwrotnie — potrzeby dnia rozjaśniają nam materiał poznania i nauczania.

Taką dydaktycznie ujętą aktualizację da się zastosować już przy zagadnieniach czysto językowych, jak zagadnienie etymologii, fleksji i składni, kiedy to, np., porównujemy pochodzenie wyrazów, formy odmian i budowę zdań w języku łacińskim z współczesnymi językami, a szczególnie z polszczyzną — i przez to głębiej zaszczepiamy w świadomości młodzieży obcy język. Jeszcze większą oczywiście będzie jej wartość dydaktyczna przy zagadnieniach historycznych i kulturalnych, jak wynika z poprzednich naszych rozważań. Tutaj jednak trzeba będzie zawsze dbać o zachowanie

należytej historycznej perspektywy przy porównaniach; nieopatrzne posługiwanie się nimi grozi często takim spaceniem tej perspektywy, że trudno potem ustalić, czy dzięki otrzymanym wynikom przeszłość została niezrozumiana, a teraźniejszość zaciemniona, czy też odwrotnie.

Należy wogóle zaznaczyć, że porównywanie jest przede wszystkim metodą naukową i to bardzo odpowiedzialną, a nasze zainteresowania obracają się wyłącznie na płaszczyźnie dydaktycznej, a nie poznawczej i badawczej. Oczywiście, w szkole aktywnej, w szkole pracy, zapoznavanie młodzieży z metodami badań jest też nakazem, lecz to już nie wchodzi w zakres naszych teraźniejszych rozważań. Chcemy natomiast zwrócić uwagę na trudności i nawet niebezpieczeństwo, które kryje w sobie metoda porównawcza dla niedojrzałych jeszcze umysłów. Dlatego też należy pamiętać, że, gdy mówimy o dydaktycznych zabiegach porównawczych, chodzi nam nie tyle o naukowe badanie i wnioskowanie, ile o stworzenie przez porównywanie przychylnych warunków dla pouczających kojarzeń psychicznych, a nie dla logicznych związków poznawczych. Nie zależy nam przecież w interesach dydaktycznych na badawczym ujęciu o bydwu porównywanych zjawisk, lecz wyłącznie na wyświetleniu jednego z nich — mniej znanego. Wolelibyśmy więc mówić nie o właściwym porównywaniu materiału nauczania z tem, co jest aktualne i nam bliskie, a tylko o powoływaniu się na to, co jest bliskie i aktualne. Tylko w tym ograniczonym sensie rozumiemy dydaktyczne zadanie aktualizacji. Tak zrealizowana osiągnie ona swój cel i przybliży młodzież do danego przedmiotu nauczania, złączy go z nim intymniej.

V.

Rozpatrzony dydaktyczny środek porównywania sprowadza nas właśnie na poszukiwaną drogę, która powinna połączyć dwa różne światy, świat wiedzy i świat czynu. Stanie się to w tym momencie, kiedy takie przejście można będzie uważać za legalizowane, kiedy należycie zdobyta wiedza dojrzeje już do tego, aby ją wyzyskać dla potrzeb życiowych. Istotnie, to co młodzież lepiej pozna, z czym dzięki aktualizacji bliżej się żyje jako z pewną treścią intelektualną, to

musi się też okazać i lepszym środkiem wychowawczym: takie jest właściwie także stanowisko propagatorów tak zwanego wychowywującego nauczania. Opanowany przedmiot nauki, — i to środkami, które wywołują u młodzieży zainteresowanie do tego przedmiotu, tworzy materiał tak przygotowany, że toruje drogę ułatwioną i naturalną dla przejścia do zadania aktualizacji emocjonującej. Wtedy nauka nie okaże się już tylko sposobnością, przy której emocjonujemy młodzież w kierunku jej zadań życiowych i obowiązków obywatelsko-państwowych, lecz środkiem, ku temu celowi prowadzącym.

Możemy więc teraz powiedzieć, że, jeżeli aktualizacja w celach poznawczych jest środkiem dydaktycznym, a nauczanie ma być środkiem wychowawczym, to mamy przed sobą legalizowany łańcuch psychiczny w postaci przejścia od aktualizacji dydaktycznej poprzez intelektualne wyniki nauczania do aktualizacji emocjonującej, stwarzającej pożądane wyniki wychowawcze. Innymi słowami, tylko materiał poznawczy należy zaktualizowany, a przeto należy przyswojony, da się też należy zaktualizować w kierunku emocjonującym dla potrzeb współczesności. Zaznajamiając, np., młodzież z obowiązkami rzymskiego obywatela, chociażby w związku z tak zwaną reformą Serwjusza, będziemy się powoływali na nasze aktualne obowiązki obywatelsko-państwowe i na zrozumienie ich konieczności tylko w celach dydaktyczno-poznawczych. Kiedy tą drogą młodzież zrozumie istotę reformy Serwjusza i jej konieczność w odrębnych rzymskich warunkach, wtedy dopiero będziemy mogli przystąpić do aktualizowania tej treści w celach emocjonujących, gdyż wtedy dopiero grunt do tego celu będzie należy przygotowany. I tylko takim sposobem niezliczone wzory i przykłady z życia starożytnego da się z dobrym wynikiem aktualizować w celach wychowawczych.

Tak właśnie przedstawia się stosunek obydwu elementów, dydaktycznego i wychowawczego, w tej funkcji pedagogicznej, którą nazywamy aktualizacją przedmiotów nauczania. Stosunek ten, należy ujęty, zabezpieczy nas przed chaotycznym pomieszaniem czynnika emocjonującego z czynnikiem intelektualnym — i da nam też możliwość uniknięcia nieporozumień przy praktycznym stosowaniu odpowiednich zabiegów. Będziemy już teraz wiedzieli, że, przeprowadzając porównania

między przeszłością a teraźniejszością, budzimy wprawdzie w psychice młodzieży emocje zainteresowania, ale przez to nie przeprowadzamy jeszcze aktualizacji emocjonującej w myśl wymagań wychowawczych naszej reformy szkolnej. Z drugiej strony, przeskakując od treści przedmiotu nauczania, bez wyprzedzającego dydaktycznego jej ujęcia, wprost do tematów aktualnych, aby czysto zewnętrznym sposobem, bez należycie przygotowanego psychicznego podłoża, wykorzystać je wychowawczo, — stwarzamy sztuczną i wychowawczo niebezpieczną sytuację, przy której odrodzony werbalizm, chociażby emocjonujący a czasami i sugestywny, zajmie miejsce głębszych, prawdziwych wpływów wychowawczych. Tylko więc uwzględnienie w równej mierze obydwu momentów aktualizacji w ich logicznym stosunku środka do celu i w ich świadomie kierowanej psychicznej łączności od intelektualnej apercepcji do emocjonalnej postawy — da nam możliwość dojścia do pożądaných wyników.

Uważamy przytem, że dydaktycznie odpowiednio przygotowany grunt jest nietylko gwarancją dobrych wyników przy wychowywaniu młodzieży, ale już sam przez się, bez użycia specjalnych zabiegów wychowawczych, bez jakichkolwiek zewnętrznych chwytów — sua sponte — wydaje ze siebie pożądane efekty wychowawcze. Rzeczywiście to, co człowiek dokładnie poznał i sobie przyswoił, to się przedostaje także do emocjonalnego podłoża jego psychiki i wsiąka w nią poprzez pory tego regulatora wszelkiego rodzaju wrażeń, jakim jest intelekt. Wtedy zdobyta treść zlewa się z emocjonalnem podłożem i staje się sama też bodźcem emocjonalnym. Szczególnie można to zauważyć u młodzieży, u której nie skostniał jeszcze odbiornik intelektualny i u której łatwiej dojść do jej emocjonalnych podkładów. Tak też, widocznie, myślał Sokrates — i dlatego też był on przekonany, że właśnie należyte nauczanie tworzy dobrych ludzi; dlatego też i dla niego dydaktyka była dobrym środkiem wychowawczym. Nasza epoka zwalcza, być może, Sokratesa intelektualistę, lecz apeluje do Sokratesa pedagoga. Hasło wychowującego nauczania jest hasłem sokratycznym. Różnica między nami a mędrceńskim jest tylko ta, że my stosujemy to hasło nie do ludzi wogóle, lecz do młodzieży szkolnej, świadomi tej różnicy, która dzieli psychicznie dzieci, młodzież szkolną od dorosłych.

A właśnie wiek młodzieży jest pod tym względem, który nas interesuje, właściwym wiekiem sokratycznym. Gdyż, kto tak głęboko i tak gorąco wierzy w to, co poznał i co zrozumiał, jak młodzież? Kto tak łączy nierozzerwalnymi węzłami poznana prawdę z najwyższą emfazą, jak młodzież? Kto tak cierpi, tak kocha i nienawidzi właśnie przez poznanie, jak młodzież? I czy nie u niej to poznanie prawdy — jak często pseudo-prawdy — wywołuje paroksyzm jej czynnej postawy? Szukać daleko przykładów nie trzeba, nie trudno znaleźć je wszędzie w naszych czasach. Dlatego już sama przez się aktualizacja dydaktyczna staje się czynnikiem wychowawczym w rękach odpowiednio nastawionego pedagoga, mającego zawsze przed oczyma swe ostateczne zadanie, — i wtedy odrębne zabiegi emocjonujące są zbyteczne.

Nauczanie więc samo przez się może zawierać w sobie bodźce emocjonujące i wtedy z niego samorzutnie wypłynie poprzez przewody aktualizacji poznawczej to, co nazwaliśmy aktualizacją emocjonującą w interesach Państwa i społeczeństwa. Musi tylko u uczącego istnieć wola i nastawienie w kierunku ostatecznych celów jego wychowawczego zadania, musi przed nim zawsze świecić jego naczelne hasło wychowawcze, o którym mówiliśmy na początku. Wtedy bez zewnętrzznego naprężenia i bez sztucznych zabiegów i wysiłków zadanie będzie spełnione. Emocjonująca aktualizacja nie jest dlatego właściwie wogóle zabiegiem, a raczej tylko hasłem dla uczącego. Istnieją, oczywiście, osobne emocjonujące zabiegi wychowawcze, które mogą się okazać bardzo wydajnymi, — i nasza reforma szkolna słusznie przypisuje im wielkie znaczenie. Ale tam, gdzie mowa jest o nauczaniu i aktualizacji, tam czynnikiem emocjonującym może być tylko sam uczący, pracujący w promieniach hasła wychowawczego. Należytemi i najbardziej odpowiednimi zabiegami w tym celu będą tylko zabiegi aktualizacji dydaktycznej.

Jeżeli poświęciliśmy tyle czasu specjalnemu omówieniu kwestji aktualizacji emocjonującej, to uczyniliśmy to przede wszystkim dlatego, że nauczanie w perypetjach swego rozwoju zbyt daleko odeszło od ostatecznych swych celów, które ta aktualizacja powinna znowu nam przybliżyć. Poza tem, chcieliśmy właśnie oddzielić cele, które powinny przyświecać uczącym, od zabiegów, które oni mają stosować. Dlatego też

doszliśmy do wniosku, że, gdzie w związku z emocjonującą aktualizacją jest mowa o zabiegach, tam świadomość omówionego hasła, przekształcona w wewnątrz, stale działający bodziec, zastępuje wszelkie zewnętrzne środki. Osobisty takt i poczucie miary da każdemu dostateczne pole dla uzewnętrzniania swego nastawienia wychowawczego na gruncie dydaktycznie dostatecznie przygotowanym.

Być aktualnym przy nauczaniu znaczy więc jednocześnie wyświeślać materiał nauki za pośrednictwem teraźniejszości i na tymże materiale pogłębiać stosunek do tej teraźniejszości, jakoś intymniej dać ją odczuć, zagrześć do jej potrzeb i do jej powołania — i przez to postawić młodzież na jej straży i zaprząć do czynnej dla niej służby. Takie aktualizowanie jest zarówno pouczające jak i emocjonujące — i dlatego tworzy ono pewną jedność dydaktyczno-wychowawczą. Tylko potrzeby orientacyjne, potrzeba dokładniejszej analizy elementów, bez czego utrudnione byłoby zrozumienie istoty aktualizacji, zmusiło nas do rozdarcia tej naturalnej jedności, do złożenia i przy tej sposobności nieuniknionej ofiary Djonizuszowej.

WYMOGI KONSTRUKCYJNE OD CZYTANKI ŁACIŃSKIEJ

dla klasy I-szej gimnazjów ogólnokształcących.

napisał

MIKOŁAJ KASZYCZKO

Nowe programy spowodowały potrzebę napisania nowych podręczników również do nauki języka łacińskiego. Zbyt krótki przeciąg czasu nie pozwolił ani na większą ilość współza-
wodników ani na dzieła doskonałe.

Dwa pojawiły się podręczniki: Tadeusza Marjana Lewickiego „*Primitiae Latinae*“ i Kowalskiego-Goliasa „*Puer Romanus*“.

Pierwszy, jako twór doświadczonego w tym kierunku autora, byłby jedynie książką polecenia godną, gdyby w myśl programu zawierał także wypisy polskie z zakresu kultury Greków i Rzymian. Ma bowiem wszystkie zalety dobrego podręcznika a tylko nieliczne wady jak: treść mało aktualną i przeładowanie mitologią (12 ustępów na 37).

Pozostaje więc do powiedzenia słów kilka o drugim podręczniku tj. pp. Kowalskiego i Goliasa, który, jako naogół czyniący zadość wymaganiom programu, może wchodzić w rachubę.

Żeby podręcznik szkolny do nauki języka łacińskiego mógł obecnie spełnić należycie swoje zadanie, powinien: 1) być ułożony metodycznie, 2) być łatwy, 3) zawierać tyle materiału, żeby objętością swą nie przerażał uczącego i nie odstraszał ucznia, 4) doborem materiału zachęcać do pracy, 5) swym wyglądem czynić miłe wrażenie.

Zobaczmy, czy i w jakim stopniu podręcznik p.t. „*Puer Romanus*“ czyni postawionym wyżej postulatami zadość.

Po pierwsze, czy jest metodycznie ułożony?

Nie ulega wątpliwości, że autorzy mieli w tym względzie jak najlepsze intencje, świadczy o tem choćby sam indeks na początku książki; lecz pomysłu w sposób całkowicie metodyczny nie udało im się przeprowadzić. Podręcznik bowiem tego rodzaju powinien tak mieć dobrane zdania, żeby na ich podstawie drogą indukcji można było ułożyć całkowity paradygmat czy deklinacji czy danego czasu. Ale jeden warunek,

żeby się to działo w obrębie jednego możliwie ustępu, ewentualnie dwóch, lecz w jakimś logicznym porządku tj. aby jeden ustęp zawierał przykłady na całą liczbę pojedynczą jakiejś deklinacji a drugi na całą liczbę mnogą. Tymczasem nasi autorzy poszli całkiem inną drogą, poszli po linii najmniejszego oporu; wymaganą przez program na tym stopniu naukę języka poświęcili treści — a przecież według programu główną uwagę należy poświęcić gruntownemu opanowaniu wiadomości z gramatyki zwłaszcza z morfologii. Nierzadko się u nich zdarza, że paradygmat jednej deklinacji lub jednego czasu rozdarty jest w tak niemiłosierny sposób, że poszczególne jego części szukać należy aż w 4 ustępach i to tak porozrzucanych, że np. w ustępie X będzie dat. plur., w ust. Y dat. sing., w ust. Z genet. sing. itd., iż cały paradygmat otrzymałoby się dopiero po 4 dniach. Niepotrzebne rozkawałkowanie, niepotrzebna strata czasu. Ale to nie wszystko, bo z niektórych paradygmatów zostały się zaledwie strzępy; nie pozostaje więc nic innego nauczycielowi jak zgóry napisać potrzebny wzór i zadanie ułatwione. Niemetodyczność podręcznika poprzyjmy przykładami.

Weźmy np. I deklinację; rozciąga się ona na 4 ustępy, podczas gdy można ją było zamknąć w obrębie dwu. Podobnie praesens I konj. rozpiera się w 3 ustępach. Paradygmat zaś zaimka względnego rozbity jest aż na 6 ustępów i mimoto do kompletu brak mu jeszcze bardzo wiele. Na obszarze zaś III deklinacji panuje istny chaos.

Autorzy nie zadali sobie trudu, by przy rzeczownikach IV dekl. zaznaczyć rodzaj przez dodanie odpowiedniej przydawki, stąd z przykładu domui nostrae w XXXIX ust. można wnioskować, że wszystkie rzeczowniki na *us* są feminina.

Nielepiej się rzecz ma z przymiotnikami III dekl. Przy przymiotnikach o 3-ech zakończeniach należało przecież dać przykłady z rzeczownikami na wszystkie 3 rodzaje w nom. sing. a nie jedyny celebre templum w XXVI ust. Przykład felicia certamina w XXVII ust. nie unaocznia, że felix na wszystkie rodzaje ma jednakowe zakończenie. Podobnie potraktowano stopień wyższy przymiotników, zamało uwydatniając jego odmianę rzeczownikową. Zamało też uwypuklono różnice między III konj. samogłoskową a IV konj. w ust. XV, zwłaszcza że inf. praes., który też byłby wielce pomocny,

znajduje się o 14 ustępów dalej. Niektóre ustępy mają za wielkie bogactwo form gramatycznych, np. ustęp X zawiera dokończenie praes. II konj., indic. impf. I i II konj. oraz impf. od *sum*, jak na 1 lekcję to za dużo.

Ugrupowanie materiału nie zawsze jest celowe. Należałoby wcześniej dać całkowitą odmianę zaimka pytajnego, a infinitywy umieścić przy każdej konjugacji z osobna a nie dopiero o jakie 12 ustępów później razem. Przy *voc. III* w ust. V. należało umieścić *fili* a nie dopiero w ust. XXVIII. Również pożądanemby było wyodrębnienie odmiany słowa *sum* a niekumulowanie z innymi konjugacjami a nawet przesunięcie *futurum* od *sum* poza *futura* wszystkich konjugacji. Zdarza się bowiem nierzadko, że ten i ów uczeń, znając *fut. od sum*, przy czasie przyszłym innego czasownika polskie „będę“ tłumaczy oddzielnie przez *ero* np. uczyć się będą — *discent erunt* lub *discere erunt*.

Po drugie: Czy podręcznik jest łatwy? Nie. Bo jest pisany przeważnie stylem sztucznym, przeładowanym zwrotami niejednokrotnie zbyt trudnymi do zapamiętania dla uczniów na tym poziomie jak: *in animo servare* — pamiętać, *litteris mandare* — pisać, *corpus certamini mandare* — puszczać się w zawody, *tempus servare* — zachowywać „tempo“, *corpus e laboribus curare* — wypoczywać po trudach, *domui operam dare* — robić porządki w domu, zajmować się domem itd.

Część polska zaś ma styl ciężki, jałowy a treść skondenzowaną tak, iż wiadomości od ucznia wydobyć można tylko zapomocą pytań, gdyż mu trudno w wielu wypadkach treść uchwycić.

Podręcznik jest za obszerny, bo w porównaniu z książką Lewickiego o przeszło 100 w., co przeliczone na ustępy, daje ich około 12. Przytem niektóre ustępy są za duże i tak naszpikowane gramatyką, że trudno je przerobić na 1 lekcji. W innych są zdania zupełnie zbędne, możnaby je śmiało usunąć, bez najmniejszej szkody dla treści np. w ust. XXVII. od *Marcus* do *narrabat* a zacząć od *Quis est Aesopus?*

Ma też podręcznik inne usterki, jak liczne opuszczenia słów i zwrotów w preparacji, ewentualnie w słowniczku np. „XXI ust. *brak vitam ago*, w prep. XXIV *moneo*, w XXV zaimka wzgl. *qui*, w XXVI *ad vias* — przy ulicach, w XXIX *facile* w znaczeniu przysłówka, w XXXIX *quid agis? quid*

agimus? jak się masz? jak się mamy? w XXXIV brak is, ea, id w prep. a w słowniczku znaczenia „on“ przy is itd. itd.

Są i inne przeoczenia. I tak zdarza się, że autorzy zapominają, że ta czy owa forma jeszcze nie przychodziła a już ją stosują np. w ustępie III stawiają pytania w 3 os. 1. mn., podczas gdy osoba ta przychodzi dopiero w III ust.; w 13 ust. „wśród których“ — inter quos, a przypadek ten jeszcze nie przychodził itd.

Za usterkę uważam też brak numerów danego ustępu przy poszczególnych wyrazach w słowniczku, bo to ułatwia orientację i kontrolę.

Byłoby niesprawiedliwością wobec autorów nie podnieść zalet ich książki. Dbłość o dobór materiału zasługuje na najwyższe uznanie, różnorodność zaś treści nie może nie wzbudzić zainteresowania uczniów, ilość i jakość ilustracji podnosi w wysokim stopniu wartość podręcznika.

Przy nowem wydaniu podręcznika należałoby uwzględnić następujące postulaty: 1) zredukować materiał o $\frac{1}{7}$, co da się uskutecznić przez usunięcie niektórych ustępów, lub ich części, które nic nowego nie wnoszą, ani pod względem treści ani zjawisk gramatycznych, 2) dać wcześniej pełną odmianę zaímka pytajnego, 3) umieścić infinitywy przy każdej konjugacji bezpośrednio, 4) voc. fili umieścić przy mi, 5) dać pełne paradygmaty zarówno rzeczowników, jak i czasowników, rozkładając je co najwyżej na dwa ustępy, 6) wyodrębnić odmianę słowa sum, 7) zrobić porządek z przymiotnikami III dekl. i komparatywem. 8) uzupełnić preparację i słownik, 9) usunąć ciężkie zwroty, 10) dać przydawki przy rzeczownikach III, IV i V dekl. dla zaznaczenia rodzaju, 11) umieścić numery danego ustępu przy poszczególnych słowach w słowniczku, bo to ułatwi orientację i kontrolę.

W myśl zasady: „*Audiatur et altera pars*“ udzielamy głosu Prof. Goliasowi.

REDAKCJA.

W ODPOWIEDZI

Nowy program języka łacińskiego zerwał gruntownie z przeszłością. Okazała się konieczność nowych podręczników, gdyż znakomite podręczniki Lewickiego i Frączkiewicza - Bednarowskiego, które na przestrzeni wielu lat używane, mogły się udoskonalić, obecnie nie odpowiadały pod 5-ciu względami:

1. program inaczej grupował materiał (np. perfectum występuje dopiero w II kl.);
2. zmniejszył ilość godzin, przeznaczonych na naukę łaciny i w następstwie ograniczył materiał;
3. zażądał, aby treść ustępów nie była dowolna, lecz zawierała obrazy z życia i kultury rzymskiej i greckiej;
4. ograniczył ilość słówek do 300 w I kl.;
5. wprowadził nowość bezwzględna, czytanek polską, ilustrującą kulturę starożytną.

Jak zaś powyższe wymagania programu, jakkolwiek bardzo słuszne i uzasadnione postulatami pedagogiki nowoczesnej i dydaktyki, utrudniały wykonanie podręcznika, dowodzi fakt, że z podręczników, opracowanych w czasie normalnym, a przedłożonych Ministerstwu, żaden nie odpowiedział w pierwszym konkursie wymaganiom programu. Pozostał termin bardzo krótki. Wtedy powstał podręcznik *Puer Romanus*, który otrzymał ocenę dodatnią w Komisji Ministerjalnej i spotkał się z przychylną naogół oceną krytyki. Anonimowy krytyk w Przeglądzie Pedagogicznym (r. 1934, str. 162) uznaje łacinę za klasyczną, podręcznik w tematach za urozmaicony, zarzuca zaś mu ciężkość stylu i braki w stronie technicznej (książka powstała w czasie strajku drukarskiego). Profesor Kulisiewicz w sprawozdaniu gimnazjum A. Osuchowskiego w Cieszynie r. 1934 charakteryzuje podręcznik jako dostosowany do programu, podający materiał interesująco, miejscami bardzo oryginalnie. Nakoniec mówi, że „jak niema nic doskonałego na świecie, i podręcznik ten nie jest idealnym”. Omawiając błędy, podkreśla głównie niezupełność paradygmatów. Bardzo życzliwie powitała podręcznik dr. Regina Schächterówna, nie szczędząc mu uwag krytycznych i rad w Kwartalniku Klasycznym, r. 1934, str. 87.

Nikt jednak z krytyków nie podniósł tej ważnej zasługi podręcznika, że jest pierwszą próbą realizowania nowego programu i że ułatwił innym pracę w tym kierunku. Powstał

dalej przed wszelką praktyką, która w zagadnieniach dydaktycznych jest najlepszym doradcą.

Stanowisko pp. Kaszyczki i Rozmarynowicza jest odmienne, niż dotychczasowych krytyków. I jeden i drugi z faktu im znanego i na wstępie rzetelnie podanego (p. Rozmarynowicz pisze „mimo bezsprzecznej dobrej woli, w braku czasu nie mogli“ etc., p. Kaszyczko pisze „zbyt krótki przeciąg czasu nie pozwolił... na dzieło doskonałe“) nie wyciągnęli właściwego wniosku. Co obaj zgodnie z prof. Kulisiwiczem zarzucają, to jest brak pełności paradygmatów w ustępach, nie tłumaczą tego, czy też nie chcieli tłumaczyć brakiem czasu. Jak wiadomo, stworzenie tekstu o wyznaczonej treści przy ograniczonej ilości słówek, zawierającego pełny paradygmat gramatyczny, wymaga przede wszystkim niezliczonej ilości przeróbek. Wiedzą o tem najlepiej autorowie trzech podręczników, świeżo zatwierdzonych, a napisanych po roku praktyki szkolnej i doświadczeniach nad podręcznikiem Puer Romanus.

Prof. Rozmarynowicz oświadcza wprawdzie, że „materiał gramatyczny w ogólności odpowiada wymaganiom programu w nauce morfologii... że podręcznik przedstawia różnorodność i może wzbudzić pewne zainteresowanie“, twierdzi nie podając bliżej szczegółów, że podręcznik nie idzie w parze z wymogami i doskonałością programu. Prof. Kaszyczko, który podkreśla „dbałość o dobór materiału, zasługującą na najwyższe uznanie, różnorodność treści, która nie może nie zainteresować ucznia, ilość i jakość ilustracji“ i przyznaje w przeciwieństwie do prof. Rozmarynowicza, że podręcznik na ogół czyni zadość wymaganiom programu, w całości zajmuje stanowisko, które charakteryzują najlepiej dwa jego określenia „autorowie nie zadali sobie trudu“ i „autorowie poszli po linii najmniejszego oporu“. Czy tak godzi się twierdzić, jeśli krytyk wie, że autorom „zbyt krótki czas“ nie pozwolił na doskonalsze opracowanie? Czy konstataowanie błędów (czy błędy zarzucane wszystkie są błędami, o tem później) łącząc się z takimi uwagami, które są w sprzeczności z twierdzeniem, że był zbyt krótki czas do opracowania, dowodzą obiektywności?

A teraz przejdźmy do najważniejszych zarzutów szczegółowych! Obydwaj krytycy zarzucają podręcznikowi, że paradygmat w nim jest rozdrobniony na kilka ustępów, a często niezupełny i uniemożliwia indukcję. Krytycy mają słuszość zasadniczo, żądając więcej możliwości indukcji. To żądanie

spełnione będzie. Mimoto nie można twierdzić, że autorowie poszli po linii najmniejszego oporu. Pamiętajmy, że przeprowadzenie w 100⁰/₀ indukcji jest niemożliwe. Niech tylko krytycy zajrzą do podręczników autorów, którzy nie stanęli do drugiego konkursu, a więc mieli czas rzecz opracować spokojnie, mieli możliwość skorzystania z cudzych doświadczeń, a przedewszystkiem oprzeć się na wynikach praktyki szkolnej. I tak w podręczniku prof. Sinki np. ustęp 8 ma nauczyć neutrum sing. dekl. II; spotykamy tu tylko acc. sing. Resztę uzupełnimy przez analogję. Zajrzyjmy przykładowo do drugiego podręcznika: ustęp 7 podręcznika dr. Skiminy przeprowadza to samo zjawisko, ale na to, by było 100⁰/₀ indukcji, trzeba 12 form, a jest tylko 6. Podręcznik Auerbacha-Dąbrowskiego traktuje to zjawisko w ustępie 8, ale i tu brak pewnych przypadków. I tak być musi.

Zupełnie zaś myli się prof. Kaszyczko, jeśli twierdzi, że w dwóch ustępach pierwszych można było zamknąć deklinację pierwszą. Lewicki w swoich *Primitiae Latinae* czyni to w trzech ustępach i to nie początkowych, lecz w ustępie III, IV i V. Wykazać zaś, że „w deklinacji III w podręczniku *Puer Romanus* panuje istny chaos“ (Kaszyczko str. 192), krytyk „nie zadał sobie trudu“, wystarczyło mu „pójść po linii najmniejszego oporu“ i rzucić gołosłowne oskarżenie.

„Za mało uwypuklono różnice odmiany rzeczownikowej“ pisze prof. Kaszyczko o komparatywach. Tymczasem partja, traktująca o stopniowaniu, to jest ustępy XXX i XXXI, zawierają formy *pulchriore*, *breviora*, *gratiora*. Porównajmy podręczniki inne. Prof. Sinko nie ma żadnego z tych przypadków żądanych zupełnie słusznie, aby uwypuklić różnice odmiany rzeczownikowej; prof. dr. Skimina podaje trzy charakterystyczne przypadki, a Auerbach-Dąbrowski tyleż samo, co Kowalski-Golias.

„Niektóre ustępy mają za wielkie bagactwo form gramatycznych np. ust. X zawiera dokończenie *praes. II konjug.*, *indic. imperf. I i II konjug.* oraz *imperf. od sum*“ (Kaszyczko str. 193). Zarzut zasługuje na bliższe rozpatrzenie, bo budzi pozory słuszności. Najpierw tu krytyk, aby ułatwić sobie zadanie, przekręca fakt. Ustęp X, jak to każdy może przeczytać na str. V w spisie rzeczy, nie zawiera żadnego dokończenia *praes. II konjug.* Krytyk wybrał sobie ciekawą metodę; skonstatowawszy niepełność paradygmatu, więc np.

brak w ustępie IX jakiejś formy koniugacyjnej, uważa, że jeśli brakująca forma gdzieś później się zjawi, tam też musi być kontynuowanie paradygmatu. Przecież przypuszczamy, że nauczyciel, biorący koniugację II w ustępie IX, brakujące formy uzupełnił analogią do koniugacji I. Gdyby dalej krytyk był się zastanowił, że materiał podany w programie trzeba wyczerpać koniecznie, a następnie fakt drugi, że lekcji w kl. I jest za mało na traktowanie pojedynczych zjawisk w osobnych ustępach, a także, że tworzenie osobnych ustępów ograniczone jest ilością słówek, byłby tego zarzutu nie stawiał.

Ale jak postąpili inni? To także będzie argumentem. Prof. Sinko postąpił zupełnie tak samo. W ustępie XXII dał imperf. od sum i imperf. conjug. II i IV. Przyczem występuje u niego 5 form na potrzebnych 18, aby paradygmat był pełny, podczas gdy Puer Romanus zawiera przykładów 10 na możliwych w najlepszym razie 18 form. Prof. Skimina popełnił w myśl zapatrywań prof. Kaszyczki jeszcze większy błąd, bo w ustępie XIX dał futurum słów esse, posse i słów czterech koniugacji. Oczywiście, że nikt z tego tytułu ani prof. Since ani prof. Skiminie nie będzie robić zarzutu. Chyba prof. Kaszyczko. Czekajmy!

Wśród tak zwanych przeoczeń, jakie zauważył prof. Kaszyczko, wymienia dwa. Pierwsze polega na niezrozumieniu prof. Kaszyczki, gdyż pytanie pod ustępem II (chyba ma być w II a nie w III) jest też tekstem, wprowadzającym nową formę. Drugie przeoczenie: inter quos przychodzi przecież już po ustępie, poświęconym zaimkom względnym, poznanym częściowo indukcyjnie, częściowo dedukcyjnie.

Prof. Kaszyczko pragnie, aby odmianę słowa sum wyodrębnić od koniugacji, co jest z powodów wyżej wymienionych niewskazane i dlatego wszystkie podręczniki łączą sum z koniugacjami względnie przeplatają.

Zgodzić się trzeba z żądaniem recenzentów, aby nowe opracowanie ułatwiło styl, skróciło tekst i skontrolowało preparacje. Już przed ukazaniem się krytyki prof. Kaszyczki zaopatrzone słowniczek w numera w drugiej książce Iuvenis Romanus, zapewne autorowi znanej.

Na tem polemikę zamykamy.

REDAKCJA.

ZAGADNIENIE INDOEUROPEJSKO-SEMICKIE W OSTATNIEM DZIESIĘCIOLECIU

napisał

JAKÓB HANDEL

„Najpiękniejszy sen, jaki może uśmiechnąć się językoznawcy zajętemu cierpliwem rekonstruowaniem w ogólnych zarysach rozwoju historycznego różnych rodzin językowych, to odkrycie i wykazanie jednego źródła“.

Autor¹⁾ tych słów miał widocznie na myśli tak bardzo ponętą, ale dziś przynajmniej jeszcze nierealną i fantastyczną hipotezę swego w każdym razie genialnego rodaka, Alfreda Trombetti, o monogenezie językowej, to znaczy o pokrewieństwie i wspólnem pochodzeniu wszystkich języków i narzeczy kuli ziemskiej. Przechodząc jednak z krainy marzeń w świat rzeczywistości, zadowoliłby się Meriggi rozwiązaniem o wiele skromniejszego zadania, a przynajmniej przyczynieniem się do jego rozwiązania pro parte virili. A choć i ten węzeł śmiało nazwać można prawie gordyjskim, to przecież rozwikłanie jego jest bez porównania łatwiejsze, bo leży ono bądźco bądź w sferze możliwości. Nad rozwiązaniem tego trudnego i zawiłego problemu głowiło się wielu uczonych. By poprzestać tylko na najznakomitszym z nich, wspomnę, że do wyjaśnienia naszego zagadnienia walczył przyczynił się jeszcze w sześćdziesiątych latach ubiegłego stulecia drugi rodak naszego autora, uczony, którego bez przesady nazywano największym językoznawcą Italji, a jednym z największych lingwistów świata.

Zagadnieniem, o które nam chodzi, to kwestja pokrewieństwa języków indoeuropejskich i semickich, uczonym, o którym mowa, to Graziadio Isaia Ascoli, autor kilku prac z tej dziedziny²⁾, a wreszcie zadanie, które sobie jako cel postawił Meriggi, to dorzucenie cegiełki do rozstrzygnięcia problemu indoeuropejsko-semickiego, a zarazem silny i celny cios wy-

¹⁾ Piero Meriggi, *Il problema della parentela dell' indoeuropeo col semitico*, *Festschrift Meinhof*, 1926, s. 416—424.

²⁾ Del nesso ario-semitico, Lettera al prof. A. Kuhn, Milano 1864. — Lettera secunda al prof. Fr. Bopp, Milano 1864. — *Studj ario-semitici*, Lombardo 1867.

mierzony w barjerę dzielącą te dwie wielkie i najlepiej zbada-
dane rodziny języków. Barjerę tę po wspomnianym właśnie
Ascolim oraz po współczesnych mu badaczach: Raumerze³⁾,
Nöldechenie⁴⁾ i innych językoznawcach działających w dru-
giej połowie XIX wieku, mocno podważył w najnowszych już
czasach, w XX stuleciu, uczony duński, Herman Möller⁵⁾.
Mimo to wielu, może nawet większość lingwistów uważa ją
wciąż jeszcze za mur chiński, nie mówiąc o takich uczonych
i pseudouczonych, którzy traktują nasz problem za rodzaj
'tabu', za 'noli me tangere'.

Jedni więc sądzą, że jeżeli języki indoeuropejskie i se-
mickie pozostawały nawet kiedyś w bliższych stosunkach lub
wyszły ongiś z wspólnego źródła, to owa zamierzchła epoka
praehistoryczna nie mogła chyba pozostawić widocznych śla-
dów w językach historycznej doby⁶⁾. Inni znów mniemają,
że przy obecnym stanie naszej wiedzy tak o jednej, jak i o dru-
giej rodzinie językowej, wszelkie wysiłki zdążające do rekon-
strukcji pierwotnego języka wspólnego tj. prajęzyka indoeu-
ropejsko-semickiego, muszą pozostać bezskutecznymi⁷⁾.

Z zarzutami tak jednych, jak i drugich rozprawił się Møl-
ler w swojej drugiej publikacji⁸⁾, a także referent starał się
zbić te argumenty w artykule omawiającym ówczesny stan
badań nad naszym zagadnieniem⁹⁾. Nietrudno też obalić daw-

³⁾ Rudolf von Raumer, *Gesammelte sprachwissenschaftliche Schriften*, 1863, s. 463—593. — *Untersuchungen über die Verwandtschaft der semitischen und indo-europäischen Sprachen*, Frankfurt n./M. 1863. 1867. 1868. 1872. 1874.

⁴⁾ Ernst Nöldechen, *Semitische Glossen zu Fick und Curtius*, Magdeburg 1877.

⁵⁾ *Semitisch und Indogermanisch I*, Kopenhaga 1906. — *Indogermanisch-semitisches Wörterbuch*, Getynga 1911. — *Die semitisch-vorindogermanischen laryngalen Konsonanten*, Kopenhaga 1917.

⁶⁾ Por. Brockelmann, *Sem. Sprachwissenschaft*² (1916) s. 19: „Wenn sie (Semiten und Indogermanen) wirklich einmal in näheren Beziehungen zueinander gestanden haben, so liegen diese jedenfalls so weit zurück, daß sie in der Sprache keine sicher nachweisbaren Spuren mehr zurücklassen konnten“.

⁷⁾ Por. np. Lidzbarski w *Zeitschrift für deutsche Philologie* XLII, 120 n.

⁸⁾ *Idg.-sem. Wörterbuch*, str. III nn.

⁹⁾ Handel, *O pokrewieństwie języków indoeuropejskich i semickich*, *Eos* XVIII (1912) s. 31 nn.

niejszą opinię pokutującą jeszcze tu i ówdzie, a streszczającą się w twierdzeniu, jakoby struktura języków indoeuropejskich a semickich była tak zasadniczo różna, iż zdaje się rzekomo odzwierciedlać dwie zgoła odmienne, obce sobie mentalności. Tę tezę reprezentowaną głównie przez Renana¹⁰⁾, a zwalczaną już przez Delitzscha¹¹⁾, zbija skutecznie Meriggi przy pomocy bardzo prostej, ale niemniej trafnej argumentacji. Powiada on mianowicie, że kto miał do czynienia z dwiema rodzinami językowymi o naprawdę fundamentalnie różnej budowie, jak np. języki bantyjskie, a języki indonezyjskie, albo np. chińszczyzna, a języki sudańskie, a potem zwrócił się od tamtych języków do naszych dwu gałęzi języków, do chamiczko-semickiej i indoeuropejskiej, wówczas bezpośrednie wrażenie, jakie musi odnieść, jest takie, że te dwie grupy językowe posługują się nie tylko podobnemi, nie tylko takimi samemi, lecz wręcz temi samemi środkami ekspresji, innemi słowami, że obie są pod tym względem wprost identyczne, niekiedy aż do szczegółów.

Otóż chcąc rozwiązać nasz problem, trzeba przedewszystkiem wykazać, że środki ekspresji zwłaszcza morfologiczne i składniowe są w rzeczywistości, nie tylko na pierwszy rzut oka, jednakowe w językach semickich i indoeuropejskich. Natomiast zrównania etymologiczne i podobieństwa leksykalne nie są zdaniem Meriggiego dla naszego celu miarodajne, wobec czego schodzą na dalszy plan. Wszak znana jest rzecz, jak nie do poznania zmienia się często słownictwo jednego języka pod wpływem zapasu wyrazów języka drugiego. Świadczą o tem np. takie języki, jak armeński (ormiański) lub albański. A przecież pamiętać należy, że w naszym wypadku nie na stulecia, lecz na całe tysiąclecia liczy się czas, który minął od rozszczępienia się naszych dwu wielkich gałęzi języków, o ile przyjmujemy, że stanowiły one kiedyś wspólnotę genealogiczną. Zresztą odnosić się może ten domniemany fakt rozszczępienia się do epoki, dla której tylko w niedostatecznej mierze, i to oczywiście jedynie drogą wątpliwych — jak każda hipoteza — hipotez jesteśmy w możności jako tako zrekon-

¹⁰⁾ *Histoire des langues semitiques*¹, s. 444 nn.

¹¹⁾ *Studien über indogermanisch-semitische Wurzelverwandschaft*, Lipsk 1873, s. 17 nn.

struować stan obu prajęzyków: indoeuropejskiego i (chamicko-) semickiego, albo powiedzmy raczej, języka protosemickiego i protoindoeuropejskiego. A wkońcu jakichto zmian i przeobrażeń etnicznych musimy się domyślić w ciągu owych tysiącleci, jeżeli weźmiemy pod uwagę doniosłe i istotne zmiany, jakie zaszły w dobie mniej lub więcej historycznej.

Natomiast w przeciwieństwie do tego stanu rzeczy, struktura języka, jego morfologia i składnia ani nawet w przybliżeniu nie ulegają tak radykalnym przemianom, jak materiał leksykalny. Toteż gdy chodzi o pokrewieństwo języków, zdaniem Meriggiego każde podobieństwo syntaktyczne więcej znaczy, aniżeli setka zrównań leksykalnych. Takie zapatrywanie nie jest zresztą nowe, wypowiedział podobną myśl jeszcze na kilka lat przed wystąpieniem Möllera znakomity językoznawca również duński, Holger Pedersen. Posłuchajmy zresztą co mówi ten uczony¹²⁾: „Przy wykazywaniu pokrewieństwa języków nostratycznych¹³⁾ nie tylko muszą pozostać na uboczu wszelkie etymologie pierwiatków, lecz wogóle nie należy starać się o gromadzenie liczego materiału. Raczej trzeba by ograniczyć się do racjonalnej obserwacji szeregu zaimków, negacyj, po części także liczebników, które możemy śledzić w szeregu gałęzi językowych“.

Istnieje jednak różnica między stanowiskiem Pedersena a Meriggiego. Polega ona na tem, że o ile pierwszy z nich bierze pod uwagę obok elementów morfologicznych, także leksykalne, o tyle drugi uwzględnia wyłącznie fakta morfologiczne i syntaktyczne. Pozatem Meriggi ogranicza swoje zadanie (zgodnie naogół z Möllerem) do języków indoeuropejskich i semickich (semicko-chamickich), pomijając nawet język likijski, który Möller¹⁴⁾ uważa za ogniwo pośrednie między grupą indoeuropejską a semicką. Co się tyczy metody również zgodnie z Möllerem uznaje Meriggi za podstawę wszelkiego porównywania lingwistycznego jedynie szereg ściśle określonych praw fonetycznych do których, jak wiadomo, dojść można tylko drogą zestawień etymologicznych. Zazna-

¹²⁾ ZDMG LVII (1903) s. 560 nn.

¹³⁾ To znaczy tyle, co 'swojskich'. Zalicza do nich prócz indoeuropejskich i chamicko-semickich z pewnem wahaniem m. i. także języki uralsko-altajskie.

¹⁴⁾ *Semitisch u. Indogermanisch*, s. XI.

cza on jednak, że do tego celu nie trzeba wcale tylu wspólnych pierwiastków, ile podaje Möller (*embarras de richesse!*). Do ustalenia praw fonetycznych wystarczy jego zdaniem w zupełności około sto zrównań pewnych, zawierających odpowiedniki dźwiękowe obu rodzin językowych. Przy ich pomocy możemy śmiało zabrać się do właściwej pracy, za jaką uważa badanie elementów morfologicznych, wspólnych obu gałęziom języków. Dopiero na tych podwalinach można budować trwałe gmachy pewnych wyników i wysnuwać wnioski rozstrzygające dla naszego problemu.

Rzecz jasna, że do ustalenia praw fonetycznych konieczny jest ścisły dobór materiału porównawczego. Nieodzownym jest tedy przede wszystkim zestawienie odpowiedników wymiany samogłoskowej albo powiedzmy ostrożnie, zmian wokalicznych w semickim z apofonją indoeuropejską. Jakkolwiek bowiem zdaje się nie ulegać wątpliwości, że zachodzi znaczna i wyraźna różnica między rolą samogłosek i spółgłosek oraz ich wzajemnym stosunkiem w językach indoeuropejskich a semickich, jakkolwiek więc, mówiąc konkretnie w semickim systemie dźwiękowym, jest widoczna przewaga, nie liczebna, lecz, że tak powiem, materialna, konsonantyzmu nad wokalizmem, który stanowi tu czynnik raczej formalny, to jednak jest faktem niezaprzeczonym, że apofonja wokaliczna istnieje nie tylko w językach indoeuropejskich, lecz poniekąd przynajmniej także w semickich.

Wiadomo, że w językach semickich właściwe pojęcie wyrazu, jego wartość semantyczna, łączy się ściśle ze spółgłoskami, rola zaś samogłosek ogranicza się do oddawania odcieni pojęcia, jego zabarwienia, względnie kategorii gramatycznych danego wyrazu. Jeżeli jednak semitysta Beer, autor gramatyki hebrajskiej¹⁵⁾ przytacza jako przykład rzekomej kardynalnej różnicy między językami semickimi a indoeuropejskimi wyrazy niemieckie *Last*, *List*, *Lust*, któreto wyrazy mimo identyczności spółgłosek nie są wcale ani etymologicznie spokrewnione ani semologicznie spowinowacane i w których jedynie samogłoski rozstrzygają o ich istotnej treści, to na takie postawienie kwestji mimo oczywistej prawdziwości tego faktu zgodzić się niepodobna. Cytuje on bowiem w przeciw-

¹⁵⁾ *Hebräische Grammatik*, 1915, I. s. 8.

stawieniu do tych wyrazów indoeuropejskich formy semickie *malk*, *milk*, *mulk*, gdzie kompleks spółgłosek *mlk* zawiera w sobie niejako pojęcie *posiadania*, *panowania*, a samogłoski służą tylko do wyrażania bliżej określonej funkcji. Otóż te przykłady właściwie niczego nie dowodzą, gdyż wystarczy zamiast przytoczonych wyrazów niemieckich dobrać inne przykłady, choćby przypadkowo równobrzmiące z semickimi wyrazy lub raczej formy również niemieckie *melken*, *milk!* (obok *melke!*), *gemolken*, a już sprawa w zupełnie odmiennem przedstawia się świetle. Wszak i tu pojęcie *dojenia* (łac. *mulgere*, gr. ἀ-μέλω, pols. *mleko*) tkwi niejako w 'trikonsonantycznym' pierwiastku, wszak i tu w języku indoeuropejskim zachodzi taki sam stosunek, między wokalizmem a konsonantyzmem, co w przytoczonych przykładach semickich. Niema tu zatem żadnej dysharmonji ani różnicy między rolą spółgłosek i samogłosek w obu grupach językowych, lecz owszem zachodzi między nimi zupełna zgodność i harmonja pod tym względem. Nie trzeba podkreślać, że ten przykład nie jest bynajmniej odosobniony ani nie ogranicza się do języka niemieckiego. Widzimy więc to samo albo coś podobnego np. w niem. *werfen*, *warf*, *geworfen*, *Wurf* itd., albo np. w gr. τρέπω, τρώω, ἔτραπον, albo w pols. *biore*, *bierzesz*, *zabór*, jednym słowem, we wszystkich wypadkach, w których jest bądź pierwotna, bezpośrednio z prajęzyka odziedziczona, ogólno-indoeuropejska, bądź swoista, pochodna na gruncie danego języka lub danej gałęzi językowej samodzielnie wytworzona, ale niejako na wzorze indoeuropejskim oparta, apofonja wokaliczna.

Nasuwa się tylko pytanie, jak wytłumaczyć bądźco bądź znaczną, a nawet dużą różnicę między apofonją indoeuropejską a semicką, o ile przyjmujemy, że obie z jednej wyszły kolebki. Otóż różnica między historycznym typem semickim a takimże typem indoeuropejskim tłumaczy się tem, że typ indoeuropejski ulegał ewolucji, rozwijał się dalej w danym kierunku, natomiast semicki okazał się konserwatywniejszym, to znaczy, że tu zachował się niejako skostniały, pierwotny system wymiany samogłoskowej. Zatem już na swoistym gruncie indoeuropejskim stała się apofonja ważną cechą formalną i jako taka była ona produktywnym czynnikiem względnie środkiem słowotwórczym¹⁶⁾.

¹⁶⁾ Por. Brugmann, *Grundriss*² II, 2 § 16, s. 31.

Zapratrywanie, według którego zmiany wokaliczne mają inną funkcję w językach semickich, a inną w indoeuropejskich, nie wytrzymuje krytyki, przeczą mu bowiem choćby tak elementarne przykłady, jak wyżej przytoczone. Trudno może pójść ślepo i bez zastrzeżeń za Möllerem, który usiłuje porównać systemy akcentowania oraz wymiany wokalicznej w obu rodzinach językowych i stara się znaleźć dokładne pod temi względami odpowiedniki nawet w szczegółach. Te próby opierają się na zbyt kruchych podstawach. Jeżeli bowiem przyjmiemy nawet, że zaczątki czy zarodki apofonji istniały już w epoce indoeuropejsko-semickiej, to z tej hipotezy nie wynika jeszcze bynajmniej, że ten pierwotny system zmian wokalicznych był już zupełnie dojrzały i ustalony przed rozszczepieniem się obu gałęzi językowych względnie ich prajęzyków. Przeciwnie takiemu mniemaniu zdaje się kłamać widoczna i niewątpliwa różnica istniejąca między obydwojema systemami już w najstarszych formach czy wyrazach, jakie możemy zrekonstruować.

Największą trudnością w przyjęciu bliższego związku między językami indoeuropejskimi i semickimi stanowić ma rzekomo pierwotny tzw. trilateralizm albo raczej trikonsonantyzm pierwiastków (stąd też termin 'triradykalizm') w językach semickich w przeciwieństwie do monosylabarnych, a więc z reguły bikonsonantycznych rdzeni indoeuropejskich. Otóż trudność ta przy bliższej obserwacji okazuje się pozorną. Polega ona bowiem na pewnym nieporozumieniu, na dwuznacznym używaniu wyrazu 'pierwiastek', mianowicie na identyfikowaniu semickich pierwiastków z tematami, rzeczywiście przeważnie trójspółgłoskowymi, które jednak naogół dają się sprowadzić do dwuspółgłoskowych pierwiastków, niejako do prapierwiastków, że tak powiem, atomów morfologicznych. Z drugiej zaś strony wiadomo, że w gramatyce indoeuropejskiej wprowadzono w miejsce pierwiastków (specjalnie dla ilustracji zjawiska apofonji) pojęcie tzw. *baz* czyli podstaw, wśród których obok jednozłoskowych istnieją także dwuzłoskowe, często również trikonsonantyczne, jak np. **teres*, **vereg* itp.

Najpewniejszym tedy materiałem porównawczym będą pierwiastki, które zarówno w językach indoeuropejskich, jakoteż w semickich, mają po trzy spółgłoski, a więc np. *bhlgl*,

bhr̥g, *bhr̥s*, *dmb* itd., przyczem za spółgłoski mamy prawo uważać także *l̥* oraz *μ* czyli właściwie *j* i *v*. Zatem trikonsonantycznymi pierwiastkami będą też rdzenie typu indoeuropejskiego **bheǵdh-*, albo sem. **mūt*.

Jako drugą serję zrównań indoeuropejsko-semickich należy zestawić pierwiastki mające dwie spółgłoski. Są one wprawdzie bezsprzecznie liczniejsze w indoeuropejszczyźnie, lecz nie brak ich także na gruncie semickim. Ten fakt każe nam przyjąć, że system triliteralny, jaki mamy w językach semickich doby historycznej, jest dopiero wynikiem późniejszego rozwoju stanu pierwotnego. Przyznają to nawet tacy semityści, jak Lidzbarski¹⁷⁾ i Nöldeke¹⁸⁾, których nikt chyba nie będzie posądzał o zbytne sympatje dla hipotezy Möllera.

Przyjmując zaś taki stan rzeczy dla semickiego, temsamem czynimy już koncesję dla teorii indoeuropejsko-semickiej, tudzież znaczny krok naprzód w zbliżeniu tych dwu rodzin językowych. Ale materiał zebrany z tych dwu seryj pierwiastków byłby jeszcze zbyt nikły i niewystarczający dla wykazania i ustalenia odpowiedników fonetycznych między obiema rodzinami językowymi. Wobec tego należy uwzględnić i zestawić trzecią serję pierwiastków, mianowicie takich, które mają wspólne tylko dwie pierwsze spółgłoski podczas gdy trzecia z rzędu jest niejako ruchoma, zmienna lub też brak jej zupełnie. Ta trzecia spółgłoska nosi konwencjonalną nazwę określnika czyli determinatywu pierwiastka. Termin ten znany jest z języków indoeuropejskich, z takich przykładów jak *trem* (*tremo*), *trep* (*trepidus*), *tres* (*trzęsę*, st. ind. *trasati*) itp. Tu należy w dziedzinie semickiej np. rdzeń pierwotny czyli prapierwiastek *pr* o zasadniczym znaczeniu *rozdzielać*, *rozkładać*, *rozłamywać*, *rozrywać*. Występuje on rozmaicie zmodyfikowany za pośrednictwem różnych określników, a więc: *pr-d*,

¹⁷⁾ Por. *Zeitschrift für deutsche Philologie* XLII, s. 120 n.: „Schon vor der Trennung der uns bekannten semitischen Völker war das Semitische triliteral ausgebildet. Dies kann aber nur ein sekundärer Zustand sein, durch eine weitgehende, straffe Analogiebildung durchgeführt“.

¹⁸⁾ Por. *Neue Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft* (Straßburg 1910) s. 109: „In den semitischen Sprachen glaube ich noch immer eine Anzahl von zweiradikaligen Substantiven zu finden, diese... stammen m. E. aus einer Zeit, in der die Triliteralität noch nicht so weit zur Herrschaft gelangt war, wie wir sie jetzt sehen“.

pr-z, pr-t, pr-k, pr-m, pr-s itd. Mamy więc — dodając od siebie — jeszcze jeden ważny dowód podobieństwa indoeuropejsko-semickiego, tym razem odnoszącego się do identycznej budowy pierwiastków.

W ten sposób więc dochodzimy do większej ilości wspólnych rdzeni i dzięki temu mógł Möller zebrać obszerny materiał porównawczy zestawiony w *Słowniku indoeuropejsko-semickim*.

Po ustaleniu odpowiedników fonetycznych między obiema rodzinami językowymi, należy z kolei przystąpić do porównywania elementów morfologicznych. Niektóre z nich, wspólne obydwu grupom języków zestawili i omówili już Ascoli¹⁹⁾ i Möller²⁰⁾. Meriggi od siebie zwraca uwagę na prawie że identyczność sufiksów *i.-e.- ijo-* a sem. *-ij (-ijo-: -ij)* i to nie tylko identyczność formalną, lecz także, co ważniejsza może, identyczność funkcji morfologicznej. Oba bowiem sufiksy służą do urabiania przymiotników i to przede wszystkim od rzeczowników²¹⁾.

Bardzo ważnym elementem morfologicznym jest w językach semickich sufiks *-t*, który w epoce historycznej tych języków służy przede wszystkim jako końcówka rodzaju żeńskiego. Co się tyczy funkcji pierwotnej tego sufiksu, Brockelmann uważa go (z pewnem wahaniem) za element wskazujący, demonstratywny. Wprawdzie napróżno szukalibyśmy w językach indoeuropejskich podobnego sufiksu o tejsamej funkcji. Jednak zdaje się, że zostawił on w indoeuropejszczyźnie przynajmniej pewne ślady²²⁾. Zresztą nie zapominajmy

¹⁹⁾ Por. *Del. nesso ariosemitico*, s. 7 nn.

²⁰⁾ Por. *Wörterbuch*, s. XII nn.

²¹⁾ Por. dla semickiego Brockelmann, *Grundriss* I, § 220 a, s. 397: „Die Zugehörigkeit zunächst zu einer menschlichen Gesellschaft, einem Stamme, Volke oder einer Stadt, im späteren, mehr abstrakten Sprachgebrauch die Zugehörigkeit zu Dingen und selbst zu Begriffen im allgemeinen, bezeichnen die Endungen *āj* und *ij*... während im Hebräischen und Arabischen *ij* allein durchgedrungen ist“. O ile zaś chodzi o języki indoeuropejskie, przytoczę zdanie Brugmanna (*Grundriss*. II, 1 § 116): „Die Bedeutungsbeziehung zwischen der *(i)jo-* Form und dem zugrunde liegendem Substantivum kann... sehr verschieden sein. Hier mögen zwei Gebrauchsweisen hervorgehoben sein: Der... hervortretende Gebrauch zur Bezeichnung der Abstammung von Jemandem...“.

²²⁾ Por. Möller, *Wörterbuch*, s. XIV: „Das movierte Feminina bildende *t-* (> idg. *d-*) hat im Idg. nur geringe Spuren hinterlassen,

o tem, że wśród najczęstszych i najważniejszych sufiksów indoeuropejskich znajduje się właśnie element *-t-* (w połączeniu z różnemi samogłoskami, a więc jako *-tu-*, *-ti-*, *-ta-*). Służy on przeważnie do tworzenia rzeczowników abstrakcyjnych, które, — o ile kończą się na *-ti-*, — są prawie wyłącznie rodzaju żeńskiego²³). Także i końcówki imiesłowu biernego: **-tos*, **-tā*, **-tom* można sprowadzić do sufiksu *-t-*. Już w jego pierwotnem znaczeniu, jeszcze w ewentualnej wspólnotie indoeuropejsko-semickiej musiał tedy tkwić niejako zarodek, z którego rozwinęły się te mniej lub więcej różniące się od siebie funkcje występujące w dobie historycznej w obydwu rodzinach językowych.

Nader ważna wskazówka mogąca służyć do wykrycia śladów pierwotnego znaczenia tego elementu zawarta jest w niektórych zaimkach indoeuropejskich, mających w liczbie pojedynczej rodzaju nijakiego sufiks *-t*, którego identyczność z semickiem *-t*, charakterystycznym dla rodzaju żeńskiego, podkreślał już Ascoli²⁴). Równowartość fonetyczna *sem. -t = i.-e. -t* nie koliduje bynajmniej z prawem Möllera, gdyż spółgłoska ta nie powinna być traktowana jako będąca w śródgłosie, lecz jako znajdująca się w nagłosie sufiksu uważanego za odrębny, osobny wyraz²⁵).

Istnieje jeszcze jedna funkcja semickiego *-t-*, dla której znajdujemy odpowiednik w językach indoeuropejskich. Znaną jest bowiem rzeczą, że abstrakta żeńskie z sufiksami *-ti-*, *-ta-* itd. mogą występować jako konkreta, mianowicie jako konkretne rzeczowniki zbiorowe, kolektywne, np. *iuventus Romana = iuvenes Romani*. Otóż w świetle tego faktu nabiera osob-

-ed- (= semit. *-at-*) vielleicht in *albhed-* (ags. *elfetu*) 'Schwan', *-ū-* (= semit. *-t-*) in Tieftonbildungen in gr. *ῥοφιδ-*."

²³) Por. Brugmann, j. w. § 318: „Wo nichts anderes angegeben ist, sind die im folgenden angeführten Substantiva Feminina“.

²⁴) j. w. str. 11 n.: „...il femminile semitico è realmente il neutro degli Āry... Ora questo (*a*)t semitico è identico all' (*a*)t che vedemmo formare, nella primitiva declinazione āria, il neutro, il genere inferiore (*anyat*, *kat*, *tat*, *yat*)...“

²⁵) Por. Möller, *Semitisch u. Idg.* § 37, 2 s. 50: „Im Verbalsuffix der 2. Person ist das ursprüngliche *t* (semit. in Präfix und Suffix *t*) idg. nicht als im Inlaut stehend zu *d* geworden sondern als, zu der Zeit, wo inlautendes *t* > *d* ward, im Anlaut des fürs Sprachgefühl noch selbständigen Wörtchens stehend, teils *t* geblieben, teils > *th*“.

liwego znaczenia inny ciekawy fakt, że sufiks *-t-* jest słowotwórczy dla semickich rzeczowników kolektywnych również w funkcji liczby mnogiej. Stwierdza to niedwuznacznie gramatyka języków semickich²⁶).

Innem ważnem i interesującym zjawiskiem językowym, które da się sprowadzić do wspólnego mianownika indoeuropejsko-semickiego, jest następujące: Wiadomo, że w językach indoeuropejskich możemy obserwować przejście od liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego rzeczowników zbiorowych do liczby mnogiej rzeczowników nijakich, zakończonych na *-a*. Końcówka *-a* w liczbie mnogiej rodzaju nijakiego np. *jugā*, wed. *yugā*, łac. *iuga* jest identyczna z końcówką mianownika liczby pojedynczej rodzaju żeńskiego *-ā* np. w gr. *φυγή*, łac. *juga*, (przyczem krótkość samogłoski *-a* w łacinie jest w obu wypadkach czemś wtórnem, niepierwotnem). Wyjaśnia nam to napozór dziwne przejście względnie tożsamość końcówek fakt, że tematy męskie na *-o* niekiedy mają obok normalnej liczby mnogiej, także liczbę mnogą na *-ā* (drugorzędnie krótkie *-a*) np. gr. *κόλος*, pl. *κόλα* (obok *κόλοι*), łac. *locus*, pl. *loca*, forma oboczna do *loci*²⁷). Przykłady te świadczą o tem, że formy na *-ā* nie były pierwotnie rzeczownikami zbiorowemi ani w liczbie pojedynczej ani w mnogiej, lecz poprostu były to *collectiva*, które w miarę potrzeby pojmowano bądź jako *singularia* bądź jako *pluralia*. Dokładny odpowiednik do tych przykładów stanowi wyraz polski *liście*, używany zarówno jako *singularis* (*leci liście*), jakoteż jako *pluralis* (*leca liście*). Otóż — co nas tu przedewszystkiem obchodzi — uwagi godnem jest, że i w semickim, mianowicie w arabszczyźnie, traktuje się liczbę mnogą (tzw. wewnętrzną), w obrębie której znajdujemy też cechę żeńską *-t-*, jako formy żeńskie liczby pojedynczej.

Nader doniosłą wspólną kategorią morfologiczną, charakterystyczną dla obu gałęzi językowych stanowi rodzaj gramatyczny. Jest on, jak wiadomo choćby z polszczyzny, ściśle

²⁶) Por. Brockelmann j. w. I, 426: „So dienen zum Ausdruck des Plurals zunächst dieselben Mittel wie für das Femininum... Aber auch das wichtigste Klassenzeichen, die sg. fem. Endung *-at*, kann zur Bildung von Kollektiven verwandt werden“.

²⁷) Por. Brugmann j. w.: „Hier war *-ā* Ausdruck kollektiven Sinnes, und so war auch z. B. **jugā* ursprünglich ein Kollektivum, etwa „das Gejöche“.

związany z inną kategorią morfologiczną, mianowicie z liczbami gramatycznymi. Otóż należy podkreślić, że stan, jaki reprezentują historyczne języki indoeuropejskie ze swymi trzema rodzajami i trzema liczbami (*singularis*, *dualis*, *pluralis*), nie różni się zasadniczo od stanu, jaki przedstawiają historyczne języki semickie z temi samymi trzema liczbami i dwoma rodzajami. Co się tyczy bowiem różnicy co do ilości rodzajów, zachodzi tu tylko podobny stosunek, jaki widzimy w obrębie współczesnych języków indoeuropejskich między dwoma rodzajami istniejącymi w językach romańskich, a stanem rzeczy np. w języku polskim, który ma ich — może należałoby dodać jeszcze — trzy.

Meriggi kończy swoje ciekawe, bystre i naogół przekonujące wywody, podpisując bez zastrzeżeń apel, z którym Möller zwrócił się w swoim czasie pod adresem indoeuropeistyki, by idąc za przykładem językoznawstwa semickiego, które na oścież otwarło drzwi na przyjęcie języków chamickich, porzuciła swoje *'splendid isolation'* i przebiła na razie przynajmniej jedną ścianę, mianowicie tę, która oddziela języki indoeuropejskie od semickich.

Omówiona rozprawa uczonego włoskiego może śmiało uchodzić za poważny krok naprzód zmierzający celowo i konsekwentnie do wyjaśnienia problemu indoeuropejsko-semickiego i do rozwiązywania go w sensie pozytywnym.

O C E N Y I SPRAWOZDANIA

Ulrich Wilcken: Mitteilungen aus der Würzburger Papyrus-sammlung. (Abhdl. der preuss. Akad. d. Wiss. Jahrgang 1933. Phil.-hist. Klasse Nr. 6.). Berlin 1934. Str. 123.

Jakgdyby chcąc się odwdziżyć światu naukowemu za uroczyste uczczenie 70-lecia na monachijskim Zjeździe papirologów 1934, obdarzył go jubilat cenną publikacją, której tytuł podałem w nagłówku.

Może ona być wzorem, jak się powinno wydawać publikacje papi-rusowe.

Jak wszystkie prace Wilckena, tak i tę cechują: właściwa mu niezwykła wytrawność sądu, ogrom erudycji, bystrość orjentowania się w sytuacji, wspaniały dar dywinaacji przy rekonstruowaniu tekstów i świet-ne ich komentowanie. Ostrożność w wypowiedzaniu sądów, wstrzemięż-liwość w stawianiu hipotez i skromność prawdziwego uczonego, naka-zująca mu uchylić czoła wobec ewentualnej opinii bardziej kompetent-nego fachowca sprawiają, że poruszenie ciekawego problemu staje się dla innych uczonych bodźcem do podejścia doń z innego stanowiska i ponownego rozpatrzenia sprawy. Ta skromność również nakazuje mu przyznać się szczerze do dawniej popełnionych omyłek i do nienarzu-cania z tupetem swoich sądów.

Bardzo praktyczną metodę zastosował wydawca przy traktowaniu poszczególnych papi-rusów, zwłaszcza o treści donioślejszej, że daną kwestję omawia we wstępie wyczerpująco tak, iż w komentarzu zostaje miejsce już tylko na drugorzędne szczegóły.

Powstanie zbioru zawdzięcza uniwersytet w Würzburgu wielko-duszności zmarłego już profesora matematyki w tymże uniwersytecie Fryderyka Pryma. Bezpośrednim bodźcem do tego szerokiego giestu stał się wykład Wilckena o badaniach papirologicznych, miany w roku 1900. Miłą więc niespodzianką było, gdy po jakimś czasie prof. Prym oznajmił mu, że zdecydował się przeznaczyć pewną sumę na zakupno papi-rusów dla Würzburga, a zarazem Wilckenowi - powierzył zreali-zowanie sprawy a następnie konserwację papi-rusów. Wedle postano-wienia aktu fundacyjnego miały nabyte papi-rusy stać się własnością uni-wersytetu, a oddane być miały do powszechnego użytku tamtejszej biblijotece uniwersyteckiej. Zgodnie z życzeniem fundatora zakupywano w pierwszej linii papi-rusy greckie; obok nich jednak znalazło się nieco fragmentów demotycznych, koptyckich i arabskich. Greckie papi-rusy sięgają od II w. przed Chr. do epoki arabskiej, a więc obejmują

okres prawie tysiąca lat. W porównaniu z mnóstwem fragmentów, które przedstawiają tylko paleograficzny interes, liczba aktów doniosłych ze względu na treść jest stosunkowo szczupła. Najcenniejszym jest i pozostanie fragment Sositylosa, o którym poinformował Wilcken niebawem po jego nabyciu 1906 w *Hermesie* XLI str. 103 i n. Jest to fragment z IV ks. Sositylosa o czynach Hannibala.

Obecna publikacja obejmuje 3 papiirusy literackie oraz 19 nieliterackich.

Przejdziemy obecnie pokrótce treść poszczególnych mniej ważnych papiirusów, poczem więcej miejsca poświęcimy omówieniu dokumentów, wydanych pod l. 8, 9, 10..

Zpośród tekstów literackich na pierwszy plan wybijają się ekscerpta scholjów do „Fenicjanek“ Eurypidesa, pochodzące z wieku VI. Odcyfrowanie ich okazało się tak trudnem, że wydawca szczerze przyznaje się, iż mało kiedy tak natężył wzrok i tyle stracił czasu jak przy tym tekście, a mimoto jest przekonany, że następni wydawcy będą mieli jeszcze wiele do zrobienia.

Nr. 2 obejmuje fragment traktatu *Περὶ τρώπων* z II w. p. C. a nr. 3 fragment z ksiąg liturgicznych z III w. p. C.

Przystępujemy do tekstów nieliterackich. Nr. 4 — to skarga z powodu zafantowania żelaznego kandelabra wartości 3000 drachm miedzi za rzekomo niezwrócony dług. Szczególne zainteresowanie budzi ten akt przez to, że po raz pierwszy aktywny żołnierz wytacza skargę przeciw koledze wobec urzędnika wojskowego z tytułem: *πρὸς τῇ συντάξει*.

Nr. 5 — to skarga pewnego rybaka, skierowana do stratega. Pewien Egipcjanin z powiatu oksyrynychickiego uzala się, że w nocy jacyś nieznani ludzie wtargnęli do mieszkania przewoźnika rzeczno-go i skradli mu nóż do skrobienia ryb, wartości aż 150 drachm srebrnych (?).

Uwagę zwraca podwójne datowanie dokumentu, mianowicie: 22 rok panowania Kleopatry, „który jest równocześnie 7 rokiem“. Przyczynę tego wyjaśnił już Porphyrius: druga data liczy się od faktu rozciągnięcia panowania Kleopatry na Celesyrję.

Nr. 6 jestto tzw. *συγγραφή ἐξαμάρτυρος*, a dotyczy zwrotu długu. Akt pochodzi z r. 102 a. C. Niejaki Demetrios oświadcza Chajronowi oraz jego żonie i synowi, że zwrot ich pożyczki w wysokości 12 artab pszenicy wraz z 50% otrzymał i zapewnia ich stylem napuszystym, że wobec tego żadnej pretensji mieć nie będzie ani on ani jego rodzina czyto do Chajrona czy Pasiona czy Filumeny; gdyby się ktoś odważył pretensji dochodzić, niech zapłaci mu tytułem kary 20 talentów miedzi, drugie tyle skarbowi państwa.

Na nr. 7 składają się 2 fragmenty, ważne ze względów paleograficznych dla pisma z II w. a. C. Dokumenty: 11—14 dotyczą dzierżawy wzgl. poddzierżawy gruntów gorszej jakości i pastwisk.

Pomijając nr. 15, jako mocno uszkodzony, przechodzimy do ciekawego nr. 16, będącego aktem poręki ze strony pewnego diakona na to, że jakiś chrześcijański prezbiter stawia się przed władzą na termin. Interesującym jest, że rząd uważa za konieczne zabezpieczyć się

przed ewentualną ucieczką prezbitera. Dalej interesującym jest, że diakon, który tej poręki używa, nie umie pisać! (rok 349 p. C!). Tę ostatnią sprawę w odniesieniu do w. IV wyjaśnia Leipold w książce pt. „Schenute von Atripe“ 1903 na str. 26 jak następuje: „Die griechische Sprache war den Kopten, und zwar selbst den Klerikern, im allgemeinen nicht geläufig“.

Charakterystyczną rzeczą jest to, że chrześcijański diakon posługuje się w roku 349 pogańską formułą przysięgi na „genjusza cesarskiego“. Pierwsza czysto chrześcijańska formuła przysięgi pojawia się — wedle Wengera (Sav. Z. XXIII. 257) dopiero w roku 487. Nr. 17 — to skrypt dłużny z 8 stycz. 454, nr. 18 — to tzw. ἐπίσταλμα τοῦ σωματισμοῦ z w. IV. Jest to podanie do władz skarbowych, w którym nowy nabywca gruntu przedstawia wniosek, aby nazwisko dotychczasowego właściciela wymazać a wstawić nazwisko nowego.

W związku z tym papirusem okazało się — co zresztą wykazał już w swej dysertacji Edmund H. Kase (A Papyrus-Roll in the Princeton Collection, Baltimore, Maryland 1933) — że rachubę według indiktionów wprowadzano nie 297 (jak przyjmował O. Seeck) lecz dopiero 312 — jak podało Chronicon paschale.

Nr. 19, który nosi ten sam tytuł, co pap. poprzedni, jest nowem stwierdzeniem faktu, który już dawniej stwierdzili Becker i Bell, że Arabowie, gdzie tylko mogli, zatrzymywali ten zarząd i podatki, który zastali po podboju.

Nr. 20 jest fasją podatkową pewnego chrześcijanina z epoki arabskiej. Niejaki Paulus określa ten dokument jako καταγραφή τῶν συντελουμένων παρ' ἐμοῦ δημοσίων. Takich aktów z epoki przedarabskiej nie znaleźmy; dotąd znane nam były jedynie wykazy podmiotów i przedmiotów podatku. A więc nowość! Szczególnie interesującą jest formuła przysięgi na „Boga wszechmogącego i na pomyślność naszych władców amirów“. A więc kombinacja przysięgi chrześcijańskiej z arabską, gdy chodzi o akt, który idzie do władz.

Kończą ten interesujący zbiorek dwa listy prywatne (oba z II w. p. C.), z których pierwszy cechuje fatalna wprost ortografia.

Obecnie wracamy do pominiętych chwilowo aktów pod l. 8, 9, 10, specjalnie doniosłych ze względu na treść i ze względu na osnutą na nich hipotezę. Owóż nr. 8 — to skarga z roku 158/9 po Chr., wytoczona przed nomarchem. Obywatel miasta Antinoopolis, Aurelius Demetrius, został rano tuż po wyjściu z domu aresztowany przez jeźdźca rz. Turbona i odprowadzony do obozu wojskowego, gdzie go przytrzymano do wieczora. Dnia następnego przesłał Demetrius przez swego syna skargę na ręce nomarcha, urzędującego w Antinoopolis.

Doniosłość powyższego aktu tkwi w roli, jaką odgrywa tzw. νομαρχία τῆς Ἀντινόου. Ernest Kühn w dysertacji pt. Antinoopolis, Lipsk 1913, rozpatrując na str. 143 rolę tego urzędnika, mógł poza tekstem würrzburgskim powołać się na brzmienie pewnego dokumentu z roku 182, który przedrukował Preisigke w SB I 5343. Poza tem specjalnie dla νομαρχία Ἀντινόου przybyły dowody następujące: Flor. I 74, 2, Flor. III 383, Michig. 2922, 9 i 18, Amh. II 101, 1.

W dotychczasowych pracach o Antinoopolis starano się zawsze ustalić, w jakim stosunku pozostawało to miasto, założone 130 przez Hadrijana, do stratega powiatu antinoickiego; także przy wyjaśnianiu tzw. νομάρχης τῆς Ἀντινόου wielką rolę odgrywał jego stosunek do tegoż stratega. Jak daleko szło wyłączenie tego miasta z pod władzy stratega — to było zagadnieniem, wiele omawianem. Wszyscy uczeni wychodzili bez zastrzeżeń z tego założenia, że istniał Ἀντινότης νομός i oczywiście istniał jego strateg. Wszak Claudius Ptolemaeus IV 5, 61 wyraźnie pisze: ἀπὸ δὲ ἀνατολῶν τοῦ ποταμοῦ νομός Ἀρσινοῆτος καὶ μητροπόλις αὐτοῦ Ἀντινόου πόλις.

Obecnie po przetrzawieniu całego materiału doszedł Wilcken do przekonania, że powyższe założenie było błędne, że Hadrian nie utworzył żadnego powiatu antinoickiego ze strategiem na czele, lecz że na wschodnim brzegu powiatu hermopolitańskiego założył tylko tzw. νομαρχία τῆς Ἀντινόου.

„Auf die Gefahr hin“ — pisze Wilcken — daß ich durch neue Funde glatt widerlegt werde, möchte ich doch die Argumente, die mich zu dieser ketzerischen Hypothese geführt haben, zur Nachprüfung kurz mitteilen“.

Już Kühn na str. 138 swej pracy stwierdził, że istnienie powiatu antinoickiego jest poświadczane dopiero w papirusach bizantyńskich z VI wieku. Tenże Kühn na str. 141 stwierdził, że dotąd nie spotkaliśmy w papirusach wzmianki o strategu powiatu antinoickiego. Ale podczas gdy Kühn usiłuje na podstawie Oxy VIII 1100 przez odpowiednią interpretację wykazać istnienie takiego stratega, to Wilcken na podstawie swego uzupełnienia wydobywa z tegoż tekstu pierwszy pozytywny argument, że w ogóle nigdy nie było stratega powiatu antinoickiego. Tym tekstem jest tzw. ἐντολή prefecta Subatianausa Akwili dox strategów Heptanomji oraz powiatu arsinoickiego z roku 206, w której tenże poleca im, aby załączony edykt opublikowali w zwykły sposób w swoich powiatach. Na końcu aktu czytamy: [Πρ]οετίθη ἐν Ἀντινόου πόλ(ε) ὑπὸ Ἀρί... Kühn, przyjmując istnienie powiatu antinoickiego, przypuszczał logicznie, że pod wyrazem: Ἀρί... kryje się nazwisko stratega powiatu. Ale w międzyczasie opublikowano w PSI III 199 tekst, gdzie jest powiedziane, że tzw. εἰσκρισις antinoickich παίδας została dokonana ὑπὸ τοῦ Ἀρίου (= Ἀρείου) νομάρχου. Że zaś ta czynność urzędowa dokonała się tylko na 3 lata przed akcją innego tekstu z roku 203, przeto wydaje się Wilckenowi więcej niż prawdopodobnem, że w obu wypadkach chodzi o tę samą osobę, o nomarcha Arejosa. I wobec tego uzupełnia w. 23 tak: [Πρ]οετίθη ἐν Ἀντινόου πόλ(ε) ὑπὸ Ἀρί[ου νομάρχου]. Jeżeli ta konjektura jest trafna, natenczas mielibyśmy dowód na to, że w ogóle nie istniał żaden strateg τοῦ Ἀντινότου; inaczej musiałby nie normach lecz strateg powiatu antinoickiego wywieścić edykt na widok publiczny.

Drugi pozytywny argument na poparcie swej tezy widzi Wilcken w tem, że miejscowości, które leżały na wschodnim brzegu są określone jako τῆς νομαρχίας tzn. „przynależne do nomarchji“ a nie jako:

τοῦ Ἀντινοῦτου νομοῦ. Wreszcie nasz papirus w ww. 7/8 dodaje do nazwy wsi Πέσλα ἄνω określenie: τῆς νομαρχίας.

Z chwilą przyjęcia hipotezy Wilckena znika ta niejasność, dlaczego mimo kreowania nowego powiatu Egipt środkowy określany jest nadal jako Ἐπὶ νομοὶ καὶ Ἀρσινόετις.

Ale nie dość na tem. Wyczytawszy w czasop. „Aegyptus“ XIII. 514, że w British Museum znajduje się jeszcze mnóstwo nieopublikowanych papirusów, dotyczących Antinoopolis, zwrócił się Wilcken do Bella z prośbą, by mu doniósł, czy w nich niema przypadkiem wzmianki o Ἀντινοῦτις νομός lub o jego strategu w epoce wcześniejszej. Bell odpowiedział, że istotnie nie znalazł żadnej wzmianki dla epoki wcześniejszej, a osobiście skłania się do twierdzenia, że Hadrjan nie kreował osobnego powiatu a to na podstawie pewnego tekstu z w. II. Ale szczególnie wdzięczny jest mu Wilcken za doniesienie, że w pewnym tekście z roku 302 jest wyraźnie napisane: ἀπὸ κό[μης...] τοῦ τοῦ Ἀντινοῦτου νομοῦ. Bell nie widzi tu zaprzeczenia tezy W., lecz przyjmuje, że w III w. wymieniono dawną nomarchję na νομός. Wilcken łączy ten fakt z rokiem 296, kiedy to Dioklecjan przeprowadził nową organizację Egiptu.

Za Hadrjana νομαρχία Ἀντινόου należała do powiatu hermopolitańskiego. Z tego konsekwencja, że rozkaz opublikowania edyktu prefekta, wydany strategowi powiatu hermopolitańskiego, mieścił w sobie rozkaz opublikowania w Antinoopolis odpisu rozkazu stratega.

Wreszcie poprzec ma hipotezę Wilckena pewien interesujący pap. z Gießen, który opublikuje Curschmann w Pap. Iandanae VIII jako nr. 140.

Trzeba przyznać, że hipoteza Wilckena jest ponętna. Trudno z nią tak na poczekaniu polemizować, gdy się nie ma do dyspozycji pozytywnych argumentów contra. Niewątpliwie obok innych argumentów pro wielką siłę przekonywującą ma ten, że mimo utworzenia ósmego powiatu utrzymuje się dla środkowego Egiptu nadal nazwa: Ἐπὶ νομοὶ καὶ Ἀρσινόετις.

Oslabiają mojem zdaniem siłę tej hipotezy 2 okoliczności:

1) że hipoteza ta godzi w tradycję i narusza autorytet geografa Ptolemeusza;

2) jaki rzeczowy wzgląd miałby powstrzymać Hadrjana od stworzenia samodzielnego powiatu, którego stolicą byłoby tak przezeń ukochane miasto?

Drugi z donioślejszych treścią papirusów, wydany pod l. 9 — to podanie pewnego Antinoity o zwolnienie go od liturgji. Dokument z czasów Marka i Verusa. Część tego tekstu opublikował już Wilcken w swojej Chrestomatji pod l. 26, ale to była II kolumna tekstu; I kolumna była nieznaną i tę złożył dopiero teraz z kilku fragmentów.

Jest to tzw. ὑπόμνημα niejakiego Semproniusa, obywatela Antinoopolis i prawdopodobnie weterana, wystosowane — zdaje się — do epistratega Heptanomji. Miał on majątek ziemski w Faijum w okręgu Herakleidesa. Świeżo pociągnięto go w Faijum do liturgji, mianowicie nakazano mu dostarczyć wielbłądów, może do wyprawy cesarza Verusa

przeciw Partom. Jako Antinoita korzysta Sempronius z przywileju, nadanego miastu przez Hadrjana, że 'poza Antinoopolis nie może być pociągnięty do liturgji, choćby miał majątek w innej części Egiptu. Sempronius powołuje się na to, że przywilej ten szanowali: Antoninus Pius, wszyscy prefekci Egiptu i epistrategowie, co popiera 6 alegatami. Wobec tego prosi o napisanie do stratega obwodu Heraklejdesa, by go zwolnił od narzuconej bezprawnie liturgji.

Alegatami są:

1. List Hadrjana do miasta Antinoopolis, zawierający wspomniany wyżej przywilej.

2. List Antonina Piusa, z którego Sempronius wypisuje tylko to zdanie, które dla jego sprawy jest potrzebne.

3. List Markusa i Verusa, w którym obaj cesarze zapewniają ochronę wszystkich przywilejów, nadanych przez poprzedników.

4. List Petroniusa Mamertina do stratega powiatu Thinites z 14 kwietnia 135. Ten list wyjaśnia, skąd wziął Hadrjan kolonistów greckich dla nowo założonego miasta. Pokazuje się, że zpośród obywateli Ptolemaid, która specjalnie czysto zachowała greckość. Prefekt poleca strategowi postarać się o to, iżby rodziny tych kolonistów, którzy przesiedlili się do Antinoopolis, mogły bez szyszan spokojnie żyć w powiecie. Chodzi tu w pierwszym rzędzie oczywiście o liturgje, co potwierdza rekonstrukcja kolumny I.

Ale jak daleko idą uprawnienia członków rodzin kolonistów w sprawie liturgji?

Kühn w cytowanym dziele (str. 160) wywnioskował z tekstu, że rodzinom kolonistów, żyjącym w powiecie Thinites, przysługuje takie samo zwolnienie od liturgji, co Antinoitom, przebywającym poza obrębem swego powiatu. Na to naprowadza pap., zamieszczony w Chrestomatji Wilckena pod l. 28, gdzie pewien mężczyzna, obywatel Antinoopolis, uzał się, że w powiecie lykopolitańskim, gdzie miał posiadłość ale nie mieszkał stale, podczas chwilowego tamże pobytu został pociągnięty do liturgji.

5. Drugi list Petroniusa Mamertina z 24 lutego 137 do strategów Heptanomji. Dowiadujemy się, że niektórzy koloniści z Antinoopolis uskarżali się przed nim, iż w swoich pierwotnych powiatach zostali poszkodowani z powodu nieobecności. Ponieważ koloniści przebywali daleko, w Antinoopolis, przeto ich dłużnicy z powiatów, które oni opuścili, próbowali długów nie płacić. Wprawdzie list powyższy nie ma nic wspólnego ze sprawą liturgji, mimo to Sempronius załącza go, bo dowodzi on troski rządu około Antinoitów.

6. List epistratega Heptanomji do stratega powiatu Thinites. Tu znowu chodzi o ochronę rodzin kolonistów z Antinoopolis w kwestji liturgji.

Wreszcie nr. 10 jest poleceniem stratega pod adresem sitologów, aby wypłacili poganiaczom osłów wynagrodzenie za przetransportowanie 470 artab pszenicy. Dokument ten stanowi ciekawy przyczynek do organizacji transportu zboża w Egipcie. Wypłata zboża jest w swoim rodzaju oryginalna. Mianowicie polecenie nosi datę 3 dnia mies. Mechejr

14-go roku panowania Hadrjana, ale pszenica ma być wypłacona ἀπὸ τοῦ παρ' ἑμαῖν λοισπογραφουμένου πυροῦ γενήματος : ἔτος a więc ma to być pszenica ze zbiorów 10-go roku, która w księgach sitologów figuruje jako reszta lub nadwyżka z roku 10-go. Przy tej sposobności rzuca Wilcken domysł, czy przypadkiem nie było tak, iż różne roczniki zboża w magazynach podlegały różnym sitologom?

Tu sprawa przedstawia się tak, że chodzi o należytość zaległą za transporty z 12-go roku panowania cesarza, za które kwity pochodzą z 13-go roku, a których rząd nie zapłacił jeszcze nawet w roku 14; wreszcie pod naciskiem płaci rząd zbożem... starem bo z 10-go roku!

F. S.

Ludwik Cwikliński, *Przyczynki do historii poezji polsko-łacińskiej* w. XVI. Poznań 1934. 8°. S. 26.

Nakładem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (Prace Komisji Filologicznej, t. VI, zesz. 4) ukazała się rozprawa z pod pióra nestora filologów klasycznych w Polsce, podająca kilka uzupełnień do dawnych jego prac z dziedziny literatury polsko-łacińskiej w. XVI.

Składa się ta praca z trzech rozdziałów. Pierwszy z nich podaje zapiski dla biografii Klemensa Ianiciusa, którego zbiorowe wydanie, sporządzone przez Cwiklińskiego, pojawiło się w r. 1930, i Stanisława z Ciechanowa. Rozdział drugi wykazuje wpływ Ianiciusa na dzieło Andrzeja Lubelczyka. Trzeci zawiera wiązkę drobnych wierszy łacińskich z pierwszej połowy XVI wieku, zawartych w rękopisie, który zabrany niegdyś z Bibl. Załuskich do Petersburga, zwrócony na mocy traktatu Ryskiego, znajduje się obecnie w Bibl. Narod. w Warszawie. Cw. korzystał z niego przy wydaniu poezji Klemensa z Januszkowa (którego zwykle się nazywa Janickim, choć tego nazwiska poeta nie wyniósł z chaty rodzinnej), bo mieści się w nim pięć bezimiennych epigramów, wydanych już za życia Ianiciusa w pierwszym zbiorze jego poezji oraz satyra *In Polonici Vestitus Varietalem Et Inconstantiam*, nadto garść innych wierszy i drobniaków dystychicznych różnej treści i różnego pochodzenia. Przez osobne ich wydanie w tej pracy Cw. chce umożliwić czytelnikowi decyzję, które wiersze ewentualnie możnaby zaliczyć do utworów Ianiciusa. Nadto posłużyć może do wypełnienia obrazu literatury polsko-łacińskiej w Polsce.

Rozprawa ta świadczy, że sędziwy założyciel i prezes PTF, mimo rozpoczęcia w lipcu 1934 82-go roku życia, nie ustaje w pracy dla dobra nauki polskiej, za co należy mu się gorące uznanie.

S. PILCH

Nowe podręczniki do nauki języka łacińskiego w kl. I, II, III gimnazjów ogólnokształcących.

I.

M. Golias, J. Kowalski, J. Smereka. *Viri illustres*. Podręcznik do nauki języka łacińskiego dla kl. III. Warszawa-Lwów 1935. — Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych.

Podręcznik składa się, zgodnie z wymogami programu, z trzech części: czytanek łacińskich, wypisów łacińskich i czytanek polskich. Mimo tej trójdzielności udało się autorom dać całość ideowo zwartą, ożywioną

we wszystkich częściach jednym duchem, — duchem tężyzny moralnej i politycznej, która wysunęła na czoło dziejów starożytnych organizmy państwowe Hellady i Romy, wieńcem nieśmiertelności otaczając skronie Solonów, Peryklesów, Scypjonów, Cezarów. *Viri illustres*, to nie poszczególne, odosobnione postaci, stojące zdala od całości społeczeństwa, ale raczej najbujniejszy wykwit tego społeczeństwa, użyźniony sokami jego gleby, orzeźwiający je tchnieniem swej wielkości.

Na konsekwentnem przeprowadzeniu tej wytycznej polega wychowawcza wartość podręcznika. A nie było to rzeczą łatwą, zwłaszcza przy układaniu części pierwszej, gdzie należało znaleźć punkt przecięcia celowo dobranej treści, odpowiedniego układu stylistycznego i obfitego, a nawet bardzo zróżnicowanego materiału gramatycznego.

Z zadania tego wywiązali się autorowie doskonale, gdyż w żadnym ustępie ugrupowanie materiału gramatycznego nie załamuje jednolitej linii treści rzeczowej i formy stylistycznej. Żaden ustęp nie robi też wrażenia ćwiczeń językowych, ale jest składnem opowiadaniem na dany temat, zapowiedziany w tytule. Materiał gramatyczny, rozmieszczony umiejętnie i planowo, usuwa wszelkie obawy przeładowania czy też przeciążenia, co więcej układ jest tego rodzaju, że prawie mimochodem wiadomości gramatyczne w ustępy wpleciono i utorowano im w ten sposób drogę do umysłów uczniów.

Naturalną jednak jest rzeczą, że, co uczniowi może się wydawać wiadomością mimochodem zdobytą, musi być objęte szczególną uwagą i troską nauczyciela, pamiętającego przy wszelkiego rodzaju ćwiczeniach językowych o tem, co musi być ściśle ugruntowane i zachowane w pamięci ucznia. Celowi temu służą w znacznej mierze krótkie ustępy polskie, przeznaczone do przekładu na język łaciński, stanowiące treściowo uzupełnienie ustępów łacińskich, a gramatycznie substrat do każdorazowego zastosowania a zatem i utrwalenia poznanych poprzednio zjawisk językowych. W przystosowaniu treści i formy ustępów polskich do odpowiednich ustępów łacińskich zauważyć należy znaczny postęp w stosunku do podręcznika dla kl. I i II.

Część II. Wypisy łacińskie zawierają teksty pod względem rzeczowym i formalnym umiejętnie dobrane. Wyjątki z *Zywołów Neposa* ugrupowane około popularnych postaci Miltjadesa, Temistoklesa, Epaminondasa, Arystydesa. Teksty językowo przystępne z wyjątkiem może pierwszego zdania trzeciego rozdziału żywota Arystydesa. Wyjątki z pism filozoficznych Cyserona tyczą się zasad etyki obywatelskiej, nawet w ujemnem oświeceniu postaci tyrana Dionisiosa. Krótki wyjątek z Katona *De agricultura* jest zawsze aktualny w naszym rolniczym kraju, a szczególnie dziś, gdy uwaga naszej polityki gospodarczej zwrócona 'frontem do wsi'. Odpowiednie ugrupowanie sześciu zdań ze Suetoniusa *Vitae Caesarum Divus Iulius* daje kilkoma rysami naszkicowaną charakterystykę najwybitniejszej postaci starożytnego Rzymu; wyjątki z *Commentarii de bello Gallico* uzupełniają ten obraz, dając równocześnie sposobność poznania świetnego, przejrzystego jak kryształ stylu. Dobór wyjątków z Cezara, zgrupowanych około kultury Gallów i postaci Vercingetoryksa oraz sam fakt, że najwięcej miejsca w wypisach one właśnie zajmują, należy uwa-

zać za znaczną zaletę podręcznika. Wyjątek z Marcina Kromera *De situ Poloniae*, podający świetną charakterystykę Polaków, jest chlubnym zamknięciem Wypisów łacińskich.

Jeśli idzie o wartość wypisów, jest ona pierwszorzędna. Co do wymiarów jednak są one zbyt szczupłe. Liczba wierszy dochodzi zaledwie do minimum, wymaganego w programie (300 ww.). To minimum powinny wypisy choćby o $\frac{1}{3}$ przekroczyć i dojść do 400 ww. Choćbyśmy się mieli liczyć z tem, że w większości wypadków nie staniemy przed potrzebą rozszerzenia lektury, zwłaszcza, że nie należy się ludzi nadziejają, jakoby część I, przeznaczona na półrocze I, dała się w czasie od 3 września do 20 grudnia wyczerpać, to jednak wypisy muszą koniecznie wykroczyć poza granice minimum i dać zarówno nauczycielowi sposobność swobodnego wyboru tekstów (choćby w ciasnym zakresie) jak i uczniowi możliwość rozszerzenia lektury szkolnej samodzielną pracą domową. Także sentencje łacińskie, uzupełniające niektóre ustępy wypisów, wymagają rozszerzenia.

Mówiąc o tekstach łacińskich, niepodobna pominąć milczeniem preparacyj i słowniczków. Znalazły się one w osobnym zeszycie, obejmującym: a) preparacje do czytańek łacińskich, b) preparacje do wypisów, c) słowniczek łacińsko-polski, d) słowniczek polsko-łaciński. Nowością jest nie tylko introligatorskie wyodrębnienie słowniczków, umożliwiające uczniom umiejętne posługiwanie się nimi przy czytaniu tekstu, ale i typograficzne uwydatnienie form łacińskich, na którym zyskuje przejrzystość, usprawniająca orientację ucznia. Może niekoniecznym dodatkiem są preparacje do wypisów. Na tym stopniu może uczeń już posługiwać się słowniczkiem łacińsko-polskim, w którym wszystkie wyrażenia preparacyj znajdzie. Zyska na tem i jego zaprawianie się do samodzielnej pracy nad tekstem i zarazem nasunie się możliwość rozszerzenia wypisów łacińskich bez podwyższenia ceny podręcznika. Nie znaczy to jednak, aby preparacje do wypisów należało w całości usunąć. Nader cenną ich zawartością jest komentarz osobowo-rzeczowy, stanowiący odpowiednie naświetlenie danego tekstu. Ten komentarz należałoby więc pozostawić, a już na samych 'słówkach' można będzie zyskać kilka stron druku i użytkować na wypisy.

Czytanka polskie tyczą się częściowo kultury greckiej (ust. 1—7), częściowo Rzymu i świata znanego Rzymianom (8—16). Przekłady z literatury greckiej i rzymskiej zajmują stosunkowo niewiele miejsca (około $\frac{1}{4}$). Są to przekłady z Arystofanesa, Platona, Katona, Cyserona, Mauricjusza. Z literatury naukowej polskiej uwzględniono dwa dzieła Morawskiego: Rzym i narody, Historia literatury rzymskiej. Pięć obszernych ustępów beletrystycznych oświeśla w przystępny sposób, zachodzący w mroki dziejów likurgijski ustrój Sparty (2), wielkość Peryklesowych Aten (4), popularność i potęgę poezji Homerowej (5), indywidualność Kornelji, matki Grakchów (10), Rzym ginący pod naporem własnej wielkości (15). Treść tych ustępów różnorodna, rozmieszczone one jednak są wśród przekładów i wyjątków z literatury naukowej tak, że wraz z nimi stanowią barwny kalejdoskop, w którym przesuwają się żywocią tchnące obrazy, wiodące poprzez najcharakterystyczniejsze przejawy życia staro-

żytnej Grecji i Romy, — od jutrzienki greckiej ἀπὸ τῆς do zachodzącego słońca *virtutis Romanae* w epoce Cezarów.

A po tym obrazie dzieciinniałości czy też zniewieściałości starzejącego się Rzymu, oddechającego już sztucznie tlenem, doprowadzanym z prowincyj, — jakież świeżem powietrzem tchnie ustęp o Słowianach, młodym szczepie o zdrowej, bo z serca a nie przerafinowanego mózgu płynącej kulturze. Zakończenie czytanki polskiej ustępem o Słowianach (przekład z Mauriciusa) jest w związku z zakończeniem czytanek łacińskich (Kromera charakterystyka Polaków) umiejętnym skierowaniem myśli ucznia od świata wczorajszego ku dzisiejszemu, a zarazem pomostem, łączącym to, co pozornie dalekie, z tem, co bliskie i swoje.

Zpóśród 55 rycin w tekście 45 opiera się na zabytkach, względnie rekonstrukcjach architektury i plastyki starożytnej, inne — to krajobrazy (3) nowożytnie ilustracje życia starożytnego (6). Jedna rycina (Światowid) jest ilustracją, odnoszącą się do końcowego ustępu o Słowianach.

II.

J. Kowalski, M. Golias, Iuvenis Romanus. Czytanka łacińskie dla kl. II.

Nowy nakład z r. 1935 zostawia w stosunku do poprzedniego z r. 1934 niezmieniony układ tekstów łacińskich. Natomiast w czytance polskiej nastąpiły pewne zmiany. Opuszczono ustęp p. t. Kordjan; niektóre ustępy, jak Forum lub Pole Marsowe, zawierają więcej materiału rzeczowego, inne uległy pewnemu skróceniu i przerobieniu stylistycznemu. Na zmianach tych podręcznik zyskał, pozostawiając jednak uczniom możliwość korzystania z nakładu pierwszego, gdyż tekst łaciński został niezmieniony.

III.

M. Auerbach i K. Dąbrowski. Disce Latine. Podręcznik do nauki języka łacińskiego dla kl. I gimn. Lwów 1935. Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.

Tytuł podręcznika nawiązuje do znanych uczniowi słów Batorego, a cały tekst pamiętnych słów widnieje na karcie pierwszej pod rysunkiem St. Matusiaka, przedstawiającym króla i małego Chodkiewicza. Uwydatnienie roku 1579 pod obrazem zwraca uwagę ucznia na kilkunastowieczną tradycję studjów łacińskich w Polsce i stanowi dlań pewnego rodzaju zachętę do nauki łaciny.

Podręcznik, który uczeń w kl. I. ma poznać, obejmuje 49 tekstów łacińskich i 11 polskich do przekładu na jęz. łaciński. Łacińskie można od biedy w braku czasu skrócić o 8 ustępów, nie zawierających nowego materiału gramatycznego, co autorowie sami w spisie rzeczy zaznaczają. Ustępy polskie do przekładu na język łaciński są krótkie, związane treściowo z tekstami łacińskimi.

Zupełnie planowo i zgodnie z programem rozmieszczony materiał gramatyczny pozna uczeń łatwo dzięki umiejętnemu wprowadzeniu prawie wszystkich form fleksyjnych do odnośnych tekstów. Jest rzeczą jasną, że w całej rozciągłości nie dało się to osiągnąć ze względu na układ treściowy i stylistyczny ustępów, ale na każdy wypadek należy pod-

kreślić jako zaletę książki niezbity fakt, że daje ona sposobność do wysnuwania paradygmatów z przerobionych ustępów łacińskich.

Wszystkie ustępy odznaczają się jasnością i prostotą stylu. Treść ich obraca się koło życia młodzieży rzymskiej w wieku szkolnym. Niebrak krótkich bajek i anegdot. Są też dość obfite, jak na poziom tej klasy, wiadomości z dziedziny literatury, i kultury starożytności, podane jednak w takiej formie, że łatwo dojść muszą do świadomości i zachować się w pamięci uczniów (szczególnie ust. XXVIII, XXIX, XXXIII, XXXVII, XLIII, XLVI, XLVII). Garść wiadomości tyczy się domu rzymskiego (XLII), rozkładu dnia (XLIII), bóstw rzymskich (XXIII), topografii Rzymu (XXXVI). Ustępy o zabarwieniu historycznym (XXXIV, XLIV, XLVIII) odznaczają się treścią nader wartościową ze względu na obywatelsko-państwowe wychowanie młodzieży. Mniej więcej połowa ustępów (do XXIII włącznie) zaopatrzona jest szeregiem pytań, dostosowanych do ich treści. W ustępie XXXIV pytania, przesunięte na teren Polski, zwracają myśl uczniów ku Nieśmiertelnemu Wodzowi Niepodległej Ojczyzny.

Ustępy polskie do przekładu na język łaciński, formalnie umiejętnie ułożone, treściowo nie są dość jednolite i wymagają pewnej korektury. Swobodne operowanie formami osoby I nie uwzględnia w ust. 9 faktu, że w każdym tekście polskim podręcznika pierwsza osoba tyczyła się Polaków, o Rzymianach natomiast była mowa w III osobie w formie opowiadającej. Tymczasem ust. 9 mówi w I osobie o Rzymianach, charakterystyczne jest zdanie: „I ja także będę żołnierzem w wojsku rzymskim“, a w ust. 10 czytamy znów: „Z żeglarzami sławić będę naszą armję, której Polska zawdzięcza morze“. Należałoby te teksty uzgodnić. Nam może się to wydawać szczegółem nieznaczącym, ale nasi trzynastoletni uczniowie (zwłaszcza chłopcy) są na takie rzeczy bardzo czuli i zapewne nie przejdą nad nimi do porządku dziennego. Byłoby też wskazane, by chłopca, który w ust. 10 pisze list do przyjaciela, nazwać inaczej niż małego Rzymianina, o którym wciąż mowa zarówno w czytance łacińskiej jak i polskiej. Zamiast Marka można umieścić dla uniknięcia dwuznaczności i dla lepszej orientacji uczniów imię czysto polskie.

Sentencje łacińskie są cytowane obficie (11) w rozmaitych odpowiednich miejscach podręcznika.

Obszerna czytanka polska (13 opowiadań) zaznajamia uczniów z życiem rodziny, domem rzymskim, strojami Rzymian, pracami i rozrywkami młodzieży i dorosłych, formami kultu religijnego, wreszcie z planem Rzymu.

68 ilustracyj w tekście oraz dwie mapki: Forum Romanum i Plan Rzymu, stanowią cenne uzupełnienie podręcznika.

Staranne preparacje uwzględniają analogie języka niemieckiego i francuskiego. Słowniczek łacińsko-polski, zdaniem mojem, niepotrzebnie wyszczególnia gwiazdkami wyrazy, występujące w sentencjach łacińskich lub w ustępach nadobowiązkowych. Z uznaniem natomiast podnieść należy fakt, że nie słowniczek łacińsko-polski, lecz polsko-łaciński podaje przy wyrażeniach ustęp, w którym one występują. Jestto sposób, o ile wiem, niepraktykowany, a jednak racjonalny i pożyteczny. Przy przekła-

daniu z języka polskiego na łaciński uczeń może nie tylko znaczenie wyrazu znaleźć, ale i drogę, która wskazuje, w jakim złożeniu i w jakim szyku wyraz ten znajduje się w dobrze skonstruowanym zdaniu łacińskim. Z tego względu uważam odsyłanie uczniów, układających zdania łacińskie, do tekstów łacińskich za bardzo pożądane.

Wreszcie należy podkreślić wzorowy 'Spis rzeczy', wyszczególniający w jednej tabelce: a) Tytuł ustępu, b) Wiadomości z fleksji, c) Wiadomości ze składni. Przejrzystość tego rodzaju spisu rzeczy może być znacznym ułatwieniem przy nauce.

IV.

M. Auerbach i K. Dąbrowski, *Disce Latine*. Podręcznik do nauki łaciny dla II klasy gimnazjalnej. Lwów 1935. Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.

Łączność z podręcznikiem dla I uwydatniona jest w tytule i rycinie wstępnej (Batory i Chodkiewicz 1579). W pierwszym rzędzie zasługuje na uwagę czytanka łacińska dzięki wyraźnej tendencji do wprowadzenia dosłownych albo bodaj sparafrazowanych zdań, wyjętych z tekstów autorów rzymskich. Cicero (VIII, XXXI, XLVI), Livius (XXIV, 6), Plinius (XLV, XXXVI), Horatius (XLVI), Ovidius (XLV), Vergilius (XIV) przemawiają swoim, miejscami tylko sparafrazowanym językiem do uczniów. Włożenie tych tekstów w całość opowiadań i przystosowanie ich do poziomu umysłowego oraz znajomości łaciny uczniów klasy drugiej, a co więcej wtłoczenie ich w ramy ćwiczeń, krępowanych więzami planowo rozmieszczonego materiału gramatycznego, było rzeczą niełatwą. A jednak autorowie wywiązali się z tego trudnego zadania, jakie sobie postawili, dobrze i dali całość pod względem językowym pierwszorzewną, pod względem treści zajmującą. Ale te trudności, jakie mieli do przezwyciężenia, zaważyły na innej części podręcznika, — na materiale rzeczowym, który według wskazówek programu miał być objęty treścią ustępów łacińskich. Autorowie poradzili sobie z tą sprawą w ten sposób, że materiał rzeczowy, który nie mógł znaleźć miejsca w czytance łacińskiej, skrępowanej względami wyżej przytoczonymi, przesunęli na czytankę polską i rozwinęli go planowo w ułożonych ad hoc opowiadaniach.

Punkt ciężkości wychowawczej wartości podręcznika leży w czytance polskiej; łacińska raczej uczy języka i kształci w ten sposób przyszłego latynistę, choć i w niej niebrak cennych momentów wychowawczych (IX, XX, XXIX). Nie uwydatniono dostatecznie w ustępach łacińskich obywatelsko-państwowego wychowania młodzieży rzymskiej, ale poświęcono mu sporo miejsca w ustępach czytanki polskiej (2, 3, 4, 8); natomiast pierwiastki kultury greckiej, charakterystyczne dla wychowania Rzymian, podkreślono już w tekstach łacińskich (XII, XVI, XVII, XXII). Tu jednak zaznaczyć należy, że wprowadzenie nazwy *Graeculus* (ust. XXIII) załamuje jednolitą linię, kreślącą dodatni wpływ kultury greckiej, i wymaga ze strony nauczyciela bardzo daleko idącego wyjaśnienia, dość skomplikowanego dla uczniów klasy drugiej.

Dwa dłuższe opowiadania: *Servis militare non licet* (X, XIII, XVIII) i *De Sophonibae nuptiis et morte* (XXXIV—XXXV, XXXVII—XXXIX)

ułożone są w ten sposób, że ciągłość ich przerywana jest ustępami zupełnie odmiennej treści. Zwłaszcza rozmieszczenie ustępów X, XIII, XVIII nasuwa wątpliwości poważne ze względu na konieczność zainteresowania uczniów treścią ciągłą.

Ustępy polskie, przeznaczone do przekładu na język łaciński, tworzą miejscami z łacińskimi całość tak zwartą, że się wzajem przeplatają i jeden tekst jest ciągiem dalszym drugiego. Tak w ust. 2 p. t. *Iovisz Sator* zdanie łacińskie zapowiada modlitwę Romulusa, polskie — podaje tekst tej modlitwy, którą uczeń sam ma wyrazić po łacinie; ust. 6 p. t. *Hannibal* podaje połowę tekstu po polsku, połowę tekstu po łacinie, podobnie ust. 8 i 11. W *Kwart. Klas.* VIII 1934, z. 4, s. 340 zwróciłam uwagę, że tego rodzaju zespolenie tekstów łacińskich z polskimi mogłoby podnieść zainteresowanie uczniów. „Nieraz przeczytanie ustępu polskiego będzie bodźcem do żywszego zainteresowania się tekstem łacińskim, stanowiącym jego ciąg dalszy, z drugiej strony sprawi uczniom niepomiarłą radość uzupełnienie jakiegoś ciągłego opisu czy opowiadania tekstem łacińskim własnego układu“.

Przy ocenie czytanki polskiej, o której treściowem znaczeniu mówiłam już wyżej, należy podkreślić z uznaniem prostą formę, jasny styl i pewien powab języka, który pozwala o rzeczach poważnych mówić lekko i swobodnie. Może jednak zbyt często pytania poprzedzają wyjaśnienie danego tematu. 17 ustępów kreśli na 45 stronach druku podstawy cnoty rzymskiej (ust. 1), obywatelsko-państwowe wychowanie młodzieży (ust. 2, 3 i częściowo 4, 8), organizację wojska rzymskiego (4), ustrój społeczny i polityczny (5—12), obrzędy religijne (13), uroczystości rodzinne (14), uroczystości pogrzebowe (15), przechadzkę po Rzymie (16), wreszcie daje krótkie a treściwe zestawienie p. t. *Rzymianie a my*.

Wartość książki podnosi 93 rycin w tekście oraz 3 mapki: Plan Rzymu, Italia antiqua, Imperium Romanum.

Spis rzeczy przejrzysty jak w czytance dla kl. I. Preparacje i słowniczki dokładne, jednak należałoby na str. 98 (do ust. 8) podać: *scribendo* — pisanie, przez pisanie (a nie pisać) i analogicznie *dicendo*, na str. 99 (do ust. 10) *res porro tractatur* i *res porro tractabitur* wyjaśnić a nie podać tylko *ciąg dalszy* i *ciąg dalszy nastąpi*, na s. 101 (do ust. XIV) *Latina non continentur finibus suis* — Kultura łacińska (a nie: łacina) nie zamyka się w swoich granicach na s. 108 przenieść *Graeculus* z ust. XXII do XXIII, na s. 116 (do ust. XXXIV) należałoby zamiast *ut* — że podać *ita*, *ut*, na s. 112 (do ust. XXIX) opuścić słowo *expono*, gdyż znajduje się w ust. II i słowniczku łacińsko-polskim, na s. 114 (do ust. XXXI) wyjaśnić nazwę *Iovisza - Sator*.

Nowość, wprowadzona w czytance dla kl. I została usunięta i znów słowniczek łacińsko-polski, a nie polsko-łaciński podaje liczbę ustępu, w którym dane wyrażenie występuje.

Mimo starannego wykonania niebrak omyłek druku. Do omyłek, zauważonych przed puszczeniem podręcznika w świat i wyszczególnionych na odrębnej, wklejonej karteczce, dodałabym jeszcze: na s. 60 — w. 9 — *go*, na s. 60 — w. 10 — *czuwał*, na s. 110 — w. 6 — *umquam*.

Stanisław Skimina. Elementa Latina. Podręcznik do nauki języka łacińskiego dla I klasy gimnazjalnej. Lwów 1935. Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.

Podręcznik zawiera 33 ustępy łacińskie i 16 tekstów polskich, przeznaczonych do przekładu na język łaciński. Zważywszy jednak, że niektóre teksty łacińskie składają się z dwu albo i więcej części, z których każda dochodzi rozmiarami do maksymalnej granicy pensum dziennego, należy przyjąć, że samo przerobienie tekstów łacińskich, nie licząc przekładów polsko-łacińskich, koniecznej nieraz retardacji i t. d. zajmie około 50 lekcji.

Treść ustępów łacińskich i tekstów polskich, przeznaczonych do przekładu, odpowiada w zupełności zasadom programu. Obraca się ona około barwnych scen z życia młodzieży rzymskiej, oświeconych promiennym blaskiem młodzieńczej swobody i radości życiowej. W te żywe, pogodne i radością tchnące obrazki wplótł autor wzmianki o Forum i Kapitolu, o domu rzymskim, o ustroju rodziny, o strojach i życiu towarzyskim, o wojsku, o bóstwach i świątyniach i uzupełnił je szerszymi opowiadaniem w czytance polskiej tak, że razem wzięwszy, daje podręcznik wyczerpujące wiadomości, objęte wymogami programu nauki w kl. I. Szereg zdań skierowuje myśl uczniów ku poważnym zagadnieniom życia obywatelskiego, — z wyraźnym nachyleniem uwagi i sympatii ku Rzymowi republikańskiemu. Ustęp ostatni (33) wskazuje na żywotność języka łacińskiego oraz na znaczenie jego dla narodów współczesnych, w szczególności dla Polaków. Polskie zabarwienie podręcznika widoczne szczególnie w ustępach: *Polacy* (s. 7), *Nasze morze* (s. 14), *Kraków* (s. 16).

Układ zdań w przeważnej ilości ustępów łacińskich przejrzysty, jasny, bezpośrednio trafiający do umysłów uczniów. Tu i ówdzie napotyka się jednak zdania, którym tych zalet brak (ust. 14 zdanie ostatnie, ust. 21 zd. 7, ust. 24 zd. 4, ust. 29 cz. 4, zd. 4).

W materiale gramatycznym przekroczono zakres programu przez wprowadzenie całej odmiany czasownika *possum*. Program przewiduje tylko odrębne formy tego czasownika jako materiał wyłącznie leksykalny i to w miarę potrzeb, wynikających z treści czytanki. Tymczasem ustępy 18—20 nie odpowiadają tym wymogom, lecz są wyraźnie tekstami, osnutymi na tle odmiany czasownika *possum*; formy tego czasownika nie wynikają z treści ustępów, przeciwnie treść jest ich wypadkowa. Także uporządkowanie materiału gramatycznego nasuwa pewne wątpliwości. Natomiast samo rozplanowanie materiału gramatycznego w toku poszczególnych ustępów jest bardzo udatne i celowe.

Staranne preparacje do poszczególnych ustępów uwzględniają analogie języków nowożytnych: angielskiego, francuskiego, niemieckiego. Słowniczek łacińsko-polski zaopatrzony jest odsyłaczami do preparacji, omawiających szerzej znaczenie danego wyrazu. Słowniczek polsko-łaciński podaje przy rzeczownikach rodzaj, przy czasownikach określa konjugację przez dodanie bezokolicznika.

Czytanka polska zawiera 6 ustępów: Dom, Rodzina, Dzień w życiu rodziny, Z życia młodzieży, List, Świątynia. Treściowo odpowiadają one

w zupełności wymogom programu. Język ich piękny, styl jasny i przystępny, sposób opowiadania ze wszech miar zajmujący. Uczeń zapewne nieraz będzie ustępy te z zajęciem czytał, wobec czego uważam wyszczególnienie w spisie rzeczy, kiedy należy dane ustępy z czytanki przeczytać, za zbędne.

Obfite ryciny w tekście (46) są dobrymi reprodukcjami zabytków starożytnej sztuki lub ogólnie przyjętych ich rekonstrukcyj.

Wydanie podręcznika przeprowadzono bardzo starannie.

REGINA SCHÄCHTEROWNA

Albert Oelsner, Studienrat in Greiz, Der vierjährige Lateinunterricht, Verl. Moritz Diesterweg, Frankfurt a/M.

Nieduża książka Oelsnera, która się ukazała parę lat temu (1931), ma dla nas szczególne znaczenie z uwagi na to, że i nasze gimnazjum czteroletnie musi wyczerpać dla znacznego procentu młodzieży, która nie pójdzie do liceum, materiał języka łacińskiego w takim zakresie, aby jej to wystarczyło dla życia praktycznego.

Współczesne Niemcy mają 3 typy gimnazjum z j. łacińskim, a to: typ humanistyczny ma łacinę od 1—9 kl., gimnazjum realne zreformowane starego typu ma łacinę od kl. 4—9 i realne zreformowane nowego typu ma łacinę od kl. 6—9. Ten ostatni typ omawia autor w swoim dziełku. Nie jest to więc ujęcie nauki czteroletniej zupełnie identyczne z naszym, bo zaczyna się naukę w naszej dawnej klasie 5 wzgl. 6, w wieku starszym, a ponadto w typie, gdzie młodzież od kl. I uczy się języka francuskiego a od kl. IV angielskiego, i ma temsamem gramatyczną podbudowę, ułatwiającą znacznie opanowanie tego skróconego kursu języka łacińskiego. Nie od rzeczy więc będzie zapoznać się z wywodami autora, zwłaszcza, że podnosi wiele rzeczy pożytecznych i dla nas, które wielu nauczycieli już niezawodnie stosuje.

Autor ujmuje całe zagadnienie w 3 rozdziałach: I. Der vierjährige Lateinunterricht und seine Bildungsaufgaben. II. Die Unterrichtsziele des vierjährigen Lateinunterrichtes. III. Die Wege des vierjährigen Lateinunterrichtes: a) Die grammatische Vorschule, b) Der Lehrgang der Lektüre.

W pierwszym rozdziale podaje autor zwięzłe cele nauczania języka łacińskiego, które nie odbiegają zresztą od celów powszechnie wymienianych, jak: podstawę zrozumienia ducha kultury zachodu, gimnastykę logicznego myślenia, ułatwienie nauki języków romańskich i anglosaskich, pogłębienie nauki języka ojczystego, korzyści z życia codziennego, których brak odczuwa każdy inteligent, gdy się nie zetknął z nauką łaciny, nie rozumiejąc setek wyrazów, zapożyczonych u starożytnych Rzymian.

W drugim rozdziale, dość oryginalnym, rozprawia się Oelsner ze zwolennikami dawnego systemu, którzy nie wyobrażają sobie, jak ścieśnić materiał lat 9 w 4 latach. Nauczyciele ci przeciążają program, czyniąc z nauki łaciny jakieś straszidło, co jest rzeczą najzgubniejszą, bo jak powiada „wo die Lust und Liebe fehlen, da muss auch der Erfolg ausbleiben“. W kwestji kulturoznawstwa zajmuje autor kompromisowe stanowisko, podkreślając jednak, że nauka o kulturze nie może

górować nad właściwym celem językowo-wychowawczym. Rozprawia się dość wojowniczo z prof. Boruckim, który w artykule *Wozu Latein am Realgymnasium* (w *Deutsches Philologenblatt*, rocznik 39, zes. 11) widzi cel nauczania łaciny w opanowaniu nowoczesnego 'europeizmu' i każe uczyć łaciny zupełnie tak, jak języka ojczystego. O ile uczeń w nauce języka ojczystego wkracza w zagadnienia życia codziennego z gotowym aparatem językowym, uczeń, uczący się łaciny musi się zmagać z trudnościami językowymi, które go tylko zniechęcają. Borucki nie docenia formalno-językowej strony języka i nie zważa na to, że wżycie się w kulturę dzisiejszą wymaga opanowania języka, co nie jest do pomyślenia w 4-letniej nauce. Skrócony kurs 4-letni musi mieć ściśle określony cel, o ile ma osiągnąć zamierzony rezultat. Nauczyciel nie może kierować się sentymentalnymi wspomnieniami z lepszych czasów i stwarzać swoistej kulturalno-pedagogicznej ideologii. Nauka musi się nastawić na rezultaty najbardziej celowe i osiągalne i w tym celu musi być ściśle rozplanowana. Cele te zbiera w 2 punktach: a) Nauka 4-letnia j. łac. wymaga gruntownej znajomości gramatyki elementarnej tj. zupełnego opanowania morfologii i jasnego ujęcia składni, b) na tej podstawie i przez ugruntowanie składni wdroyć ucznia do umiejętności samodzielnego tłumaczenia przeciętnie nietrudnych autorów klasycznej łaciny. Nauczyciel musi się przez te trudności kompresyjne niejako przebijać i w tem przebijaniu się leży radość twórcza, która prowadzi do dyscypliny duchowej i zmusza nauczyciela do rachunku sumienia niemal na każdej godzinie. Ciekawe są wywody autora o korelacji z j. ojczystym i historią, o poziomie materiału uczniowskiego, o ilości godzin, o ujemnych skutkach tzw. okresu prześciowego u młodzieży, który właściwie jest w tej klasie na ukończeniu, ale z powodu braku miejsca muszę je pominąć.

Omawiając w trzecim rozdziale drogi 4-letniej nauki, dzieli autor ten etap na 2 kursy, a to: przeszkolenie gramatyczne i lekturę. Ten rozdział zasługiwałby na przedrukowanie w całości, bo tyle zawiera cennych uwag o nauczaniu gramatyki, słówek, o samodzielnej pracy ucznia, o zaczynaniu nauki języka od autora np. Cezara, o uwzględnieniu czynnika psychologicznego przy nauce morfologii i składni, zwłaszcza przy zetknięciu się z konjunktivem, że żywcem można stosować te rzeczy całemi garściami w naszej pracy w kl. I i II. W kursie gramatycznym dużą rolę odgrywa proces przekładu. Szczególne znaczenie ma tłumaczenie na język ojczysty z uwagi na gimnastykę języka ojczystego i doskonalenie jego stylu. Uczeń powinien wyczuć, jakie zwroty lubi w danym wypadku język ojczysty, gdzie wyrażenie trzeba obejść określeniem, opisaniem zwrotu a to uświadomi mu, że żaden język nie jest martwy, ale czemś ciągle żywym. Bardzo wdzięczna jest praca wspólnego wypracowywania tłumaczenia, gdzie cała klasa realizuje najważniejszy postulat szkoły twórczej: samodzielność i spontaniczną radość tworzenia. Zadania szkolne, które przez cały okres kursu gramatycznego są tłumaczeniami z j. ojczystego, nie powinny zawierać zbytnich trudności gramatycznych ani być pułapką dla uczniów, lecz ma to być przeciętny wysiłek codzienny.

W kursie lektury nie należy zaniedbywać gramatyki i uczenia

się słówek, ma to się dziać jednak sporadycznie, aby nie wstrzymywać pracy nad poznaniem autorów. W Niemczech postulaty odnośnie do kanonu lektury są nieco inne niż u nas, i zwłaszcza dziś, kiedy Hitler wprowadza starogermańskie zwyczaje i kościół narodowo-pogański, dużą rolę odgrywają autorowie i dzieła z wczesnego i późniejszego średniowiecza, jak *Beowulf*, *Valtharius manu fortis*, Einhard, *Vita Caroli Magni*, dzieła Morusa, jednakowoż Oelsner przeciwstawia się temu, twierdząc, że te dzieła są mimo czasowej bliskości bardziej oddalone duchem od czasów dzisiejszych aniżeli starożytność klasyczna, która ma ciągle aktualne problemy, działające swoją bezpośredniością żywiej, niż feodalno-agrarne stosunki średniowiecza. Gdyby się miało ze względu na korelację z j. niemieckim wprowadzić niektóre z tych dzieł, to tylko w szczupłym wyborze, a resztę pozostawić wzorowym przekładom. Przy wyborze tekstów kierować się stopniem trudności językowych i bogactwem kultury, której nie należy prowadzić jako osobny przedmiot, tylko uwzględniać przy lekturze. Kanonu nie ustalać, ale zostawić wolną rękę nauczycielowi; tak zwany kanon ma być raczej pewnego rodzaju doradczym wnioskiem, z którego nauczyciel wybiera, co mu każe jego sumienie nauczycielskie. Zaczynać we wszystkich typach od Cezara *B. G.*, dla dziewcząt można urozmaicać naukę bajkami Fedrusa. Można także uwzględniać partje *B. C.* Obok Cezara czytać parę wyjątków z *Przemian* Owidjusza, aby umożliwić uczniom oswojenie się z heksametrem. Przy zestawieniu wiersza łacińskiego z niemieckim np. aliteracją pieśni o Hildebrandzie można znakomicie uwydatnić różnicę typów obu narodów. Następnie czytać Cyserona, który jest łatwiejszy niż Liwjusz i dostarcza, zwłaszcza w dziełach politycznych i filozoficznych, dużo materiału państwowotwórczego a także państwowoburczego. Jako urozmaicenie prozy Cyserona czytać Katulla, który ujmuje młodzież obu płci osobistą bezpośredniością. Potem Salustjusz, Liwjusz i Tacyt, ten ostatni tylko dla wyjątkowo zdolnych klas.

Omawiając technikę tłumaczenia, trzyma się Oelsner innych metodów, jak Krügera i Bruhna, porusza cały szereg ciekawych zagadnień, związanych z zadaniami szkolnymi, tematami egzaminu dojrzałości, sposobu egzaminowania itd., czego przy szczupłym miejscu nie mogę uwzględnić.

Rzecz naogół bardzo ciekawa, łatwo napisana i zasługuje, aby ją gruntownie przestudjować.

ANTONI SKOCZYŁAS.

Olympia von Ernst Curtius, mit ausgewählten Texten von Pindar, Pausanias, Lukian-Photos von Martin Hürlimann, Erläuterungen über den Sport und die Kampfsarten der Griechen von Jürgen Ascherfeld, Berlin 1935, s. 231 z licznymi ilustracjami.

Literatura z zakresu starożytnego sportu wzrasta z roku na rok. Jest to zjawisko zupełnie zrozumiałe. W dobie gwałtownego rozwoju sportu, w dobie pełnego doceniania — a niekiedy przeceniania — kultury fizycznej w kształtowaniu młodzieży, aktualne są książki, które zwracają uwagę szerszej masy czytelników na najstarszą ojczyznę sportu,

Grecję, i na pierwowzór wszelkich uroczystości sportowych, igrzyska olimpijskie.

Omawiana książka wprowadza czytelnika, obeznanego już ze światem starożytnym, w cały kompleks zagadnień, związanych ze sportem i Olimpią, podając je w formie dość oryginalnej. A więc, część pierwsza składa się z wyjątków pism Ernsta Curtiusa, poświęconych Olimpi i igrzyskom olimpijskim. Znaczenie Curtiusa dla archeologii klasycznej, a szczególnie dla poznania greckiej kultury sportowej, wyjaśnia we wstępie Martin Hürlimann. Powiada on słusznie, że idee igrzysk olimpijskich, jaka opanowała dziś cały świat, zawdzięczamy nie tylko starożytnym Grekom, którzy igrzyska te stworzyli, lecz także uczonym, miłośnikom i entuzjastom świata klasycznego, całym rzeszom humanistów, klasyków i filhellenów, którzy idee tę z pokolenia na pokolenie przekazywali, stawiając swym współczesnym jako godny naśladowania wzór: równomierny rozwój w człowieku sił duchowych i fizycznych.

Jednym z pionierów tej idei, któremu nauka zawdzięcza nie tylko epokowe odkrycia ruin starożytnej Olimpi i niezliczone skarby sztuki klasycznej, ale także olbrzymie pogłębienie znajomości igrzysk olimpijskich, był Ernst Curtius (ur. w r. 1814 w Lübeck, zmarł w r. 1896 jako profesor historii starożytnej na Uniwersytecie w Berlinie). Już jako młodziwiec ogromnie zainteresował się igrzyskami olimpijskimi i bacznie śledził badania archeologiczne francuskie, prowadzone pod kierunkiem Abel Blouet'a, które w r. 1829 wydobyły na światło dzienne słynne metopy. W latach następnych, już jako znany badacz czynił usilne starania zorganizowania naukowej ekspedycji niemieckiej do Olimpi. W porozumieniu z rządem greckim rozpoczął w r. 1875 pierwsze prace wykopaliskowe, mając do pomocy szereg wybitnych uczonych, jak Adler, Doerpfeld, Hirschfeld, Treu i Furtwängler. Czteroletnie badania archeologiczne zostały uwieńczone niezwykle sukcesem, którego widomym znakiem są bezcenne dzieła sztuki, zgromadzone w Muzeum Archeologicznym w Olimpi oraz tereny wykopaliskowe z resztkami świątyń i innych budowli, zapożyczających świątę okrug i jego sąsiedztwo. Ponadto Curtius wraz z Adlerem wydał wielotomowe pomnikowe dzieło pt. Olympia. Oczywiście, wyniki badań Curtiusa nie zostały się po dziś dzień w całości. Wiele jego sądów i hipotez badania późniejszych uczonych zmodyfikowały, niemniej jednak szereg cennych obserwacji Curtiusa przetrwał, stając się podwaliną dzisiejszej wiedzy o Olimpi i o jej środowisku artystycznym.

Obok opracowań ściśle naukowych Curtius wygłaszał popularne odczyty, które w sposób przejrzysty, jasny i niepozbawiony walorów literackich obrazowały całość dorobku wykopaliskowego Olimpi, podkreślając doniosłe znaczenie tego najważniejszego ośrodka religijno-narodowego starożytnych Greków. W omawianej książce zostały pomieszczone najcenniejsze ustępy z następujących odczytów Curtiusa: Olympia, Das vierte Jahr in Olympia, Rückblick auf Olympia i Der Weltkampf. Czytelnik czyta z pełnem zainteresowaniem barwne opisy i obrazy, tchnące świeżością i bezpośredniością, ciągle żywe i nie tracące na wartości, mimo, iż prawie pół wieku minęło od czasu ich napisania, pełne entu-

zjazdu dla świata starożytnego a zarazem nacechowane jego głębokim znawstwem.

Znakomicie ujęte zostało przez Curtiusa znaczenie wykopalisk w Olimpii. Jak wiadomo, wydobyły one na światło dzienne setki inskrypcyj, umieszczonych na przedmiotach kamiennych, glinianych i spiżowych, na postumentach i kolumnach, które historykom dały wgląd w życie, jakie niegdyś na miejscu tych ruin pulsowało, w organizację igrzysk itp. Językoznawcom inskrypcje te pozwoliły zapoznać się z ortografią, składnią i słownictwem, niezwykle różnorodnym i tak odmiennym w poszczególnych państwach greckich. Dzięki wykopaliskom w Olimpii znamy dziś sposób organizacji gimnazjów i agonistyki, pozostającej pod kierunkiem Elidy, dalej znamy listy zwycięzców olimpijskich i różne rodzaje zawodów sportowych. Wreszcie dla historii sztuki greckiej Olimpia stała się nieocenioną skarbnicą. Rzeźby przyczółkowe i metopowe świątyni Zeusa, posąg Nike Paioniosa, statua Hermesa Praxitelesa i cały szereg innych rzeźb, w mniej lub więcej dobrym stanie zachowanych, pozwoliły badaczom ustalić nieznane dotąd fakty artystyczne, i powiązać je w pewien łańcuch rozwojowy, rozświetliły rolę takich artystów, jak Hagelaidas, Pytagoras, Glaukias, Mikon, Paionios, Poliklet Młodszy i Praxiteles, wreszcie ułatwiły zrozumienie niejednej charakterystycznej cechy twórczości Fidiasza. Dla poznania techniki starożytnych odlewów spiżowych Muzeum Archoologiczne w Olimpii jest jedyne na świecie! A dla historii architektury greckiej Olimpia, ze swymi świątyniami, skarbcami, gimnazjami, palestrami, budowlami publicznymi, portykami, terasami, stadjonem, ołtarzami i wodociągami, jest również ośrodkiem o pierwszorzędnej wartości naukowej. Toteż nie dziw, że wykopaliska w Olimpii stały się punktem zwrotnym w dziejach archeologii klasycznej, nie tylko okryły zasłużoną sławą naukę niemiecką, ale też wywołały w szerszych kręgach publiczności olbrzymie zainteresowanie dla świata starożytnego i jego odkryć.

Prócz wykładów Curtiusa omawiana książka zawiera tłumaczenia wybranych utworów Pindara (koniec piątej ody olimpijskiej, części pierwszej, czwartej i dwunastej) opisu Olimpii Pausaniasa i dialogu Lukiana o ćwiczeniach gimnastycznych. Ponadto cenną tę książkę uzupełnia rozdział pióra Jürgena Ascherfelda pt. *Die olympischen Kampfsarten und die Leibesübungen der Griechen im Spiegel ihres Schrifttums*.

Zestawienie ważniejszych dzieł o Olimpii i igrzyskach olimpijskich jest bardzo instruktywne. Bogaty materiał ilustracyjny został dobrany niezwykle starannie i zgrupowany w trzech częściach (Ruiny Olimpii; Dzieła sztuki w Olimpii; Zawodnictwo olimpijskie wedle przedstawień w sztukach plastycznych). Fotografje Martina Hürlimanna.

Książka ta niezwykle wartościowa pod względem naukowym posiada również pierwszorzędną wartość dydaktyczną. K. MAJEWSKI

J. Starczuk, *Antiquités de Pologne*, Revue Archéologique 1935, s. 24—56, z 8 rycinami w tekście i 1 tab.

Nieliczne zbiory sztuki antycznej w Polsce doczekały się w ostatnich latach szeregu opracowań. Ceramikę publikuje Pol. Akad. Um. pod

dyrekcją Prof. Bulandy. Rzeźbę zaś częściowo już opracował J. Starczuk (zbiory w Wilanowie), który obecnie publikuje szereg rzeźb, znajdujących się w pałacu w „Łazienkach“, w zbiorach Potockiego w Łańcucie oraz w pałacu w Wilanowie. W tzw. „Białym Domku“ w Łazienkach znajduje się piękna statua Afrodyty Anadyomene, którą autor omawia wyczerpująco i wnikliwie, posługując się bogatym materiałem porównawczym i obfitą literaturą przedmiotu. Z przekonywujących wywodów autora, podobnie jak i z prac innych badaczy, zajmujących się zagadnieniem Afrodyty Anadyomene w sztuce starożytnej, wynika ponad wszelką wątpliwość, iż badanie drogi rozwoju tego typu Afrodyty, mimo niezliczonych kopii i replik, natrafia na duże trudności. Jedno jest pewnem, że Afrodyta Anadyomene należy, bodajże, czy nie do najwspanialszych manifestacyj piękna ciała kobiecego w sztuce greckol-rzymskiej. Niezliczone przedstawienia tego typu w rzeźbie statuarycznej i płaskorzeźbie, a zwłaszcza w drobnej plastyce figuralnej, mówią nam o wielkiem jego wzięciu w starożytności wśród szerokich mas miłośników sztuki.

Na tem miejscu nadmienię, że w magazynach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Odesie widziałem w ub. roku wśród setek nieopublikowanych terrakotowych figurek liczne egzemplarze Afrodyty Anadyomene (np. Figurki z Pantikapeionu nr. inw. 52/IV, 79/V i 96/IV), przypominające znane z innych muzeów figurki brązowe (np. *Arch. Anz.* 1903 s. 149, f. 4 d; 1915 szp. 231 f. 11; 1923—24 szp. 35—38; *J. d. I.* 1894 tab. 9., marmurowe i gliniane (np. *Arch. Anz.* 1925 szp. 159 f. 55; *Collection Sabouloff* II tab. CXXX). Dalsze rzeźby, publikowane przez autora, znajdują się w Łańcucie. Są to „Juppiter tonans“, przeszło 1 m wysoka marmurowa statua, uważana słusznie przez autora, na podstawie drapowania szat charakterystycznych dla IV w. przed Chr. oraz innych szczegółów stylistycznych, za dzieło zbliżone do kopii II w. po Chr., których oryginału można się doszukiwać w kręgu twórczości Leocharesa i Lysippa, dalej hermy, przypuszczalnie Persefony i Cerery, pochodzące z pierwszej epoki cesarstwa rzymskiego, oraz dwie hermy Dionysosa.

Z tych ostatnich archaiczna herma Dionysosa (f. 6), obok naprowadzonych przez autora analogij, ma ponadto, mojem zdaniem, przybliżoną analogję w hermie z Grenady (*Arch. Anz.* 1914 szp. 379 f. 54), którą Jones (*Catalogue of the sculptures of Palazzo dei Conservatori*, Oxford 1926, s. 223, Mon. arc. 17, tab. 83), niesłusznie uważa za replikę hermy nr. 17 z Sala dei monumenti arcaici w Palazzo dei Conservatori w Rzymie¹⁾; swobodny bowiem układ spiralnie ujętych włosów brody w hermie z Palazzo nie odpowiada w zupełności rytmicznie

¹⁾ (Por. dwie hermy w Berlinie, C. Blümel, *Staatliche Museen zu Berlin, Römische Kopien griechischer Skulpturen*, Berlin 1931, K. 133, 134, tab. 16, 17; Pierwszą, K. 133, tab. 16 Schmidt, *Archaistische Kunst in Griechenland und Rom*, München 1922, s. 45 tab. XXI, uważa za jedyną replikę pergameńską głowę Hermesa wedle Alkamenesa, *A. M.* XXIX 1904, tab. XVIII).

skomponowanym spiralowym rzędem w hermie z Grenady. Oczywiście, wykonawca tej ostatniej hermy, dysponując bogatym zasobem form, świadomie archaizował, stylizując włosy i brodę w dekorację spiralną, a ze sposobu komponowania poszczególnych motywów widać, że starał się on zbliżyć swe dzieło do jakiegoś archaicznego pierwowzoru, w typie rzeźby łańcuckiej. Łuk spirali, zamykających czoło, broda ujęta w trzy rzędy spirali, dwa puki włosów, falisto opadających na piersi, i zbliżony układ wąsów — oto elementy ikonograficzno-formalne, wspólne obu hermom. Jeśli chodzi o archaizujący typ Dionysosa, to warto na tem miejscu wspomnieć o spiżowej hermie, sygnowanej przez Boethosa z Kalchedonu, twórcy znanej spiżowej rzeźby chłopca z gęsią, której marmurowa kopja znajduje się w Monachjum. Wspomniana herma pochodzi z inwentarza okrętu, który zatonął na północnem wybrzeżu Afryki, koło Mahdia (Tunis) a dziś znajduje się w Muzeum w Tunisie (zob. *Art and Archaeology*, vol. XXIII nr. 4, 1927, s. 153). Druga herma Dionysosa (f. 7), z opaską i kwiatami we włosach, wyczerpująco omówiona przez autora, znana jest z wielu analogicznych egzemplarzy. Typ ten najprawdopodobniej był w Grecji znany przed epoką pełnego rozkwitu sztuki Fidjasza. O tem może dobrze świadczyć głowa z Glyptotheki Ny-Carlsberg, nr. inw. 1099 a, którą Arndt (*La glyptothèque Ny-Carlsberg*, Munich 1912, s. 15, tab. 10), uważa za wierną kopję oryginału, wykonanego ok. r. 460 przed Chr. (por. Arndt, l. c. s. 21, f. 6—7, tab. 14; s. 113, tab. 71; *Arch. Deltion* 1920—21, s. 128 f. 25). Jeśli zaś chodzi o epokę Fidjasza, to ten typ, wedle wszelkiego prawdopodobieństwa, znalazł utalentowanego twórcę, który trzymając się tradycyjnych motywów ikonograficznych, stworzył znakomite dzieło sztuki w stylu swej epoki, którego odbicia możemy się dopatrywać w przedstawieniu na znanej gemmie Aspasioa (Furtwängler, *J. d. I.* III 1888, tab. 10 11, tekst: *J. d. I.* IV 1889 s. 48; por. Furtwängler, *Antike Gemmen*, tab. XLIX 15 i LI 16, oraz replika (?) tab. XLI 4). Ponadto, mojem zdaniem, zbliżona herma Dionysosa (tylko bez kwiatów we włosach) znajduje się w Palazzo dei Conservatori w Rzymie. Jones (l. c. s. 251 Giardino 103, tab. 97) słusznie uważa ją za robotę rzymską wedle oryginału z V. w. przed Chr. Warto też na tem miejscu wspomnieć o głowie brodatego mężczyzny z Museo Chiaramonti, którą Furtwängler (*Meisterwerke*, s. 96, f. 10) łączy z kręgiem sztuki Fidjasza.

Wkońcu autor omawia hermę Pana ze zbioru rzeźb w Wilanowie. Porównując ją z kilkoma podobnemi okazami, autor zupełnie słusznie, na podstawie kryterjów stylistycznych i technicznych, datuje ją na II wiek po Chr. Do szeregu analogij, naprowadzonych przez autora, dodałbym zbliżoną w wyrazie twarzy głowę satyra na podwójnej hermie z Palazzo dei Conservatori, którą cechują silne efekty światłocieniowe i niewątpliwe stosowanie świdra przy jej opracowaniu. Jones (l. c. s. 68—69, *Fastii moderni* I nr. 1, tab. 21) datuje tę hermę na epokę późnohellenistyczną.

Wyczerpujące opisy ikonograficzno-formalne oraz przekonywająca interpretacja stylistyczna musi być w ocenie tej pracy z uznaniem podkreślona. Opracowanie omówionych zabytków stoi na poważnym poziomie

naukowym, podobnie jak poprzednie prace autora, które spotkały się z pozytywną oceną uczonych zagranicznych (S. Reinach, Lippold, V. Müller).

K. MAJEWSKI

Hermann Klöter, Myron im Licht neuerer Forschungen, mit zwei Abbildungen auf einer Tafel, Würzburg.

Twórczość Myrona posiada w literaturze naukowej szereg opracowań. Wystarczy przypomnieć prace Collignona (*Histoire de la sculpture grecque*, Paris 1892, vol. I, s. 462—484), Furtwänglera (*Meisterwerke der griechischen Plastik*, Leipzig-Berlin 1893, s. 339—410), Schrödera (*Zum Diskobol des Myron*, Strassburg 1913), Mirone'a (*Mirone d'Eleutere*, Catania 1921) i Jüthnera (*Das Problem des myronischen Diskobols, Öst. Jahrbfte XXIV* 1929, s. 123—161), by zdać sobie sprawę z różnorodnych ujęć jego twórczości przez najwybitniejszych historyków sztuki starożytnej.

Punktem wyjścia dla studjum K. jest ostatnia praca W. Amelunga, rekonstruująca Myronowego atlete, opublikowana przed kilku laty przez M. Bieber (*Wiederherstellung einer Myronischen Athletenstatue durch Walter Amelung, J. d. I. XLII* 1927, s. 152—157). Rekonstrukcja ta rzuciła wiele nowego światła na twórczość Myrona i na ciągle w nauce aktualne zagadnienie sztuki wczesno-klasycznej, które probowali już rozwiązać badacze tej miary, co Curtius, Buschor, Langlotz, Matz i i.

Studjum K. składa się z siedmiu rozdziałów, w których autor po kolei omawia twórczość Myrona, z uwzględnieniem działalności artystycznej najwybitniejszych współczesnych mu artystów, przyczem rozważania autora oparte są na wnikliwej analizie stylistycznej pewnych charakterystycznych dzieł, które jego zdaniem rzucają wiele światła na zagadnienie twórczości Myrona. I tak roz. I poświęcony jest stosunkowi Myrona do Polykleta. W roz. II. K. omawia bostońską głowę atlety, która, jego zdaniem, pozwala odtworzyć charakter stylistyczny Myronowego pięściarza, rzeźby, która do tej pory nie spotkała się w literaturze naukowej z należyłą oceną.

Przekonywujące są również wywody w roz. III., w którym K., rozpatrując twórczość Myrona w stosunku do Pythagorasa, wykazuje silne stylowe podobieństwo między głową atlety z Bostonu a słynną głową Perseusa, znaną z dwóch replik w Londynie i Rzymie. Głowa Perseusa była przez różnych badaczy przypisywana Myronowi, Pythagorasowi i Fidjaszowi. Curtius wspomniał nawet o Lykiosie, s. Myrona. K. słusznie przypisuje tę głowę Myronowi. O Perseusie Myrona informuje nas Pausanias (I, 23, 7), Plinius (n. h. 34, 57) i Catullus (55, 25), wiadomość zaś o Perseusie Pythagorasa przekazuje nam Dio Chrysostomos (37, 10). Polegając na źródłach literackich, musimy dojść do przekonania, że Perseus Myrona był bardziej znany niż Perseus Pythagorasa, o którym, prócz Diona, żaden ze starożytnych pisarzy nie wspomina. Znajomość sztuki u Diona nie była znów tak rozległa, żeby nie można przypuścić, że mógł on pomieszać nazwiska Myrona z Pythagorasem, tem więcej, że, jak wiadomo, twórczość obu tych artystów swym charakterem stylowym była bardzo do siebie zbliżona. K. nie bez racji przy-

puszcza, że nie jest wykluczone, iż Pythagoras także wykonał głowę Perseusa. Z zestawionych list dzieł Pythagorasa wedle Furtwänglera, Lechat'a, Curtiusa i Langlotza wynika, że nie znamy ani jednego dzieła, którebyśmy mogli z całą pewnością przypisać Pythagorasowi, natomiast głowa Perseusa wykazuje wiele analogij stylistycznych z innemi rzeźbami, których oryginały przypisuje się Myronowi, i dlatego K., idąc zupełnie słusznie za innymi badaczami, uważa Perseusa londyńskiego za dzieło Myrona. Roz. IV. poświęcony jest zagadnieniu stosunku Myrona do Fidjasza. Punktem wyjścia dla jego rozważań jest Apollo z Kassel, przypisywany przez Furtwänglera i innych uczonych Myronowi, przez Curtiusa zaś Fidjaszowi. K., rozważywszy charakter sztuki Fidjasza i porównawszy Apollina z Kassel z dwiema rzeźbami statuarycznemi: Anadumenos Farnese i Zeus drezdeński, dochodzi do wniosku, że Apollo z Kassel nie jest dziełem Fidjasza (por. przekonywujące wywody Matza *J. d. I.* XLVI 1931, s. 1 nn.). Natomiast porównując tę statwę z Perseusem, pięściarzem i atletą bostońskim, widzi między nimi szereg podobnych elementów formalnych i dlatego wyraża przekonanie, że Apollo z Kassel jest dziełem Myrona i to z okresu jego dojrzałej twórczości. W roz. V. K. zajmuje się pozostałemi dziełami Myrona, zaznaczając wyraźnie, że Diskobola nie uważa za dzieło pochodzące z późnego okresu twórczości artysty.

W roz. VI K. próbuje ustalić chronologję dzieł Myrona, przyjmując czas jego twórczości na lata 480—430 przed Chr.; rozdział kończy się listą 20 dzieł Myrona, z których ostatnie było oryginałem Apollina z Kassel. Roz. VII. Dla K. nie ulega wątpliwości, że Myron najsilniej z trzech głównych mistrzów połowy V stulecia przed Chr. tkwił w poprzedniej epoce. Sztukę Fidjasza i Polykleta cechuje surowość, powaga i dostojęństwo, wielkość sztuki Myrona objawia się, zdaniem K., w najczystszych formach, jakie stworzyła epoka przejściowa od sztuki archaicznej do sztuki doby Fidjasza. Każde nowe w koncepcji dzieło nastroczało Myronowi szereg trudności technicznych, to też pewne tematy podejmował on po kilka razy, nadając im za każdym razem doskonalszą formę stylową, dążąc do coraz pełniejszego wyrażenia swej indywidualności twórczej.

Atleta, heros i bóg, oto trzy tematy, które ustawicznie przesuwają się przez bogatą twórczość artystyczną Myrona, uzyskując ciągle nową, ciągle świeżą formę plastyczną. Jeden element formalny dochodził w jego twórczości do najsilniejszego głosu: ruch. Ruch w swych najróżnorodniejszych odmianach i nasileniach. Ruch jest centralnem zagadnieniem kompozycyjnem Diskobola, ruch był głównym motorem twórczym w kształtowaniu grupy Ateny i Marsiasa, ruch był najwymowniejszym motywem formalnym innych jego dzieł. To też K. słusznie widzi w Myronie artystę sztuki doby przejściowej od archaizmu do sztuki Fidjasza. Sztuka Myrona stanowi pomost między obiema epokami artystycznymi, i dzięki temu możemy lepiej zrozumieć wielką sztukę Fidjasza. W jasności ujęcia, w oryginalności sądów i rzetelnej wiedzy leży istotna wartość pracy K., stwarzającej nowe problemy dla przyszłych badaczy twórczości Myrona.

K. MAJEWSKI

Roma, Guida panoramica di Stefano Indiveri, in centododici tavole, testo descrittivo di G. Balzi, Roma 1935, s. 273.

Niezwykle oryginalny przewodnik po Rzymie. Składa się on z mapek, w których całe miasto podzielone jest na działki, te ostatnie zaś są przedstawione na osobnych tablicach w sposób panoramiczny z lotu ptaka, przez co umożliwiają korzystającemu z tego znakomitego przewodnika niezwykle szybką orientację. Treściwe opisy zabytków i wyczerpujące indeksy czynią z tej książeczki niezrównany i nie do zastąpienia przewodnik. M.

Josef Dell, Das Erechtheion in Athen, Brünn-Prag-Leipzig-Wien 1934, s. 33, 27 rycin na osobnych tablicach.

Książeczka, napisana przez profesora niemieckiej wyższej szkoły technicznej w Brünn, zawiera dane historyczno-archeologiczne, oraz najważniejsze wiadomości dotyczące architektonicznej strony Erechtheionu. M.

Arnold Schober, Der Fries des Hekateions von Lagina, Baden bei Wien 1933, s. 116 z 45 rycinami w tekście, 36 tablic.

W Karji, miejscowości Lagina (Λαγίνα) znajdowała się słynna świątynia Hekate (Λαγινίτις), z której do dziś dochowały się ruiny i resztki płaskorzeźb fryzu. Fryzem tym zajmowali się uczeni już dawniej. Schober bada go ponownie. Ustaliwszy czas powstania świątyni na koniec II w. przed Chr., zajmuje się opisem fryzu, jego techniką, nanowo grupuje zachowane fragmenty oraz daje ich analizę ikonograficzną. Następnie omawia kompozycję fryzu, a stwierdziwszy, że poszczególne jego partie wykonały różne warsztaty, porównuje go z fryzami z Magnezji nad Meandrem, z Teos, z Knidos i z fryzem ołtarza pergameńskiego. Pod względem stylowym fryz z Lagina przedstawia się niejednolicie, krzyżują się w nim różne kierunki, jakie na przełomie II i I w. istniały w późnohellenistycznej sztuce, i w tem właśnie leży największa wartość badawcza fryzu z Lagina. M.

BIBLIOGRAFJA

Gregoriana, dwumiesięcznik, poświęcony zagadnieniom kultury religijnej i narodowej. 1935. Zeszyt 1—2, 3—4, Lwów.

Nazwa nowego czasopisma wywodzi się od Grzegorza z Arsacidów, zwanego Illuminatorem, tj. szerzącym natchnienie boskie. Był on pierwszym patriarchą Armenii i umarł jako pustelnik, po r. 331, nawróciwszy poprzednio na chrześcijaństwo władcę Armenii Tiridatesa. Zostawił Kazania, Hymny i Modlitwy w języku ormiańskim. Święty ten jest patronem Archidiecezji ormiańskiej we Lwowie. — Dwumiesięcznik ma się składać z dwu części, jednej o treści ogólnej, w której problemy religijne mają być udostępnione szerszym kołom inteligencji polskiej, i drugiej o treści szczegółowej, obejmującej przejawy życia Archidiecezji ormiańskiej oraz sprawy Związku Ormian we Lwowie. Nakład czasopisma w 2000-ach egzemplarzy, przy prenumeracie 3,60 rocznie za 12 arkuszy druku, daje miarę bezinteresownego wysiłku, jakiego z poświęceniem wielkiem podjęła się Archidiecezja ormiańska we Lwowie.

Ocena, którą poniżej podajemy, dwu pierwszych (podwójnych) zeszytów czasopisma dokonana jest wyłącznie ze stanowiska nauki (filologii), bez uwzględnienia licznych i wysokich korzyści natury moralnej i ogólnokulturalnej, jakie nowe czasopismo niewątpliwie przedstawia.

W dwu pierwszych zeszytach (zeszyt 1—2 i 3—4), w dziale ogólnym, na plan pierwszy wybijają się rozprawy J. E. ks. J. Teodorowicza, arcybiskupa ormiańsko-katolickiego, i ks. A. Bogdanowicza, kanonika kapituły ormiańskiej we Lwowie. Pierwszego z tych autorów jest praca pt. *Monoteizm Starego Testamentu i Bóg jedyny*, która otwiera rocznik 1935 (s. 1—10). Autor uzasadnia znaną zresztą tezę, że dla Żydów świat był sam w sobie nicością, został przez osobowego Boga Jahwe stworzony z nicości i Jego wolą do bytu powołany. Bóg był wszystkim, świat niczem (por. tę samą tezę u Troels-Lund'a, *Bóg Żydów i Bóg Greków* w znanym dziele, *Himmelsbild und Weltanschauung im Wandel der Zeiten*, wyd. 5-e, Leipzig, Teubner 1929). Ten Bóg był bogiem jedynym i obok niego nie było miejsca dla żadnego innego bóstwa. Autor artykułu odróżnia w ten sposób monoteizm absolutny Izraela od dążeń monoteizujących, jakie istniały także u innych narodów (Greków i Rzymian). Nie podnosi jednak, że kryterjum tego rozróżnienia polega właśnie na formule negatywnej, wykluczającej dążenia polyteizujące. W wywodach zabrakło tła głębszego, jakie stworzyłoby pełne wniknięcie w system religijny Greków (por. Wilamowitz-Moellendorff, *Zeus* w *Bibliothek*

Warburg 1926), lub choćby tylko Rzymian (por. E. Bickel, *Der altrömische Gottesbegriff* Leipzig, Teubner 1921). Zamiast bezstronnego przedstawienia myśli religijnej u starożytnych daje autor wykrzykniki, w których wyraża się ogrom jego niechęci, ale zarazem ogrom niezrozumienia wobec kultury greckiej. Wobec wyznania jednego Boga — woła autor — „pomysły o Bogu Platona są dziecinnym szczebiotem“. Efektowny to wykrzyknik, ale przekonać potrafi chyba tylko studentów gimnazjalnych, których, wbrew ich woli, zmuszanoby do lektury Platona. Inni będą woleli, w swym sądzie o Platonie, pójść za zdaniem Wilamowitza — Moellendorffa lub choćby u nas Lutosławskiego.

Autor, wielki pogardą swego oburzenia na wszystko, co nie jest religią Izraela, przechodzi następnie, w potężnym skrócie, wyobrażenia monoteistyczne u Egipcjan (s. 5), u Persów (s. 5—6. Autor, niebardzo tu w zgodzie z nowszą nauką, zaprzecza charakterowi monoteistycznemu mazdeizmu zoroastryjskiego), w brahmamiźmie i buddhymie (s. 6—8). Zamyka autor swoje wywody apostrofą, malującą doskonałość Boga chrześcijańskiego.

Cały artykuł brzmi jak bajka z dawnych dobrych czasów, do tego stopnia samo podejście do tematu, sposób ujęcia go i cała metoda badania są tutaj odmienne, jak to, do czego nas przyzwyczaiła nowożytna w zakresie badań religjoznawczych nauka (Por. np. R. Pettazzoni; *Dio: formazione e sviluppo del monoteismo nella storia delle religioni*, Roma, Athenaeum, 3 tomy od r. 1922; *Le problème du monothéisme* w *Revue de l'histoire des Religions*, t. 88; *La religione nella Grecia antica* w *Storia delle religioni* 3, oraz *La religione di Zarathustra nella storia religiosa dell' Iran*, tamże 1; — C. Brockelmann, *Allah und die Götzen* w *Archiv für Religionswissenschaft* i w. i.). Zasadnicze zagadnienia, które, w zakresie problemu monoteizmu, zaprzatają umysły uczonych świata, że przykładowo wymienimy tylko zagadnienie, o ile monoteizm izraelski, a taksamo zoroastryzm i islamizm, są wynikiem tego stanu rzeczy, iż są to religie, założone przez Proroka lub Mistrza, o potężnej osobowości, który, w chwili ciężkiej dla swego ludu, odegrał rolę decydującą, inaczej mówiąc, są one dziełem rewolucji religijnej, obliczonej na szczególne spotęgowanie sił duchowych danego ludu; — i to drugie pytanie, o ile Bogowie jedyni religij monoteistycznych są dawnymi bogami nieba, przekształconymi następnie pod wpływem okoliczności już historycznych, wyjątkowo sprzyjających takiej przemianie (Uderza np. że Elohim i Jahwe występują u Żydów stale w otoczeniu zjawisk atmosferycznych wspaniałych lub okropnych), — tego rodzaju zagadnienia są wykluczone zasadniczo z zakresu rozważań autora.

Praca autora nie może zatem dać pełnego zadowolenia umysłowi, przyzwyczajonemu do nowożytnego naukowego ujmowania problemów religijnych. Zwykły artykuł encyklopedyczny (por. n. p. Pettazzoni, *Monothéismus und Polytheismus* w *Religion in Geschichte und Gegenwart*, Tübingen, Mohr, tom IV, 1930) przynosi istotnie więcej, niż ta rozprawa, specjalnie tematowi monoteizmu poświęcona.

Zeszyt 3—4 zawiera ks. Teodorowicza *Zmartwychwstanie* (s. 55—65). Jest to kazanie, wygłoszone w Katedrze ormiańskiej we Lwowie i z tego

powodu praca ta, dysząca potężną i piękną namiętnością religijną, usuwa się z pod oceny naukowej, gdyż nie podpada pod kategorię spokojnych naukowych rozważań.

Tego samego autora *Dekalog* (s. 66—86) jest tak pożądaną u nas próbą głębszego naukowego uzasadnienia pierwszej części Dekalogu. Niestety, w wywodach autora, pierwiastek polemiczny bierze ustawicznie górę nad pierwiastkiem obiektywnym i mąci spokojny tok wywodów.

Przedmiotem niechęci autora są znane poglądy prof. T. Zielińskiego, wyrażone w jego dziele *Hellenizm a Judaizm* (Warszawa 1927 w 2 cz. — Por. co o tem dziele pisali: Ks. Szcz. Szydelski, *Religia helleńska, Stary Testament i chrześcijaństwo w Ateneum kapłańskim* 1928; M. Mises, *Hellenizm a Judaizm*, Przemysł 1928, oraz namiętny i błyszczący przeciwnik dzieła, E. Stein, *Judaizm a Hellenizm*, Warszawa 1929). Z polemiki tej prof. Zieliński nie wychodzi umniejszony, ani nie odnosi się wrażenia, że poglądy jego zostały obalone. Co najwyżej, można przyznać, że na niektórych odcinkach, uwydatniła się potrzeba bardziej szczegółowego rozwinięcia twierdzeń, które dla nie-filologa mogą nie być tak dokładnie znane i zrozumiałe.

W całym artykule uderza bezstronnego czytelnika to, co ośmielili-byśmy się nazwać dogmatyczną nietolerancją. Występuje ona tak silnie na jaw, że zarysowuje się nawet wyraźna pod tym względem różnica między poglądami samego autora a licznymi pisarzami, najbardziej przecież prawowiernymi, na których autor się powołuje i których poglądy cytuje. Gdy n. p., zacytowany przez autora, Kittel w swoich *Gestalten und Gedanken in Israel* (Leipzig 1925) pisze:

[Mojżesz] położył raz na zawsze koniec polyteizmowi, djabelstwu i magji, — wszystko, co przypisywano bóstwom i duchom, odniósł do Jahwy samego... [Mojżesz] uforował drogę do prawdziwej moralności... Postawił on obok prawo moralne. Tem samem wskazał religji zadanie kojarzenia i zestawiania obu tych składników.

Autor rozprawy staje na stanowisku odmiennem i skrajnem mówiąc:

W Dekalogu mówi tylko boski Ustawodawca. On ma wszędzie głos. Pośrednik ziemski schodzi w cień!

W związku z tą cechą dogmatycznej nietolerancji pozostają określenia soczyste, zwrócone do wszystkiego, co nie było wiarą Izraela, w rodzaju takich jak: *narody jęczące pod jarzmem wielobóstwa* (s. 82), które jednak, mimo swego charakteru namiętnego potępienia, pozbawione są w istocie wewnętrznej siły, gdyż każdy przecie wie, że w istocie narody te, grecki i rzymski, wcale nie najgorzej przysłużyły się sprawie postępu moralności i kultury w świecie, a głębokością swej myśli, także religijnej, nieskończenie przewyższyły lud Izraela.

Przy cytowaniu dzieł, posługuje się autor, aż nazbyt często, nie oryginałem, ale ich przekładami, które nigdy nie oddają w całej pełni właściwej myśli pisarza. *La Cité antique* Fustel'a de Coulanges podana jest w przekładzie niemieckim z r. 1907. W ten sposób dzieło to wywołuje wrażenie nowości, gdy, w istocie, poglądy sławnego historyka francuskiego, ogłoszone w roku 1864, są naogół przestarzałe i pozbawione dziś autorytetu (por. co o nich pisze znakomity jurysta J. Binder w dziele *Die Plebs*). Nie brak cytatów, które autor przejmuje z drugiej ręki (n. p.

s. 68 (n. 2), 70 (n. 2), 71 (n. 1) i t. d.) bez sprawdzenia ich u źródła. Obszerna literatura, odnosząca się do Dekalogu, uwzględniona jest w drobnej zaledwie części. Jest przecie rzeczą uderzającą, że ze Lwowa właśnie wyszły dwa przyczynki do badań nad Dekalogiem: rozprawa prof. R. Ganszyńca i praca D. Gabiriol'a (por. *Archiv. für Religionswissenschaft*, Leipzig, Teubner 1927), których analiza i bezstronna ocena byłaby przecie rzeczą dla kół lwowskich niewątpliwie ciekawą. — Posługuje się wreszcie autor dziełami, które stoją na samem pograniczu kategorii naukowej, należąć raczej do dziedziny dzennikarstwa, jak n. p. praca F. W. Förstera (autor cytuje ją w przekładzie polskim J. Mirskiego, Warszawa, Gebethner 1926), lub H. S. Chamberlain'a *Grundlagen* (München, Bruckmann, 11-e wyd. 1915).

Praca ks. A. Bogdanowicza *Istota chrześcijaństwa a Nowy Testament* (s. 86—102), napisana pod względem literackim w sposób świetny i błyszczący, przedstawia bohaterski wysiłek, by pod wyrażenia takie, jak: „Chrystus w was“ (Paweł do Kolossan), które są najwidoczniej sposobem mówienia (zwrot „w Chrystusie“ powtarza się, jak autor zaznacza, w listach Pawła 164 razy) i wyrażają stopień przejęcia się duchem chrześcijańskim, podłożyć sens mistyczny, podobnie jak to czynił w wieku III-im Origenes, co jednak autor sam określa jako „tajemnicę“ a więc pogląd, niedostępny dla umysłu, opierającego się na danych rozumu ludzkiego. Wybitny talent literacki, serdeczne umiłowanie przedmiotu badań, sumienna metoda pracy naukowej (autor zadał sobie np. trudu, by stwierdzić teksty, na które powołuje się Mersch w swoim *Corps mystique*, Louvain 1933; okazało się, że połowa z nich jest błędnie podana), duże odczytanie, a zwłaszcza uderzająca znajomość najnowszej literatury w zakresie mistycznej psychologii religijnej, nie uratują samej tezy autora przed krytyczną jej oceną ze strony kierunku rozumowego.

Inne prace, ogłoszone w *Gregorianach*, tworzą miłą i zajmującą lekturę rozrywkową, w której niebrak nawet poruszenia tematów, uważanych ze względów towarzyskich za ryzykowne i w tej kategorii wydawnictw nie spotykanych (s. 34—39).

Całość zasługuje na poparcie ze strony szerokiego ogółu czytelników polskich.

K. JARECKI.

Klio, *Beiträge zur alten Geschichte*, wydawca C. F. Lehmann-Haupt 26 tom, zeszyt 1—2 Leipzig, Dieterich 1934.

A. Blumenthal, *Templum* (Ustalenie najważniejszych pojęć o świątyni rzymskiej, przyczem silnie uwydatniony jest wpływ etruski); — A. Heuß, *Zawarcie i uzasadnienie greckiego i rzymskiego traktatu państwowego*; — F. Miltner, *Wędrownia dorycka*; — W. Brandenstein, *Znaki ΞΦΧΨ w epichorycznych alfabetach Azji Mniejszej*; — C. F. Lehmann-Haupt, *Wzmianki o Jonach w źródłach starożytnych*; — W. Sontheimer, *Wyprawa Hannibala w Italii górnej, aż do bitwy nad Trebią*. — R. Syme, *Galatia i Pamphylia pod Augustem*; — E. Hohl, *Badania nad Historia-Augusta*; — A. Solari, *Alibi Theodosius'a*. — Sprawozdania. — Zeszyt 3. W. Zschietzschmann, *Peisistratos i Akropolis*; — A. Heuss, *ciąg dalszy pracy z poprzedniego zeszytu*; — Au. Diller, *Szerokości geograficzne u Eratosthenes'a Hipparchos'a i Posidonios'a*; A. Wilhelm,

Postanowienie mieszkańców Teos o przyjmowaniu nowych obywateli; — C. F. Lehmann-Haupt Ciąg dalszy pracy z poprzedniego zeszytu; — P. Pretisse, Wygląd i działalność Wezuwiusza w starożytności; — R. Heuberger, Historia drogi rzymskiej przez Brenner; — Oceny i Wiadomości. — Zeszyt dodatkowy XXXIV 1935. O. W. Reinmuth, Prefekt Egiptu od czasów Augusta do Dioklejana (str. XIV—156).

The American Journal of Philology, vol. LVI, 1, 1935, Baltimore. — J.-R. Oliver, Karl William Emil Miller, in piam memoriam; — R. Carpenter, Litery Cadmus'a; — Au. Diller, Scipio Tettius, Index librorum nondum editorum (Lista ta została ułożona ok. 1555); — C. W. Keyes, Grecki list wprowadzający (Autor powołuje się na dzieło Witkowskiego, Epistulae privatae Graecae); — H. Comfort, Parodia w Catullus'a LVIII a; — S. E. Bassett, Plato, Resp. 618 C.; — L. A. Post, Sophokles, O. F. 676—677; — W. Petersen, Niektóre greckie przykłady kontaminacji wyrazów; — T. Frank, O wędrowce Rzymian na Sycylję; — B. D. Meritt i G. Dawidson, Traktat między Athenami a Haliai (Mowa jest o traktacie podanym w I. G. I², 87, pochodzącym z r. 424—3); — A. B. West, Uwagi nad tym traktatem. — Sprawozdania. — zob. LVI, 2 1935. A. Diller, — Codex B Strabona — W. H. Worrell, Wczesny list w dialekcie Bohairic'kim z papyrusu Inv. 1526 uniw. w Michigan); — C. W. Mendell, Odkrycie drobniejszych dzieł Tacyty; — H. C. Youtie, Uwaga ἀρχιλλάν; — M. Sturtevant, Starosaskie formy; — J. E. Harry, Sophoklesa, Elektra, 363—364; — B. L. Ullman, Dwa łacińskie abecadaria z Egiptu; — T. Frank, Nowy fragment ateńskiego Dekretu o pieniądzach; — T. Frank, Ustęp u Strabona V 1, 11; — Sprawozdania; — Oceny.

L'Antiquité classique, przegląd wydawany pod kierunkiem pp. J. Bidez, A. Carnoy, F. Cumont, A. Delatte, H. Grégoire, z zasiłkiem Fundacji uniwersytetu w Liège. Bruxela, Tom III fasc. 1 (1—362), 1934. A. Delatte, Pojęcia entuzjazmu u filozofów przedsokratesowych; — J. Duchesne, O imieniu Pompeiusa; R. Goossens, Seuthes, syn Epimachos'a; — A. Grisart, Vitae Vergilianae; — L. Halkin, Tiberius Plautius Aelianus, legat Moesii za Nerona; — J. Humblé, Antisthenica; P. Lambrechts, Cesarz Lucius Verus, próba rehabilitacji (z reprodukcją dwu biustów marmurowych tego cesarza); — L. Th. Lefort, z Halikarnessu; — W. Peremans, Uwagi o historii rzymskiej przed inwazją Gallów; — Th. Sinko, De causae Rhesi novissima defensione; — P. van de Woestijne, Theophrastes; — Kronika — Sprawozdania. — fasc. 2. s. 363—574, 1934. J. Bastin, Via Mansuerisca; — J. Breuer, Obóz legio X w Nimègue i obóz legio II w Batavodurum; — P. Clement, O powstaniu legendy o Iphigeneia; Th. Sinko, De causae Rhesi novissima defensione (ciąg dalszy); — H. Grégoire i R. Goossens, Sitalkes i Atheny w „Rhesos“ Euripidesa, — 447—450, M. R. Sulzberger, Czy fragment „Myrmidonów“ Aischylosa? — H. Tranchant, Codex Universitatis Bruxellensis. — Kronika. — Sprawozdania.

Ecole Française de Rome, Mélanges d'archéologie et d'histoire, LI rk. 1934, fasc. I—V. Paris, Boccard. — L. A. Constans, Badania nad językiem łacińskim i literaturą łacińską we Francji, w ostatnich dwudziestu latach; — A. Piganiol, Ara, Martis; — J. Gagé,

Igrzyska sekularne z roku 204 po Chr. i dynastia Severów, — W. Seston, Klasztor Ain-Tanda i początki architektury klasztornej w Afryce północnej; — P. Cayrel, Bazylika Donatystów w Numidji; — M. Simon, Wykopiska w bazylice Henchir-el-Ateuch w Algierji; — J. Aymard, Venus i cesarzowe w epoce ostatnich Antoninów; — G. Mollat, Proces w przedmiocie beneficium Kościelnego z początkiem XIV-go stulecia; — J. Bignami-Odier, Przewodnik po oddziale manuskryptów biblioteki Watykańskiej; — S. Duvergé, Rozwiązanie konfliktu między Aragon'em a Genuą; — Y. Renouard, Papięze i konflikt francusko-angielski w Akwitanji 1259—1337; — J. Rott, Papieskie zbiórki we Francji w XV-ym wieku.

Wiener Studien, Zeitschrift für klassische Philologie. t. 52, 1934. 1 i 2 zeszyt, Wien, Höfel. — A. Lesky, Niobe Aischylos'a; — A. Wilhelm, Xenophonta Πόρο; — J. Mesk, Pismo Galen'a o pożytku i szkodliwości środków żywności; — W. Kraus, Ad spectatores, w rzymskiej komedji; — M. Schuster, Czytania Lucretius'a (rozprawa napisana przed pojawieniem się nowego wydania Lucretius'a prof. Martin'a w Bibliotheca Teubneriana); — K. Jax, Stanowisko rękopisów S i L w przekazaniu Cezara; — L. Radermacher, Caecilius z Kaleakte lub Verrius Flaccus u Quintilian'a; — E. Schuchter, Styl kaznodziejski św. Augustyna; — Miscellanea.

The Classical Review, vol. XLIX, Cambridge, luty 1935. Nr. 1. — str. 40. D. S. Robertson, Ocena książki Charisteria Gustavo Przychocki a discipulis oblata, Warszawa 1934.

Gnomon, vol. X czerwiec 1934, Heidelberg, str. 328. W. Technau, Ocena dzieła Corpus vasorum antiquorum, Pologne; K. Bulas, Goluchow; Musée Czartoryski; Varsovie-Paris.

Z cyklu *Wielkie Pokutnice, Les Grandes Repenties*, który wydaje Księgarnia Albina Michel'a w Paryżu, pojawił się tom pt. *Ta, którą kochał św. Augustyn* — *Celle qui fut aimée d'Augustin*, podający obraz duchowy kobiety, z którą żył Augustyn przed swem nawróceniem.

P. t. *Kultura łacińska i porządek społeczny* — *La Culture latine et ordre social* ogłosił ojciec Gillet, generał zakonu Dominikanów, szereg wykładów, odnoszących się do zagadnień społecznych, w których oplakuje upadek kultury klasycznej i widzi w tym upadku jeden z powodów wojny światowej, w czem jednak posuwa się może zbyt daleko, (Księgarnia Flammariona).

W *Hermesie* z. 1 za rok 1935 pojawiło się nowe przeprowadzenie dowodu, że *fragmentum Pindar, antiquissimum notis musicis veterum Graecorum insignitum*, które Athanasius Kircher miał znaleźć w klasztorze San Salvatore obok Messyny, jest poprostu fałszerstwem Kircher'a.

W Akademji Inskrypcyj i Literatury na posiedzeniu z dnia 12 kwietnia odznaczono nagrodą 1500 fr. dzieło Ks. Dawida, *Les sources de l'histoire de Pologne à l'époque des Piasts 963—1386*. K. J.

Książki nadesłane redakcji.

Englund Josef: *Kasussyntaxen hos A. Cornelius Celsus*. Göteborg 1935 Eranos' Förlag.

KRONIKA

OD REDAKCJI

Z powodu nieporozumień i wskutek licznych zapytań komunikujemy, że „Przegląd klasyczny” jest — jak to zresztą lojalnie stwierdziła jego Redakcja — wydawnictwem prywatnem, nie mającem nic wspólnego z wydawnictwem czasopisma „Eos”.

Redakcja.

1400-LECIE DOKONANIA KODYFIKACJI JUSTYNJANA

(c. d.)

Koniec greckiego średniowiecza ucina się równo z najazdem Turków, podczas gdy jego początek, wiązany tradycyjnie nie bez linii z panowaniem Justynjana, jest w rzeczywistości dyfuzyjnym procesem przenikania w nowe składniki i formy, objęte powszechną nazwą kultury bizantyjskiej. — Zamazane oblicze tej kultury rozwidniają nowsze badania bizantynistów, wśród których nie brak i naszych uczonych, a nawet specjalnego organu, niedawno powstałego, *Analekta Bysantina*. Nie była to kultura wysoka, ale przetrwanie i czasowo rozlewna, kultura o znanej tendencji do architektury centralnej i kopułowej, do zastygnięć figuralnych i manieri kompozycyjnej w sztuce, do dzieł i kronik historycznych, antykwarycznych kolektaneów i rozwickłań teologicznych, jakie owym czasem się narzucały przy równoczesnym rozwoju poezji kościelnej w literaturze, z tendencją do rozwinięcia ceremonjału dworskiego i stopni urzędniczych, wogóle do schematycznego dogmatyzowania piramidy społecznej, której wierzchołkiem cesarz, a rozszerzającymi się ku podstawie bokami urangowani drabinowo poddani, subieci. Sztuczną tę budowę, na której wielostronnie się wzorowano, jak później na wersalskich pałacach i życiu dworskim, wstrząsały ewolucje i rewolucje, — co niewzruszonym i wiekopomnem zostało, to dzieło kodyfikacyjne Justynjana, którego tysięczną czterechsetną rocznicę święci wdzięczna potomność kulturalna“.

Następnie zaproszony do wygłoszenia odczytu rektor Piniński zaznaczył, że inicjatywa Polskiego Towarzystwa Filologicznego, dająca możliwość uczczenia 1400-lecia kodyfikacji prawa rzymskiego, dokonanej przez cesarza Justynjana, dowodzi, że nie tylko koła prawnicze oceniają do-

niosłość owego dziejowego wydarzenia. Podobnie jak literatura i sztuki piękne świata klasycznego Greków i Rzymian, tak też i prawo rzymskie dało podstawę narodom późniejszej Europy do ogólnego kulturalnego podniesienia się i rozkwitu. Szczególnie w dziedzinie prawa prywatnego stali się Rzymianie, wyjątkowo uzdolnieni w trafnem ujęciu pojęć prawnych, mistrzami i nauczycielami innych narodów. Objawiło się to w recepcji prawa rzymskiego prywatnego w niektórych państwach i w przejęciu do nowszych kodyfikacyj przeważnie tych zasad, które wytworzyła juraśprudence rzymska.

Z tych powodów powinaby i na przyszłość nauka prawa rzymskiego być podstawową propedeutyką nauki prawa. Ubolewać tedy nad tem należy, że w ostatnich czasach znaczne ograniczenie nauki prawa rzymskiego na naszych uniwersytetach wprowadzono. Wpłynąć to niestety musi ujemnie i wywołać obniżenie wykształcenia i praktycznego stosowania prawa.

Rządy Justynjana jako cesarza wschodnio-rzymskiego czyli bizantyńskiego państwa przypadają na długi okres czasu od r. 527 do 565. Uzyskanie korony zawdzięczał Justynjan swemu wujowi, poprzednikowi na tronie Justynowi, który popierał jego karierę urzędową i nie mając potomstwa, adoptował go. Następstwu nie przeszkodził nawet meżalans Justynjana; poślubił on bowiem była aktorkę cyrkową Theodorę, kobietę o nader mętnej pod względem obyczajowym przeszłości. Obdarzona wszakże niepospolitą inteligencją, umiała Theodora odegrać z należytą powagą rolę, do której los ją niespodzianie powołał, i wywierała zawsze znaczny wpływ na małżonka.

Justynjan jako autokratyczny szef państwa był ambitny, żądny sukcesów i sławy tak w polityce zewnętrznej i bojach, jak niemniej w kulturalnej działalności. Uważał się za następcę wielkich cesarzy najświetniejszego okresu Rzymu i dążył w drodze podboju do odzyskania dawnej światowej potęgi państwa. Długoletnie walki o odzyskanie prowincyj afrykańskich, a następnie panowania nad Italią wraz z Rzymem dały sukcesy chwilowe, połączone zaś były z wielkimi ofiarami. Bardziej pomyślnem było podjęte zaraz po objęciu rządów przedsięwzięcie ujednostajnienia prawa, które w stosunkowo krótkim czasie zostało doprowadzone do skutku.

Prawo rzymskie, tak jak obowiązywało z początkiem rządów Justynjana, było rezultatem tysiącletniej niemal ewolucji od czasu najdawniejszego prawa ujętego w formę pisaną, mianowicie tzw. Ustawy XII. tablic. W rozwoju dziejowym norm odnoszących się do prawa prywatnego mniej doniosłą rolę odegrały ustawy uchwalone na zgromadzeniach ludowych, aniżeli tzw. „*ius honorarium*“, prawo tworzące się na podstawie edyktów juraśdykcyjnych, pretorów w Rzymie, a namiestników w prowincjach.

Za czasów cesarstwa uzyskują wprowadzić imperatorowie władzę ustawodawczą, lecz przez przeszło 2½ wieku inne źródła prawa, pochodzące jeszcze z czasów republikańskich, nie zamierają. Przyłącza się do nich ponadto juraśprudence jako bezpośrednie nowe źródło prawa; niektórzy bowiem wybitni juryści uzyskują od imperatorów tzw.

„ius ex auctoritate principis publice respondendi“, a więc upoważnienie do autoryzowanej wykładni prawa. Skutkiem tego nie tylko „responsa“ tych jurystów dawane w poszczególnych wypadkach, ale i pisma używają „legis vicem“.

Od 4-go wieku naszej ery jedynym źródłem nowo tworzącego się prawa jest już tylko wola imperatorów w odpowiedniej formie podana do publicznej wiadomości. Obok konstytucyj cesarskich, do których stosowano wówczas nazwę „leges“, obowiązują nadal dawniejsze normy prawne, określone w przeciwstawieniu do „leges“ nazwą „ius“. Wiadomości o tem dawniejszem prawie czerpano wyłącznie z pism prawników.

Wobec tak różnorodnego i z rozmaitych czasów i źródeł pochodzącego materiału prawnego, pojawia się jeszcze przed Justynjanem myśl dokonania zbiorów obowiązujących przepisów. Powstają też istotnie takie zbiory „kodeksami“ zwane, lecz tylko odnośnie do konstytucyj cesarskich, mianowicie 2 zbiory prywatne (Gregorjański i Hermogenjański) i oficjalny zbiór Teodozjusza II, złożony mniej więcej o stulecie całe przed zbiorem Justynjana.

Co się tyczy znów materiału prawnego, zawartego w pismach prawników, wprowadzili cesarze Teodozjusz II i Walentynjan III w 426 r., dla ułatwienia zastosowania norm tych w praktyce, ułożoną w Ravninie ustawę, którą zowiemy zwykle „Ustawą raweńską“ (w niemieckiej literaturze prawniczej „Zitiergesetz“). Postanawia ona, że moc obowiązującą mają pisma pięciu wyliczonych imiennie w ustawie prawników (Gaius, Papinianus, Paulus, Ulpianus i Modestinus), oraz pisma innych prawników, na których się ci powołują, w każdym zaś poszczególnym wypadku należy przy rozbieżności opinii liczyć głosy owych jurystów i iść za zdaniem większości, a w razie równości głosów za zdaniem Papiniana.

Justynjan zarządził prace nad kodyfikacją prawa już w roku następnym po objęciu rządów. Głównym kierownikiem całej akcji był Tribonianus, sprawujący parokrotnie najwyższy urząd państwowy „quaestora sacri Palatii“. W pracy kodyfikacyjnej utrzymano podział na *leges ius*, ułożono naprzód kodeks, obejmujący konstytucje cesarskie (w r. 529), który wszakże następnie w ponownym wydaniu z włączeniem ustaw wydanych przez samego Justynjana został opublikowany jako tzw. „*Coдекс repetitae praefectionis*“ w r. 534.

Księga ustaw, obejmująca *ius*, została pod nazwą „*Digestae* lub *Pandectae* zebrana z fragmentów jurystów rzymskich. Wciągnięto do niej *excepta* z 3 prawników epoki klasycznej jurysprudencji od czasów ostatniego wieku rzeczypospolitej po czasy Dioklecjana. W konstytucjach cesarskich i fragmentach jurystów polecił Justynjan czynić wszelkie zmiany tekstu, któreby komisja uznała za potrzebne dla usunięcia rzeczy przestarzałych i ujednolajnienia przepisów. Są to *interpellacje*, czyli tzw. „*emblemata Triboniani*“. Zmiany te nie są zaznaczone w tekście, przez co dla nauki nowoczesnej wytwarzają się nieraz trudne zagadnienia co do kwestji, co jest tekstem pierwotnym, co zaś zmianą przez kompilatorów dopiero dokonaną.

Komisja wyznaczona dla ułożenia *Digestów* ukończyła pracę w cza-

sie stosunkowo nader krótkim niespełna 3 lat, skutkiem czego wszechstronne przerobienie pierwotnych tekstów nie zostało ściśle przeprowadzone i wiele materiału historycznego utrzymało się przecież w fragmentach wciągniętych do Digestów.

Oprócz Kodeksu i Digestów ułożoną została jako trzecia część kodyfikacji księga Instytucyj, przeznaczona w pierwszym rzędzie jako podręcznik do nauki w szkołach, publikowana wszakże zarazem jako obowiązująca ustawa. Instytucje zostały zredagowane przez komitet, złożony z Trybonjana i dwóch profesorów prawa, Theofila i Dorotheusa; za wzór zaś służyły Instytucje Gaiusa, używane w szkołach, tak iż całe ustępy dosłownie przejęto z Gaiusa do Instytucyj justynjańskich, uzupełniając je tylko nowszem prawem i wzmiankami o ustawach, wprowadzonych przez samego Justynjana.

Po ułożeniu wzmiankowanej z trzech części (Codex, Digesta i Institutiones) składającej się kodyfikacji, wydał jeszcze Justynjan liczny szereg ustaw (około 170), zwanych „*Novellae constitutiones*“, lub „*Novellae*“. Publikowane one były przeważnie w języku greckim; nieznaczna tylko ich część odnosi się do prawa prywatnego, niektóre wszakże zawierają ważne postanowienia, mianowicie o dziedziczeniu ustawowem i przeciwtestamentowem (nov. 118, 127 i 115).

W kodyfikacji Justynjana przeważa charakter kompilacji dawniejszego prawa, łączą się z tem wszakże liczne i nieraz daleko sięgające zmiany, zawarte bądźto w interpretacji dawnych tekstów, bądźto w nowowydanych konstytucjach samego Justynjana. Tendencja tych zmian jest przeważnie chwalebna. Justynjan stara się usunąć rzeczy przestarzałe i pozostałości pierwotnej, przesadnej surowości i formalistyki, która cechowała dawne *ius civile*, popiera *ius aequum* w przeciwstawieniu do *ius strictum*, dąży też do rozstrzygnięcia licznych wątpliwości i kontrowersyj, w niektórych też jego reformach znać wybitnie wpływ etyki chrześcijańskiej. O ile wszakże treść jego postanowień zasługuje na uznanie, o tyle forma jest dziwnie niezręczną i ociężałą. W porównaniu z jasną, prostą i zrozumiałą dykcją prawników rzymskich z czasów klasycznej jurysprudencji jest język Justynjana dziwnie zepsuty i niestosowny dla zarządzeń ustawodawczych, pełen balastu, pustej frazeologii i zwrotów samochwalnych.

Dziwnym też wynikiem przeceniania wartości dokonanej kodyfikacji są dwa zarządzenia Justynjana, zawarte w konstytucjach wprowadzonych, robiące już istotnie wrażenie megalomanji i wiary we własną nieomyślność. Oto, uważając swe dzieło jako wręcz doskonałe, zabrania Justynjan na przyszłość pisać komentarzy i objaśnień do obowiązującego prawa, a w razie jakichś wątpliwości przy zastosowaniu przepisów w praktyce, każe się odnosić do imperatorskiego majestatu o wykładnię prawa. Oczywiście, że jeżeliby dosłownie zastosowano się do tych postanowień, to zamarłaby na przyszłość wszelka nauka prawa, praktyka zaś władz jurysdykcyjnych straciłaby samoistość, zmuszona do oglądania się jeno na wskazówki „z góry“.

Na zakończenie pytanie: Co sądzić o wartości kodyfikacji całej i o wpływie jej na późniejszy rozwój prawa? Dla celów praktyki i jurysdykcji dawała kodyfikacja materiału wiele, a nawet nadmiernie dużo

i to materiału trudnego do opanowania i niejednorodnego. Ogromną wszakże jej zaletą jest to, iż zostawiła potomności potężny zasób skarbów jurysprudencji rzymskiej, przez co w dalszym rozwoju wypadków prawo rzymskie oddziaływać mogło żbawiennie na rozwój pojęć prawniczych i etycznych w dziedzinie prawa prywatnego innych państw i narodów. Za to należy się Justynjanowi i jego współpracownikom trwała i głęboka wdzięczność.

S. P.

NABYCIE KOLEKCJI OSTRAKÓW PRZEZ UNIWERSYTET WARSZAWSKI

Zbiory warszawskie zostały w r. 1934 znacznie rozszerzone przez nabycie kolekcji ostraków A. Deissmanna.

Kolekcja ta składa się ze 121 ostraków i 5 etykietek mumjowych, nabytych z zasiłku Funduszu Kultury Narodowej. Praca nad odcyfrowaniem i rekonstrukcją tego materiału została już wprawdzie podjęta, ale do ostatecznego jej wykończenia i dokładniejszego zorientowania się co do wartości naukowej tego materiału jest jeszcze daleko. Według dotychczasowego stanu badań materiał w ostrakach przedstawia się następująco: ostraka greckie w liczbie 109 (w czym jednak 21 zupełnie zniszczonych) pochodzą częściowo z okresu Ptolemeuszów (1—18), większość zaś z czasów od I—III w. po Chr., w czym skolei przeważają ostraka z okresu cesarzy Wespazjana, Domicjana, Trajana, Hadryana i Antonina, ostatnie wreszcie dwa sięgają w. VII po Chr. Pomiedzy temi dwoma grupami wypadnie umieścić grupę ostraków koptyjskich w liczbie 12. Nry 122—136 zachowały wreszcie etykiety mumjowe, w czym znajduje się jedna grecka, pozostałe zaś są w piśmie demotycznym.

Ostraka pochodzą przeważnie z Luksoru, niektóre z Edfu i z Fayûm, a część z okresu Ptolemeuszów również z Achmim.

Co do ich zawartości narazie udało się skonstatować obecność następujących grup: 1) Pokwitowania podatkowe i inne z przewagą pokwitowań bankowych, 2) Krótkie listy i notatki o treści ekonomicznej, 3) Rachunki i wykazy imienne, 4) Zawiadomienia o zgonie.

Na szczególnie wyróżnienie zasługują w stadjum dotychczasowego opracowania: nr. 6 z r. 23 panowania Augusta, zawierający pokwitowanie osoby, podającej się jako $\mu\epsilon\tau\iota(\mu\omicron\varsigma \ \delta\ \kappa\omicron\mu\beta\alpha\lambda\iota\sigma\tau\acute{\eta}\varsigma)$, nr. 37 z czasów Hadryana z pokwitowaniem wystawionem $\kappa\omicron\sigma\mu\eta\tau\acute{\iota}\varsigma \ \gamma\upsilon\mu\lambda\alpha\sigma\iota\omicron\upsilon$ i nr. 39 również z czasów Hadryana, dotyczący jakiejś egzekucji. O ile sąd wypowiedziany już teraz nie jest przedczesny, ostraka Deissmanna zawierają naogół pewne przyczynki do zagadnienia podatkowego i kwestji ludnościowej Egiptu z czasów Ptolemeuszów i okresu rzymskiego.

(Przedruk ze Sprawozdań Pol. Akademji Umiej. tom XL, 1935).

Uczczenie 80-lecia Prof. Dra Ludwika Cwiklińskiego. Ku uczczeniu 80-lecia prezesa T-wa filologicznego uchwaliło Koło poznańskie PTF wydać księgę pamiątkową.

Kongres papirologów we Florencji. Na tegorocznym kongresie polska papirologja reprezentowana była przez Doc. Dra Jerzego Manteuffla.

OKAZYJNIE

**można zakupić w Polskiem Towarzystwie
Filologicznem następujące egzemplarze
Eosu i Kwartalnika Klasycznego:**

I. EOS.

r. 1894, I, z. 2.	r. 1909, XV, z. 1—2.
r. 1895, II, z. 1—2.	r. 1910, XVI, z. 1.
r. 1896, III, z. 1—2.	r. 1911, XVII, z. 1—2. (2 egz.)
r. 1897, IV, z. 1—2.	r. 1912, XVIII
r. 1898/99, V, z. 1—2.	r. 1914/15, XX, z. 1. (2 egz.)
r. 1900, VI	r. 1918, XXIII
r. 1901, VII, z. 1—2.	r. 1919/20, XXIV
r. 1902, VIII	r. 1923, XXVI
r. 1903, IX, z. 1—2.	r. 1924, XXVII
r. 1904, X, z. 1—2.	r. 1925, XXVIII
r. 1905, XI, z. 1—2.	r. 1926, XXIX
r. 1906, XII, z. 1—2.	r. 1927, XXX
r. 1907, XIII, z. 1—2.	r. 1932/33, XXXIV
r. 1908, XIV, z. 1—2 (2 egz.)	

II. KWARTALNIK KLASYCZNY.

r. 1929, K, III, z. 1—4.	r. 1932, K, VI, z. 1—4.
r. 1930, K, IV, z. $\frac{1}{2}$, 4.	r. 1933, K, VII, z. 1—4.
r. 1931, K, V, z. 2, $\frac{3}{4}$.	

Zgłoszenia proszę kierować do administracji PTF.
Lwów, ul. Snopkowska Boczna 9., Dom p. Łacika (koło
cegielni) prof. Wł. Gruzewski.

XL SPRAWOZDANIE Z CZYNNOŚCI POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO ZA CZAS OD 1 STYCZNIA DO 31 GRUDNIA 1934 ROKU

A

1. Walne Zgromadzenie w r. 1934.

XXXIX Walne Zgromadzenie odbyło się dnia 19 maja 1934 r. we Lwowie w sali VII-mej Uniwersytetu J. K. z następującym porządkiem obrad:

1. Zagajenie. 2. Odczytanie protokołu z poprzedniego Walnego Zgromadzenia. 3. Odczytanie sprawozdania z rocznej działalności Towarzystwa. 4. Sprawozdanie Komisji Rewizyjnej. 5. Dyskusja. 6. Wniosek w sprawie zamianowania członków honorowych. 7. Wykonanie uchwał poprzedniego Walnego Zgromadzenia w sprawie Statutu. 8. Sprawa znizienia składki członkowskiej. 9. Wnioski Zarządu Głównego i Kół. 10. Odczyt Dr. Reginy Schächterówny pt.: *Stosunek Eurypidesa do kobiet w świetle fragmentów zaginionych tragedji*. 11. Wybory. 12. Oznaczenie miejsca przyszłego Walnego Zgromadzenia. 13. Wnioski i interpelacje.

W zastępstwie nieobecnego Prezesa P. T. F. Prof. Dra Ludwika Cwiklińskiego, przewodniczył Wiceprezes Urzędujący Prof. Konstanty Chyliński, protokolował sekretarz Mikołaj Szczerbański.

Protokół z Walnego Zgromadzenia, napisany przez sekretarza Mikołaja Szczerbańskiego, ogłoszono w 1-ym Zeszyście *Eosu - Kwart. Klas.*, XXXVI 1935, s. 102 nn.

Na wniosek Komisji - Matki wybrano na Walnem Zgromadzeniu Zarząd Główny i Komisję Rewizyjną w następującym składzie:

a. Prezes: prof. dr. Ludwik Cwikliński, Poznań.

b. Wiceprezesi: prof. Konstanty Chyliński, Lwów (Wiceprezes Urzędujący) — prof. dr. Tadeusz Zieliński, War-

szawa — prof. dr. Leon Sternbach, Kraków — prof. dr. Jan Oko, Wilno — Wincenty Ogrodziński, Katowice (Koło Śląskie).

c. Członkowie Zarządu: α) ze Lwowa: doc. dr. Marjan Auerbach, dr. Adolf Bednarowski, prof. dr. Edmund Bulanda, dr. Władysław Chodaczek, prof. dr. Ryszard Ganszyniec, Marjan Goljas, Władysław Grużewski, doc. dr. Kazimierz Jarecki, naczeln. Ludwik Jus, dr. Jan Smereka, dr. Wincenty Śmiałek — β) z poza Lwowa: prof. dr. Gustaw Przychocki, Warszawa — Mieczysław Rozmarynowicz, Kraków — prof. dr. Jan Sajdak, Poznań — prof. dr. Stefan Srebrny, Wilno.

d. Zastępcy członków: α) ze Lwowa: Michał Łukasiewicz, dr. Kazimierz Majewski, Jan Paszkiewicz, dr. Jakób Willer — β) z poza Lwowa: Alfred Buse, Łódź — Józef Grzybowski, Pszczyna — Kajetan Isakiewicz, Stanisławów — doc. dr. Kazimierz Kumaniecki, Kraków — dr. Regina Schächterówna, Brzeżany — dr. Stanisław Seliga, Warszawa.

e. Komisja Rewizyjna: α) ze Lwowa: Stanisław Cygan, dr. Artur Rapaport, Edmund Skarbiński — β) z poza Lwowa: Leon Gelitowski, Przemyśl — Marjan Kosiak, Tarnopol.

2. Działalność Zarządu Głównego i jego Wydziału.

Zamieszkały poza siedzibą Towarzystwa Prezes kierował wszystkimi jego sprawami, utrzymując z Wydziałem częstą korespondencję, udzielając rad i wskazówek, rozpatrując ważniejsze wnioski, wychodzące od Wydziału, podpisując wszelkie pisma, skierowane do Władz Centralnych w Warszawie. Zastępował go stale Wiceprezes Urzędujący Prof. Konstanty Chyliński i dr. Wincenty Śmiałek, zwłaszcza od września, tj. od czasu, gdy Prof. Konstanty Chyliński został powołany do Ministerstwa W. R. i O. P. na stanowisko Podsekretarza Stanu, — przy współpracy sekretarza Dra Jana Smereki, skarbnika Marjana Goliasa i administratora wydawnictw Władysława Grużewskiego.

Obowiązki redaktora naczelnego wydawnictw pełnił prof. dr. Ryszard Ganszyniec, przy współpracy Komitetu Redakcyjnego, do którego należeli: prof. dr. Tadeusz Zieliński jako współredaktor *Eos*, prof. dr. Stanisław Witkowski jako redaktor *Studja Leopolitana*, śp. Jan Szczepański († 19 I 1934),

a po nim prof. dr. Franciszek Smolka jako współredaktor *Kwartalnika Klasycznego*, oraz prof. dr. Gustaw Przychocki w Warszawie, prof. dr. Seweryn Hammer w Krakowie, prof. dr. Jan Sajdak w Poznaniu, Alfred Buse w Łodzi i Wincenty Ogrodziński w Katowicach.

W ciągu roku sprawozdawczego pełny Zarząd Główny odbył dwa posiedzenia: jedno w przeddzień Walnego Zgromadzenia, 18 maja 1934 r. we Lwowie na Uniwersytecie J. K. przy ul. Marszałkowskiej 1, w sali Komisji Egzaminacyjnej, drugie bezpośrednio po Walnem Zgromadzeniu (19 maja) w sali VII. Na pierwszym posiedzeniu, na którym przewodniczył Wiceprezes Urzędujący Prof. Konstanty Chyliński, a protokołował sekretarz Mikołaj Szczurbański, Zarząd Główny przygotował materiał do Walnego Zgromadzenia i powziął ważną uchwałę w sprawie wydawania jednego organu P. T. F., — na drugim, na którym przewodniczył ponownie obrany Wiceprezes Urzędujący Prof. Konstanty Chyliński, a protokołował nowoobрани sekretarz dr. Jan Smereka, Zarząd Główny wyłonił z pośród siebie Wydział w myśl § 35 Statutu. W skład Wydziału Zarządu Głównego weszli: Wiceprezes Urzędujący Prof. Konstanty Chyliński, dr. Jan Smereka jako sekretarz, Marjan Golias jako skarbnik, Prof. dr. Ryszard Ganszyniec jako redaktor naczelny wydawnictw, dr. Wincenty Śmiałek jako przewodniczący Koła Lwowskiego P. T. F., nadto jako członkowie: prof. dr. Edmund Bulanda i docent dr. Marjan Auerbach.

Na tem również (drugim) posiedzeniu Zarządu Głównego postanowiono powierzyć Kołu Krakowskiemu P. T. F. przeprowadzenie ankiety wśród członków P. T. F. w sprawie nowego organu Towarzystwa.

Wydział Zarządu Głównego odbył 6 posiedzeń, a mianowicie w dniach 8 lutego, 19 kwietnia, 7 maja, 14 września, 5 października i 27 listopada. Na tych posiedzeniach załatwiano sprawy bieżące (L:1—198) oraz przekazane już to przez poprzedni Zarząd Główny, już to przez ostatnie Walne Zgromadzenie:

a. Opracowany przez Komisję Statutową i uchwalony przez Walne Zgromadzenie w dniu 22 kwietnia 1933 r. projekt statutu PTF — tak z powodów wyłuszczonych na Walnem Zgromadzeniu w dniu 19 maja 1934 r., jakoteż

głównie ze względu na zmianę organu PTF wymaga jeszcze wielu uzupełnień i przeinaczeń. Materiał przygotowany przez obecny Wydział będzie musiał rozpatrzyć jeszcze raz i zaaprobować przyszły Zarząd Główny.

b. Urządzono uroczysty obchód 40-lecia istnienia PTF i 80-lecia urodzin Prezesa Prof. dra Ludwika Ćwiklińskiego, w dniu 27 lutego 1934. Na uroczystym posiedzeniu wygłosił odczyt doc. dr. Marjan Auerbach: *Ruch naukowy w PTF w ciągu 40 lat istnienia*; prof. dr. Stanisław Witkowski: *Zasługi naukowe prof. dr. Ludwika Ćwiklińskiego*; dr. Stanisław Pilch: *Główne daty z życia i działalności Jubilata* (patrz *Kwart. Klas.* 1934, t. VII 2, s. 155 nn.).

c. Na uroczystość jubileuszową Prof. dr. Gustawa Przychockiego wysłano telegram gratulacyjny (patrz *Kwart. Klas.* 1934, VII 4, s. 348 nn.).

d. Powołanie Wiceprezesa Urzędującego Prof. Konstantego Chylińskiego do Ministerstwa WR i OP na stanowisko Podsekretarza Stanu uczczono serdecznym telegramem gratulacyjnym i uroczystym przyjęciem (patrz *Eos-Kwart. Klas.* t. XXXVI 1, s. 113).

e. Na uroczystość jubileuszową prof. dra Jana Oki w Wilnie wysłano telegram gratulacyjny i upoważniono Wiceprezesa Koła Wileńskiego PTF Jana Bobkę do wystąpienia w imieniu Wydziału na tej uroczystości (patrz *Eos-Kwart. Klas.* XXXV 1, s. 95 nn.).

f. Rozpatrywano ankietę koła krakowskiego P. T. F. i materiały przez nie zebrane w sprawie reorganizacji wydawnictw P. T. F.

g. Dla dwóch nowych Członków Honorowych przygotowano dyplomy.

h. Propagandową wymianą *Eosu* zajmuje się Wł. Grużewski. Za *Eos* otrzymało Towarzystwo następujące zagraniczne (47 pozycji) i krajowe (10 pozycji; razem 57 pozycji) czasopisma:

a. Czasopisma zagraniczne.

1. Aegyptus, Milano.
2. Aevum, Milano.
3. Akademia Umiejętności, Kijów.

4. American Academia in Rome, Roma.
5. Annuario della Reale Accademia d'Italia, Roma.
6. Polska Akademia Umiejętności, Stacja w Rzymie, Roma.
7. Akademie der Wissenschaften in Wien, Wien.
8. L'Antiquité classique Revue Semestrielle, Louvain.
9. Arctos, Acta historica philologica Fennica, Helsinki.
10. Athenaeum, Pavia.
11. Atti della R. Accademia Nazionale dei Lincei, Roma.
12. Kenigl. Universitets Bibliotek., Uppsala.
13. K. Universitets Biblioteket, Lund.
14. Bibliotek der Rijksuniversitet te Utrecht, Utrecht.
15. Bolletino di filologia classica, Torino.
16. The Annual of British School of Athen, Ateny.
17. Bulletin de correspondance hellénique, Paris.
18. Bulletin Bulgare de l'institut archéologique, Sofia.
19. Eranos, Göteborg.
20. Gnomon, Heidelberg.
21. Das humanistische Gymnasium, Leipzig-Berlin.
22. Investigaciones Lingüísticas, San Ildefonso, Mexico.
23. American Journal of Archaeology, Princetown.
24. The American Journal of Philology, Baltimore.
25. The Journal of Hellenic Studies, London.
26. The Journal of Roman Studies, London.
27. Klio, Leipzig.
28. Listy Filologické, Praha.
29. Mélanges d'archéologie et d'histoire Ecole Française de Roma,
[Paris.]
30. Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts (Röm. Abt.),
[München - Roma.]
31. Mitteilungen des Vereines der Freunde des humanistisch. Gym-
nasiums, Wien.
32. Mnemosyne, Leiden.
33. Il Mondo Classico, Torino.
34. Monumenti Antichi R. Accademia Nazionale dei Lincei, Milano.
35. Notizie degli Scavi di Antichità, Roma.
36. Papyri Osloenses, Oslo.
37. Philological Quaterly, Iova.
38. Rendiconti della Reale Accademia Nazionale dei Lincei, Roma.
39. The Classical Review, Cambridge.
40. Revue des études grecques, Paris.
41. Rivista di Filologia, Torino.
42. Harvard Studies, Cambridge.
43. Wiener Studien, Wien.
44. Symbolae Osloenses, Oslo.
45. Wydawnictwa Uniwersytetu w Barcelonie.
46. University of California, Berkeley.
47. University of Virginia.

2. Czasopisma krajowe.

1. Polska Akademia Umiejętności, Kraków.
2. Biblioteka Raczyńskich, Poznań.
3. Kasa im. Mianowskiego, Warszawa.
4. Prace filologiczne, Warszawa.
5. Wiadomości archeologiczne, Warszawa.
6. Wiadomości historyczno-dydaktyczne, Lwów.
7. Wolna Wszechnica Polska, Warszawa.
8. Dziennik Urzędowy Kuratorjum, Lublin.
9. Przegląd Nauczycielski, Lwów.
10. Kuźnia Młodych, Warszawa.

Czasopisma nabyte drogą wymiany w r. 1934 są do dyspozycji członków PTF (tak we Lwowie, jak i poza Lwowem) w Bibliotece Uniwersyteckiej (Lwów, ul. Mochnackiego 5), gdzie dzięki uprzejmości Dyrekcji Biblioteki i na podstawie umowy, zawartej z Wydziałem PTF, z inicjatywy administratora wydawnictw Wł. Gruźewskiego, Wydział Zarządu zdeponował je w celu udostępnienia ich w ten sposób członkom PTF zgodnie z życzeniem Zarządów Kół.

Roczniki czasopism nabyte drogą wymiany przed zawarciem umowy, tj. z przed stycznia 1932, są zdeponowane w Seminarjum Kultury Starożytnej prof. R. Ganszyńca, w Uniwersytecie Jana Kazimierza przy ul. Marszałkowskiej 1.

i. Wydział Zarządu Głównego utrzymywał stale łączność z Kołami PTF, a o biegu swych prac informował członków Towarzystwa i szerszą publiczność za pośrednictwem miejscowej prasy, która chętnie i bezinteresownie otwierała swe łamy dla jego Komunikatów i artykułów. Za tę przychylność dla Towarzystwa Zarząd Główny składa prasie serdeczne podziękowanie.

j. Wydział Zarządu Głównego dziękuje Senatowi Uniwersytetu J. K. za użyczenie sal w Gmachu uniwersyteckim na posiedzenia naukowe i Walne Zgromadzenia Towarzystwa.

3. Liczba członków.

Członkowie honorowi: Prof. dr. Ludwik Ćwikliński, prof. dr. Stanisław Witkowski, prof. dr. Tadeusz Zieliński, prof. dr. Leon Sternbach, dr. Wincenty Śmiałek, prof. dr. Tadeusz Sinko, Stefan Cybulski.

W r. 1934 poszczególne Koła liczyły następującą ilość członków: Brzeżańskie 9, Krakowskie 32, Lwowskie 80,

Łódzkie 20, Poznańskie 25, Przemyskie 14, Stanisławowskie 14, Stryjskie 12, Śląskie 37, Tarnopolskie 9, Warszawskie 63, Wileńskie 17. Razem w Kołach zrzeszonych było 332 członków. Towarzystwo miało nadto poza Kołami 148 członków, ogółem 480. Lista wszystkich członków będzie umieszczona w 2-gim zeszycie *Eosu-Kwart. Klas.*

Zmarli.

Jan Szczepański, em. prof. gimn. IV we Lwowie, długoletni członek Zarządu Głównego P.T.F. i współredaktor *Kwartalnika Klas.* († 19 I 1934, patrz *Kwart. Klas.* 1934, VIII 2, s. 167 nn.).

Jan Babij, dyr. państw. gimn. z ruskim jęz. naucz. we Lwowie († 25 VII 1934, patrz *Eos Kwart. Klas.* 1935, XXXVI 1, s. 114 nn.).

Cześć ich pamięci!

4. Stan finansowy.

Składka członka przy odbiorze czasopisma *Eos* i *Kwartalnika Klasycznego* wynosiła 17 zł., przy odbiorze tylko *Eos* 9 zł., tylko *Kwart. Klas.* 10 zł. Dochód ze składek na prenumeratę wraz z rozsprzedażą *Eos* wynosił 1287 zł. 73 gr. dochód z *Kwart. Klas.* wynosił 3745 zł. 48 gr.

Subwencje Ministerstwa WR i OP wynosiły 5.000 zł. w 9 ratach. Zarząd Towarzystwa poczuwa się do obowiązku złożyć na tem miejscu gorące podziękowanie Ministerstwu WR i OP za tak wydatną pomoc finansową.

Po spłaceniu Drukarni Naukowej długu za *Eos* XXXIII, należności za *Eos* XXXIV, i za *Kwartalnik Klasyczny* z r. 1932 pozostaje tylko dług powstały z realizowania planu wydawnictwa *Eus Supplementa*. Wynosi on obecnie 3.923 zł. 50 gr. Dług ten spłaca się za pisemną zgodą Drukarni Naukowej w miarę rozsprzedaży tomów *Eus Supplementa* i ze subwencji specjalnie na to wydawnictwo udzielanych (w r. 1935 dochód z rozsprzedaży wynosił 382 zł. 29 gr.).

5. Wydawnictwa Towarzystwa.

a. Czasopismo *Eos* rocznik XXXV (1934) zostało wydane w znacznie zmniejszonej objętości (175 s.). Ponieważ sprawa

ankiety Koła Krakowskiego PTF została dopiero załatwiona w styczniu względnie w marcu 1935 r., więc i ze względów bibliograficznych (powstałaby luka między rokiem 1933 a 1935) i ze względów finansowych (należało wydatkować subwencję Ministerstwa WR i OP) uchwalono druk *Eosu* o pojemności 11 arkuszy.

b. *Kwartalnik Klasyczny*, wychodził w r. 1934 regularnie zeszytami. Rocznik ten obejmuje XXXII + 360 stron druku.

c. *Studia Leopolitana*. Tomik V nie mógł się w roku ubiegłym ukazać, ponieważ współpracownicy jego nie nadesłali dotąd prac swoich w ostatecznym wykończeniu.

d. *Eus Supplementa*. Stan podany w zeszłorocznym sprawozdaniu nie uległ zmianie.

6. Administracja wydawnictw.

Przy masowej ekspedycji *Kwartalnika Klasycznego* rozesłano:

VIII 1—452 egz. kraj., 13 egz. zagr., 5 egz. komis, razem 470 egz.

VIII 2—520 egz. kraj., 12 egz. zagr., 5 egz. komis, razem 537 egz.

VIII 4—502 egz. kraj., 12 egz. zagr., 5 egz. komis, razem 519 egz.

Przy ekspedycji jednostkowej, poza masową, jest przy *Kwart. Klas.* 102 pozycyj, w tem zagranicznych 8, przy *Eos* 29 pozycyj, w tem 16 zagranicznych, przy *Eus Supplementa* 12 pozycyj, w tem 5 zagranicznych, przy *Studia Leopolitana* 1 pozycja (kraj.).

Wymiana czasopism z instytucjami naukowymi wykazuje 57 pozycyj, w tem 10 kraj. a 47 zagranicznych.

Ponadto uzupełniono w dalszym ciągu inwentarzowy egzemplarz *Kwart. Klas.* rocznik VIII (1934).

B

Sprawozdania Kół P. T. F.

1. Sprawozdanie Koła Brzeżańskiego.

Zarząd Koła: dr. Regina Schächterówna w Brzeżnach — prezes, Emiljan Baczyński w Rohatynie — wiceprezes,

Edward Reiter — sekretarz, Joachim Schleicher — skarbnik, obaj w Brzeżanach, Bazyli Barnycz w Rohatynie — członek Zarządu, dr. Andrzej Bojkowicz i Leon Krypiakiewicz, obaj w Brzeżanach — Komisja Rewizyjna.

Do Zarządu Głównego należała dr. Regina Schächterówna w charakterze zastępcy członka.

Koło odbyło pięć zebrań:

1. Dyskusja nad *początkowem nauczaniem języka łacińskiego w nowej szkole*, zagajona przez Edwarda Reitera (14 stycznia).
2. a) dr. Andrzej Bojkowicz, *O lekturze autorów klasycznych*, b) dr. Regina Schächterówna, *Lektura kursoryczna* (26 lutego).
3. Leon Krypiakiewicz, *Ratujmy grekę!* (16 maja).
4. a) Omówienie *tez Koła Krakowskiego w sprawie wydawnictw PTF*, b) Dyskusja nad referatem Leona Krypiakiewicza (29 września).
5. a) dr. Regina Schächterówna: *Stosunek Eurypidesa do kobiet w świetle fragmentów zaginionych tragedyj*, b) Ustalenie programu uroczystości 40-lecia PTF w połączeniu z 2000-leciem Horacego (8 października).

Członkowie Koła w Rohatynie zorganizowali dwie lekcje pokazowe języka łacińskiego; w klasie II Gimnazjum państwowego im. Piotra Skargi (Kowbuz, 14 listopada) i w klasie II Gimnazjum prywatnego im. Księcia Włodzimierza Wielkiego (Dymitr Kozij, 13 grudnia).

Na uroczystość jubileuszową 40-lecia PTF i 80-lecia urodzin jego założyciela, prof. Ludwika Ćwiklińskiego, wysłano depeszę gratulacyjną.

Delegatem Koła na Walne Zgromadzenie w dniu 19 maja była dr. Regina Schächterówna.

2. Sprawozdanie Koła Krakowskiego.

Walne Zgromadzenie członków Koła odbyło się dnia 26 stycznia 1934 r. pod przewodnictwem prof. dr. Leona Sternbacha.

Zarząd Koła: prof. dr. Leon Sternbach — prezes, Józef Winkowski — wiceprezes, Wincenty Ogrodziński — sekretarz, Mieczysław Rozmarynowicz — skarbnik, doc dr. Stanisław Skimina i dr. Barbara Sypniewska — członkowie Za-

rządu; Jakób Plezia i Teodor Birczyński — członkowie Komisji Rewizyjnej.

Do Zarządu Głównego należeli: prof. dr. Leon Sternbach i Wincenty Ogrodziński jako wiceprezesi, Mieczysław Rozmarynowicz jako członek i doc. dr. Kazimierz Kumaniecki jako zastępca członka, do Komitetu Redakcyjnego: prof. dr. Seweryn Hammer i Wincenty Ogrodziński.

Na Walnem Zgromadzeniu Tow. dnia 19 maja 1934 r. we Lwowie reprezentował Koło Wincenty Ogrodziński. Na tem Zgromadzeniu został wybrany członkiem honorowym Towarzystwa prof. dr. Tadeusz Sinko.

Koło odbyło 6 posiedzeń zwyczajnych i 1 posiedzenie Zarządu:

1. prof. dr. Tadeusz Sinko, *Tajemnica misterjów eleuzyńskich* (17 stycznia).
2. Mieczysław Rozmarynowicz, *Nauka języka łacińskiego w nowem gimnazjum* (26 stycznia).
3. doc. dr. Kazimierz Kumaniecki, *Zasadnicze tendencje stylu Eschyla* (21 lutego).
4. prof. dr. Tadeusz Sinko, *Działalność naukowa Ludwika Ćwiklińskiego* (23 kwietnia).
5. Wincenty Ogrodziński, *Czterdziestolecie PTF na tle przeszłości filologii klasycznej w Polsce* (23 kwietnia).
6. Mieczysław Kaszyczko, *O nowych podręcznikach języka łacińskiego* (23 kwietnia).
7. dr. Jerzy Schnayder, *W sprawie lektury autorów łacińskich w nowej szkole średniej* (19 maja).
8. Wincenty Ogrodziński, *Projekt ankiety w sprawie organizacji wydawnictw PTF* (13 czerwca).
9. prof. dr. Tadeusz Sinko, *Rola stoicyzmu i epikureizmu* (23 listopada).
10. Wincenty Ogrodziński, *Przekład ks. I Metamorfoz Owidjusza* (23 listopada).
11. prof. dr. Tadeusz Sinko, *Nauki ścisłe w Aleksandrii* (12 grudnia).

Koło przeprowadziło z polecenia Zarządu Głównego ankietę w sprawie organizacji wydawnictw PTF między Kołami Tow. i przedłożyło jej wyniki wraz z wnioskami Zarządowi Głównemu.

Koło składało życzenia swemu prezesowi prof. dr. Sternbachowi na 70 rocznicę urodzin, wysłało zaś w ciągu roku telegramy gratulacyjne prof. Ludwikowi Ćwiklińskiemu na 80 rocznicę urodzin, Zarządowi Głównemu na 40-letni jubileusz PTF, prof. dr. Gustawowi Przychockiemu na 25-lecie pracy naukowej, prof. Konstantemu Chylińskiemu spowodu nominacji na podsekretarza stanu i prof. Janowi Ocie na 30-lecie pracy naukowej.

Członkowie Koła brali udział w kursach ustrojowo-programowych i metodyczno-filologicznych wygłaszając referaty i odbywając lekcje pokazowe, oraz w pracy Ogniska Filologicznego w Krakowie, którego kierownikiem jest doc. dr. Stanisław Skimina, członek Zarządu Koła.

3. Sprawozdanie Koła Lwowskiego.

Zarząd Koła: dr. Wincenty Śmiałek — prezes, doc. dr. Kazimierz Jarecki — wiceprezes, dr. Stanisław Pilch — sekretarz, Mikołaj Szerbański — skarbnik, doc. dr. Marjan Auerbach, prof. dr. Edmund Bulanda, prof. dr. Ryszard Ganszyniec, dr. Jan Smereka, Jan Szczepański (zmarł 19 stycznia 1934), Jan Szmyt — członkowie Zarządu. Michał Łukasiewicz dr. Franciszek Nagórzański, Franciszek Szmyd — członkowie Komisji Rewizyjnej.

Do Zarządu Głównego należeli: Prof. Konstanty Chyliński jako wiceprezes, dr. Jan Smereka jako sekretarz, Marjan Golias jako skarbnik, prof. dr. Ryszard Ganszyniec jako redaktor naczelny wydawnictw PTF, Władysław Grużewski jako administrator wydawnictw, doc. dr. Marjan Auerbach, dr. Adolf Bednarowski, prof. dr. Edmund Bulanda, dr. Władysław Chodaczek, doc. dr. Kazimierz Jarecki, Ludwik Jus, Jan Szczepański (jako współredaktor Kwartalnika Klasycznego także do Komitetu Redakcyjnego, potem od Walnego Zgromadzenia 19 maja, prof. dr. Franciszek Smolka), dr. Wincenty Śmiałek — jako Członkowie Zarządu, prof. dr. Stanisław Witkowski jako redaktor Studia Leopolitana, do Komitetu Redakcyjnego. Zastępcami Członków Zarządu byli: Michał Łukasiewicz, dr. Kazimierz Majewski, Jan Paszkiewicz, dr. Jakób Willer i Jan Szmyt. Członkami Komisji Rewizyjnej byli: Stanisław Cygan, dr. Artur Rapaport, Edmund Skarbiński.

Na Walnem Zgromadzeniu Towarzystwa we Lwowie, w dniu 19 maja 1934 delegatami Koła byli: Michał Bałakim, Betty Feuermannowa, Jan Leśniak, Tadeusz Pelczarski, Marta Pistolówna, prof. dr. Franciszek Smolka, dr. Jan Starczuk, Herman Sternbach, Franciszek Szmyd, dr. Jakób Willer, Bolesław Wiśniewski.

Walne Zgromadzenie członków Koła odbyło się dnia 18 grudnia 1931, na którym przedłożono sprawozdanie z działalności Zarządu Koła za lata 1928—1931 i wybrano nowy Zarząd na następne trzy lata 1932—1934 w składzie wyżej podanym.

Zarząd Koła odbył w r. 1934-tym trzy posiedzenia: 8 lutego (wspólnie z Zarządem Głównym PTF), 11 maja i 5 października. Były one poświęcone: *a)* Przygotowaniu obchodu 40-lecia PTF i 80-lecia urodzin założyciela PTF, prof. dr. Ludwika Ćwiklińskiego, *b)* sprawom związanym z Walnem Zgromadzeniem PTF, *c)* jubileuszowi 70-lecia urodzin prof. dr. Leona Sternbacha, *d)* ankiecie Koła Krakowskiego w sprawie organów PTF (refer. prof. dr. Franciszek Smolka), *e)* omawianiu środków i sposobów, służących do urzeczywistnienia celów Twa, *f)* załatwianiu bieżących spraw administracyjnych i ustalaniu programu pracy na przyszłość.

Posiedzenia naukowe odbywały się co miesiąc w sali VII-mej Uniwersytetu J. K. Wygłoszono na nich następujące odczyty:

1. *a)* Marjan Golias, *O metodę zrozumienia tekstów łacińskich*; — *b)* dr. Wincenty Śmiałek, *Nowa próba objaśnienia Ołtarza Pergameńskiego*. (Uroczyste posiedzenie ze współudziałem uczestników kursu programowego języka łacińskiego, zorganizowanego przez Kuratorjum Okręgu Szkolnego Lwowskiego). Na tem zebraniu wręczono drowi W. Śmiałkowi dyplom członka honorowego PTF. (9 stycznia).
2. *a)* prof. dr. Franciszek Smolka, *Prototyp Bractwa Dobrej Śmierci*. — *b)* dr. Władysław Chodaczek, *Z pokłosia Apulejańskiego* (30 stycznia).
3. Uroczyste posiedzenie dla uczczenia 40-lecia PTF i 80-lecia urodzin Założyciela Towarzystwa prof. dr. Ludwika Ćwiklińskiego: *a)* doc. dr. Marjan Auerbach, *Ruch naukowy w Polskim Towarzystwie Filologicz-*

nem w ciągu 40 lat istnienia; — b) prof. dr. Stanisław Witkowski, Zaslugi naukowe prof. dra Ludwika Ćwiklińskiego; — c) dr. Stanisław Pilch, Główniejsze daty z życia i działalności Jubilata (27 lutego).

4. prof. dr. Stanisław Witkowski: *a) Królestwo mykeńskie a Homer; — b) Zagadka Lykurga w świetle dzisiejszem (17 marca).*
5. prof. dr. Stanisław Witkowski, *Z epigrafiki greckiej Syrii (13 kwietnia).*
6. *a) doc. dr. Kazimierz Jarecki, Rzymska stolica Gallii; — b) doc. dr. Franciszek Smolka, Szlakiem papyrusów z Tebtynis (komunikat); — c) Wybory delegatów i wnioski na Walne Zgromadzenie PTF dnia 19 maja 1934 (4 maja).*
7. Uroczyste posiedzenie dla uczczenia 70-lecia urodzin Członka Honorowego PTF, prof. dra Leona Sternbacha: *a) prof. dr. Stanisław Witkowski, prof. dr. Leon Sternbach jako uczony i człowiek; — b) Jakób Blatt, Rzut oka na działalność prof. dra Leona Sternbacha; — c) prof. dr. Leon Sternbach, Uwagi do fragmentów Arystofanesa z Bizancjum (5 czerwca).*
8. dr. Jan Smereka, *Ku nowym pomiarom tragedji greckich (25 października).*
9. *a) doc. dr. Kazimierz Jarecki, Interpretacja ostatniego wiersza z Pieśni o Rolandzie (cz. I); — b) dr. Wincenty Śmiałek, Media testudo Vergiliusa i Vitruviusa testudo mediana. (15 listopada).*
10. Uroczyste posiedzenie dla uczczenia 100-lecia Pana Tadeusza: *a) Prezes Koła, dr. Wincenty Śmiałek, Pan Tadeusz i „rozważania“ Mickiewicza nad twórczością starożytną; — b) prof. honor. U. J. K. dr. Wilhelm Bruchnalski, Paralele pewne między „Panem Tadeuszem“, a „Męczennikami Chateaubrianda; — c) dr. Jan Smereka, Stan dotychczasowych badań nad językiem i stylem Adama Mickiewicza (19 grudnia).*

Nadto na każdym posiedzeniu Prezes dr. W. Śmiałek i doc. dr. K. Jarecki podawali do wiadomości komuni-

katy o ruchu naukowym w dziedzinie filologii klasycznej u nas i zagranicą.

Członkowie Koła uczestniczyli w kursie ustrojowo-programowym języka łacińskiego we Lwowie w czasie feryj zimowych w dniach 3 do 11 stycznia i w pierwszej konferencji rejonowej Ogniska Metodycznego języka łacińskiego w dniach 6-go i 7-go grudnia 1934.

Z grona członków ubyli:

Śp. prof. Jan Szczepański († 19 stycznia 1934), śp. dyr. Jan Babij († 25 lipca 1934).

4. Sprawozdanie Koła Łódzkiego.

Zarząd Koła: Alfred Buse — prezes; Mikołaj Piotrowicz — zastępca; Paweł Albrecht — Skarbnik; dr. Stefanja Warszawska — sekretarz; Wł. Strzępa i dr. Janusz Keppe — członkowie Zarządu. W kwietniu 1934 r. na skutek rezygnacji M. Piotrowicza ze stanowiska zastępcy prezesa mianowano nim, na Nadzwyczajnem Walnem Zgromadzeniu (27 IV) — Wł. Strzępę. Na Walnem Zgromadzeniu z dn. 23 II 1934 r. wybrano Komisję Rewizyjną w osobach: Walerji Kajzerówny, Gertrudy Glück i Michała Biłyka. W Zarządzie Głównym reprezentował Koło Alfred Buse, jako członek Komitetu Redakcyjnego.

Koło odbyło dwa Walne Zgromadzenia, jedno dyskusyjne na temat podręczników języka łacińskiego na klasy I i II nowego gimnazjum (15 października 1934 roku) oraz 4 naukowe i urządziło imprezę publiczną „Akademię Międzyszkolną Dnia Filomaty“ (dnia 16 grudnia 1934 r.) połączoną z odczytami członków Zarządu dr. St. Warszawskiej i Wł. Strzępy.

Sekcja propagandowa, pod kierunkiem dr. St. Warszawskiej przy owocnej współpracy Biłyka i Kajzerówny, zrealizowała zapowiadany jeszcze w ub. roku szkolnym „Dzień Filomaty“, święto kultury antycznej jako podstawy kultury polskiej, które odbyło się wewnątrz szkół przy poparciu władz szkolnych w d. 18 października 1934 r., a dla szerokich mas społeczeństwa w dniu 16 grudnia tegoż roku, jako Akademia międzyszkolna „Dnia Filomaty“.

Czterdziestolecie działalności Polsk. Tow. Filolog. wraz z 80-leciem urodzin Jego Założyciela uczciło Koło w dniu

18 maja 1934 r. uroczystem posiedzeniem, na które zaproszono przedstawicieli tut. kół naukowych oraz władz miasta.

Koło odbyło 4 posiedzenia:

1. Józef Rozenberg, *Charaktery i typy w mowach Lizjasza* (27 kwietnia).
2. a) dr. Stefanja Warszawska, *Dorobek naukowo-kulturalny PTF w ciągu 40-letniej działalności*; — b) dr. Janina Keppe, *Ważniejsze daty z życia i działalności prof. dr. L. Ćwiklińskiego*; — c) doc. dr. Zdzisław Zmigryder-Konopka, *Oblicze prawne ekspansji rzymskiej* (18 maja).
3. Dr. Stanisław Lenkowski, *O duchu i rozwoju rzeźby greckiej* (17 września).

5. Sprawozdanie Koła Poznańskiego

Zarząd Koła: prof. dr. Jan Sajdak — prezes, Benedykt Bińkowski — wiceprezes, Mieczysław Głowiński — sekretarz, dr. Jan Ujda — skarbnik, prof. Witold Klinger, prof. dr. Józef Dziech, Andrzej Wantuch — członkowie Zarządu.

Do Zarządu Głównego należeli: prof. dr. Ludwik Ćwikliński jako prezes, prof. dr. Jan Sajdak jako członek Zarządu i Komitetu Redakcyjnego.

Koło odbyło dwa posiedzenia:

1. prof. dr. Witold Klinger, *Niewyzyskane źródła do historii eforów w Sparcie* (26 października).
2. doc. dr. Mieczysława Ruxerówna, *W pracowni Fidjasza (sen archeologa)* (21 listopada).

Odbyło się również jedno zebranie Zarządu Koła poświęcone ankiecie w sprawie reorganizacji wydawnictw Towarzystwa. Referował prof. dr. L. Ćwikliński (11 grudnia).

6. Sprawozdanie Koła Przemyskiego.

Zarząd Koła: Mieczysław Adamowski — prezes, Leon Gelitowski — wiceprezes, Stanisław Borowiecki — sekretarz i skarbnik, Maksymiljan Brandler, Oleksiewicz Stefan, Ochrymowiczówna Darja — członkowie Zarządu.

Koło odbyło trzy posiedzenia:

1. Mieczysław Adamowski, *Wiadomości z życia gospodarczego starożytnych Greków (na podstawie*

Herodota, Tucydedydesa i Plutarcha) na Wainem Zgromadzeniu (11 lutego).

2. a) L. Gelitowski, *Ruch naukowy w Polskim Towarzystwie Filologicznem w ciągu 40 lat istnienia*; — b) M. Brandler, *Brylantowe gody z nauką prof. dra L. Ćwiklińskiego*. Uroczyste posiedzenie Koła w sali Magistratu m. Przemyśla z udziałem przedstawicieli miejscowych władz i Towarzystw Kulturalno-oświatowych (15 kwietnia).
3. Jan Martowicz, *Muzyka starożytnych Greków i Rzymian* (20 kwietnia).

Zarząd Koła odbył ośm posiedzeń.

7. Sprawozdanie Koła Stanisławowskiego.

Zarząd Koła: Kajetan Isakiewicz — prezes, Adolf Rojek — wiceprezes, Stanisław Szczepanowski — sekretarz, Michał Maćków — skarbnik, Franciszek Jun, Wawrzyniec Jakubiec, dr. Jan Rybczyn — członkowie Zarządu.

Do Zarządu Głównego należał Kajetan Isakiewicz jako zastępca członka Zarządu.

Koło odbyło trzy posiedzenia, na których omawiano zagadnienia z zakresu dydaktyki łaciny na stopniu początkowym oraz omawiano lekcje poszczególnych uczących.

1. Kajetan Isakiewicz, *O powab i świeżość w nauczaniu początków łaciny, w ramach podręczników kl. I* (13 kwietnia).

8. Sprawozdanie Koła Stryjskiego.

Zarząd Koła: J. Sitnikiewicz — prezes, P. Omelkowicz — wiceprezes, dr. M. Strilciw — sekretarz i bibliotekarz, J. Jarosch — skarbnik, M. Neff i A. Werhamowski — członkowie Zarządu.

Koło odbyło pięć posiedzeń, na których omawiano zagadnienia z zakresu dydaktyki łaciny na stopniu początkowym oraz omawiano lekcje poszczególnych uczących.

1. J. Sitnikiewicz, *Metodyka nauczania języka łacińskiego wobec zadań nowej szkoły* (21 kwietnia).

9. Sprawozdanie Koła Śląskiego.

Zarząd Koła: Józef Grzybowski (Pszczyna) — prezes, Tadeusz Hoszard (Pszczyna) — sekretarz, Alfons Małecki (Żory) — skarbnik.

Reorganizacja Koła nastąpiła 25 marca 1935, o czym w następnym sprawozdaniu.

10. Sprawozdanie Koła Tarnopolskiego.

Zarząd Koła: Dominik Pytel — prezes, Marjan Kosiak — wiceprezes, Kazimierz Hrycek — sekretarz, Adam Nowak — skarbnik, Tadeusz Leszczyński i dr. Bazyli Pastuszczyński — członkowie Komisji Rewizyjnej.

Delegatem Koła na Walnem Zgromadzeniu PTF był Marjan Kosiak, który należał również do Zarządu Głównego jako zastępca członka Komisji Rewizyjnej.

Koło odbyło kilka posiedzeń, na których omawiano sposoby realizacji programu jęz. łac. w początkowych klasach gimn. oraz omawiano lekcje przykładowe.

11. Sprawozdanie Koła Warszawskiego.

Zarząd Koła: prof. dr. Tadeusz Zieliński — prezes, dr. Stanisław Seliga — wiceprezes, dr. Lidja Winniczukówna — sekretarz, dr. Eugenjusz Mańkowski — skarbnik, Helena Baryszowa, Stefan Cybulski, dr. Aleksandra Domaniewska, doc. dr. Aleksander Turyn — członkowie Zarządu, Stanisław Ostrowski, Józef Dietl, Bronisław Rostkowski — członkowie Komisji Rewizyjnej.

Do Zarządu Głównego należą: prof. dr. Tadeusz Zieliński — wiceprezes i Redaktor *Eos*, prof. dr. Gustaw Przychocki — członek Zarządu oraz Komitetu Redakcyjnego, dr. Stanisław Seliga — zastępca członka Zarządu. — Na Walnem Zebraniu Członków PTF w maju 1934 r. we Lwowie Koło było prezentowane przez wizytatora Stefana Cybulskiego.

Koło odbyło ośm posiedzeń:

1. dr. Edmund Stein, *Krytyka Starego Testamentu w literaturze hellenistycznej* (15 lutego).
2. Posiedzenie poświęcone uczczeniu 80-lecia urodzin prof. dr. Ludwika Ćwiklińskiego i 40-lecia PTF (z porząd-

kiem dziennym): a) prof. dr. Tadeusz Zieliński, *Słowo wstępne*; — b). dr. Stanisław Seliga, *Zasługi naukowe prof. dr. Ludwika Ćwiklińskiego*; — c) dr. Lidja Winniczukówna, *Działalność Polskiego Towarzystwa Filologicznego* (18 marca).

3. a) dr. Stanisław Seliga, *Zasługi naukowe i pedagogiczne wizytatora Stefana Cybulskiego*; — b) Stefan Cybulski, *Sprawozdanie z Walnego Zebrania PTF*; — c) R. Szerękowski, *Nauczanie łaciny w kl. I (podręcznik Kowalski-Golias: Puer Romanus)* (1 czerwca).
4. doc. dr. Z. Zmigryder-Konopka, *Antyk i humanizm jako elementy wychowania moralnego* (11 października).
5. dr. Lidja Winniczukówna, *Podręcznik łaciny na kl. II. (Kowalski-Golias, Iuvenis Romanus)* (29 października).
6. a) R. Szerękowski, *Uwagi o nauczaniu łaciny w kl. I-ej*; — b) dr. L. Winniczukówna, *Pani Duńska w starożytności* (feljeton) (12 listopada).
7. Stefan Cybulski, *Chmury Arystofanesa w obecnym ujęciu* (odczyt ilustrowany muzycznie i wokalnie; partie fortepianowe w wykonaniu Wandy Kahlowej, chóry w wykonaniu uczniów gimnazjum Władysławy Lange) (23 listopada).
8. dr. Ignacy Wieniewski, *Łacina jako język międzynarodowy* (3 grudnia).

Na kursie programowo-ustrojowym organizowanym przez Związek Nauczycieli Szkół średnich referaty wygłosili: R. Szerękowski, docent dr. Wł. Strzelecki, prof. dr. Kazimierz Michalowski, Bolesław Gutman.

12. Sprawozdanie Koła Wileńskiego.

Zarząd Koła: prof. dr. Jan Oko — prezes, Jan Bobka — wiceprezes, dr. Rajmund Gostkowski — sekretarz, Zofja Abramowiczówna — skarbnik, Zygmunt Plewako i Helena Krzeszyńska — członkowie Komisji Rewizyjnej.

Do Zarządu Głównego należał prof. dr. Jan Oko jako wiceprezes i prof. dr. Stefan Srebrny jako członek Zarządu.

Koło odbyło sześć posiedzeń:

1. prof. dr. Jan Oki, *Początki chrześcijaństwa w świetle autorów starożytnych* (3 lutego).
2. St. Wygonowski, *Łacina w nowym gimnazjum zorganizowanym na podstawie nowej ustawy o ustroju szkolnym* (10 marca).
3. Jan Bobka, *Sprawa wydawnictw PTF* (17 października).
4. doc. dr. Jan Safarewicz, *O końcowem m w łacińskich napisach archaicznych* (10 listopada).
5. prof. dr. Stefan Srebrny, *Danaidy Ajschylosa* (1 grudnia).

Sprawozdanie z uroczystego posiedzenia ku uczczeniu 30-letniej pracy naukowej i pedagogicznej prof. dr. Jana Oki jest pomieszczone w 1. zeszycie XXXVI rocznika *Eos-Kwart. Klas.*, s. 95 nn.

Nadto obyło się kilka zebrań Zarządu Koła w sprawach wewnętrznych Koła, jubileuszu prof. dr. G. Przychockiego, prof. dr. L. Ćwiklińskiego i innych.

We Lwowie, dnia 28 maja 1935 r.

Za Zarząd Główny Polskiego Towarzystwa Filologicznego:

Dr. Jan Smereka

sekretarz

Prof. Konstanty Chyliński

wiceprezes

XXIX ZESTAWIENIE DOCHODÓW I WYDATKÓW POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO za czas od 1 stycznia do 31 grudnia 1934

I. Fundusz „Eos“

Dochód:

1. Pozostałość kasowa	zł.	1036 ⁷⁸
2. Prenumerata i rozprzedaż	„	1287 ⁷³
3. Subwencje Ministerstwa W.R. i O.P.	„	5000 [—]
4. Procent w P. K. O.	„	3 ²⁷
Razem	zł.	7327 ⁷⁸

Rozchód:

1. Druk Eos XXXIII	zł.	3856 ⁴⁶
2. „ „ XXXIV	„	500 [—]
3. „ „ XXXV	„	1643 ⁵⁴
4. Wydatki administracyjne	„	108 ⁵⁰
5. „ sekretarza	„	346 ⁴⁵
6. „ skarbnika	„	73 ⁸¹
7. „ redaktora	„	25 ⁰⁸
8. Druk sprawozdania za z. 1933	„	85 [—]
9. Druki jubileuszowe	„	65 [—]

Razem	zł.	6703 ⁸⁴
Do tego zapas kasowy	zł.	623 ⁹⁴
Zgodnie z dochodem	zł.	7327 ⁷⁸

II. Fundusz „Studia Leopolitana“

Dochód:

1. Pozostałość kasowa	zł.	13·83
2. Rozprzedaż	„	24—
Razem	zł.	37·83

Rozchód:

1. Drukarni Naukowej	zł.	37—
Razem	zł.	37—
Do tego zapas kasowy	zł.	—83

III. Fundusz „Kwartalnik Klasyczny“

Dochód:

1. Pozostałość kasowa	zł.	1770·38
2. Prenumerata i rozprzedaż	„	3745·48
3. Procent w P. K. O.	„	6·28
4. Od koła Wileńskiego za odbitki	„	20—
Razem	zł.	5542·14

Rozchód:

1. Reszta za druk Kwart. Klas. r. 1932	zł.	282—
2. Koszt wydania Kwart. Klas. r. 1934	„	3218·60
3. Wydatki administratora	„	286·95
4. „ sekretarza	„	40·35
5. „ skarbnika	„	70·90
Razem	zł.	3898·80
Do tego zapas kasowy	zł.	1643·34
Zgodnie z dochodem	zł.	5542·14

IV. Fundusz „Eus Supplementa“

Dochód:

1. Pozostałość kasowa	zł.	398·97
2. Rozprzedaż	„	125·20
Razem	zł.	524·17

Rozchód:

1. Drukarnia Naukowa zwrot długu	zł.	350—
Do tego zapas kasowy	zł.	174·17
Zgodnie z dochodem	zł.	524·17

Marjan Golias
Skarbnik

Stanisław Cygan

dr. Artur Rapaport
Członkowie Komisji Rewizyjnej

Edmund Skarbiński